T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSLAM FÜTUHATININ KALICILIĞI: DIMAŞK'IN FETHİ VE İSLAMLAŞMASI (H. 1. YY)

Yüksek Lisans Tezi

ELİF TAŞDEMİR

İstanbul, 2025

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSLAM FÜTUHATININ KALICILIĞI: DIMAŞK'IN FETHİ VE İSLAMLAŞMASI (H. 1. YY)

Yüksek Lisans Tezi

ELİF TAŞDEMİR

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı: Doç. Dr. Güllü YILDIZ
2. Üye : Doç. Dr. Harun YILMAZ
3. Üye : Doç. Dr. Halil İbrahim HANÇABAY

İstanbul, 2025

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı :Elif TAŞDEMİR

Anabilim Dalı :İslâm Tarihi ve Sanatları

Bilim Dalı :İslâm Tarihi

Tez Danışmanı :Doç. Dr. Güllü YILDIZ

Tez Türü ve Tarihi :Yüksek Lisans- Temmuz 2025

ÖZET

İSLAM FÜTUHATININ KALICILIĞI: DIMAŞK'IN FETHİ VE İSLAMLAŞMASI (H. 1. YY)

Bu çalışma, tarihte bir dönüm noktası olan erken dönem İslam fütuhatının başarılı olmasını sağlayan faktörleri, Müslümanların bu fetihler sırasındaki temel motivasyonlarını ve fethedilen bölgelerde siyâsi hâkimiyeti kalıcı kılmak ve İslam'ı yaymak adına yapılmış olan askerî, idarî, ekonomik ve sosyal düzenlemeleri; Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutanlığında fethi gerçekleşen Dımaşk şehri örneği üzerinden incelemektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından onun hazırlatmış olduğu Üsâme ordusunu Suriye bölgesine göndermesiyle ilk adımları atılmış olan Şam bölgesi fetihlerinden Dımaşk şehrinin fethi ele alınmıştır. Hz. Ebû Bekir'in Şam bölgesinde Bizans İmparatorluğunun askerî düzenini göz önünde bulundurarak askerî strateji belirmesinin ve bu doğrultuda bölgeye dört komutan tayin edip orduları dört farklı bölgeye göndermesinin Şam cephesinde Müslümanların başarısında önemli etkisi olduğu görülmüştür. Sulh yoluyla fethi gerçekleşen Dımaşk şehrinde fethin akabinde Müslümanların yapmış oldukları askerî, idaerî ve ekonomik düzenlemelerin ve iskân politikasının şehirde Müslümanların siyasî hâkimiyetlerinin istikrar kazanmasında ve İslam'ın yayılmasında büyük önemi haiz olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hulefâ-yi Râşidîn, Fütuh, Dımaşk, Şam.

GENERAL KNOWLADGE

Adı ve Soyadı	:Elif TAŞDEMİR
Field	:Islamic History and Arts
Programme	:Islamic History
Supervisor	:Assoc. Prof. Dr. Güllü YILDIZ
Degree Awarded and Date	:Master- July 2025

ABSTRACT

THE PERMANANCE OF ISLAMIC CONQUESTS: THE CONQUEST OF DAMASCUS AND ITS ISLAMIZATION (H. 1ST CENTURY)

This study examines the key factors that contributed to the success of the early Islamic conquests, which marked a turning point in history. It explores the primary motivations of Muslims during these conquests and analyzes the military, administrative, economic, and social arrangements implemented to establish permanent political authority and to spread Islam in the conquered regions. This research specifically focuses on the city of Damascus, which was conquered during the caliphate of ʿUmar ibn al-Khaṭṭāb under the command of Abū ʿUbayda ibn al-Jarrāḥ.

In the first part of the study, the conquest of Damascus—within the broader context of the conquests of the greater al-Shām region, which were initiated by the dispatch of the Usāmah ibn Zayd expedition to the Syrian front by Abū Bakr following the passing of the Prophet Muḥammad (peace be upon him)—is examined. It has been observed that Abū Bakr's strategic assessment of the Byzantine military organization in the region, and his decision to appoint four commanders and send separate armies to four different fronts, played a significant role in the Muslim successes on the Syrian front. In Damascus, which was conquered through a treaty (*sulḥan*), the military, administrative, and economic regulations, as well as the settlement policies implemented by the Muslims in the aftermath of the conquest, were found to have played a crucial role in consolidating stable political authority and facilitating the spread of Islam in the city.

Key Words: Islamic History, Rightly Guided Calips, Conquests, Damascus, Territory of al-Shâm.

ÖNSÖZ

Söze O'nun adıyla başlamak, söze değer katacaktır. Allah'ın adıyla.

Savaş ve fetihlerin tarihi insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Çünkü insanoğlu, iktidar elde etmek ve daha geniş topraklarda hâkimiyet sağlamak için tarih boyunca mücadele etmiştir. Savaş ve iktidar arzusu her dönem ve her coğrafya için inkâr edilmez bir gerçek olarak var olsa da toplumların ve milletlerin savaş motivasyonu ve iktidar arzularının sebepleri birbirinden farklıdır. İktidar arzusunun sebebinin yanı sıra iktidarı elde etme yolları ve onu ellerinde tutma süreleri de hiç şüphesiz değişkenlik göstermektedir. Zira iktidarın elde edilmesi ve istikrar kazanması askerî, siyasî, ekonomik, toplumsal ve dinî pek çok etmene bağlıdır.

Milâdî 7. yüzyılın ilk yarısında fetihlere başlamış olan ve yaklaşık yarım asır gibi kısa bir sürede oldukça geniş bir coğrafyanın siyasî hâkimiyetini elde eden Müslümanlar, belli hedefler doğrultusunda ve Hz. Peygamber'in (sav) çizmiş olduğu sınırlar çerçevesinde bu fetihlere devam etmişlerdir. Yine aynı şekilde hâkimiyeti altına aldıkları topraklarda Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam dinini yaymak için iktidarlarını kalıcı kılma adına askerî, idarî, ekonomik ve sosyal alanlarda çeşitli düzenlemeler yapmışlardır.

Elinizdeki bu çalışmada fetih için yola çıkan Müslümanların askerî başarılarının ardından fethettikleri bölgelerde siyasî hâkimiyetlerini kalıcı kılmak adına yapmış oldukları düzenlemeler, Şam bölgesinde oldukça stratejik bir konuma sahip olan Dımaşk şehrinin fethi ve İslamlaşması üzerinden ele alınmıştır.

İki ana bölümden oluşan tezin giriş bölümünde öncelikle tezin amacı ve konusu tanıtılmıştır. Çalışmayı yürütürken izlediğimiz metot ve yöntemlere dair kısa bilgi verilmiştir. Giriş bölümünde ayrıca çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklar tanıtılmıştır. Literatür değerlendirmesi yaparken çalışmamızı, mevcut çalışmalardan ayıran özgün soru ve problemlere değinerek alana sunacağı katkıdan bahsedilmiştir. Giriş bölümünde son olarak Şam fetihlerine zemin teşkil etmesi açısından Hz. Peygamber döneminde Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ve askerî ilişkiler ele alınmıştır. Hz. Peygamber döneminde diplomatik ilişkinin ardından askerî bir temasın yaşanması Şâm bölgesi fethini eş zamanlı bir şekilde gerçekleşen Irak bölgesi fethinden ayıran bir özelliktir.

“Dımaşk’ın Fethi” başlığını taşıyan birinci bölümde Hz. Ebû Bekir’in Şam’a ordu göndermesinden başlarayak Ebû Ubeyde komutanlığında şehrin sulhen fethini inceledik. Fethin ardından Müslümanların şehirde gerçekleştirmiş olduğu askerî, idarî, ekonomik ve sosyal düzenlemeler ve şehrin İslamlaşmasını ele alındığımız ikinci bölümün ardından çalışmamızda ulaştığımız sonuçlara değindik. İkinci bölümde yer alan “İskân” başlığında bir kısmını zikrettiğimiz Dımaşk’a yerleşenlerin listesinin tamamına yer verdik.

Dımaşk’ın fethi ve İslamlaşma sürecini ele aldığım bu çalışmanın ortaya çıkmasında maddî manevî desteklerini hissettiğim birçok kıymetli ismi zikretmek isterim. Her zaman en iyisini yapabileceğime inanan ve akademik yolculuğumun ilk adımı olan yüksek lisans sürecimde, bu inancını bana daima hissettiren kıymetli danışmanım Doç. Dr. Güllü Yıldız’a konunun belirlenmesinden nihayete erene kadar çalışmanın tüm aşamalarında değerli tavsiyeleri, tashih ve yönlendirmeleri için ve tüm acemiliğime rağmen her türlü sorumda sabırla bana rehberlik ettiği için şükranlarımı sunarım. Yüksek lisans ders döneminde erken dönem İslam fetihleri meselesine duyduğum ilginin şekillenmesinde etkisi olan ve bu süreçte doğru sorularla meseleye yaklaşmama katkı sunan ve tezimi titizlikle okuyup çok kıymetli değerlendirmelerde bulunan değerli hocam Doç. Dr. Harun Yılmaz’a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca yüksek lisans sürecimde kendisiyle tanışma fırsatı bulduğum ve az da olsa derslerine iştirak edip kendisinden istifade etme şansı yakalayabildiğim Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay hocama tezimi dikkatle okuyup kıymetli tashih, değerlendirme ve eleştirilerini sunduğu için teşekkür etmek isterim.

Hz. Peygamber döneminde Bizans ile diplomatik ve askerî ilişkileri ele aldığım başlıkta, kıymetli vakitlerini ayırıp tashih ve değerlendirmelerini esirgemeyen ve konu ile ilgili önemli kaynaklara ulaşmamı sağlayan sayın Prof. Dr. Casim Avcı’ya teşekkür ederim. Fetih ve fethin kalıcılığını sağlayan en önemli unsur olan İslamlaşma süreci üzerine kendisinden çokça istifade ettiğim Dr. Hüseyin Gökalp’e bilhassa çalışmamın ilk aşamalarında konuyu sınırlandırmamda, taslağı oluşturmamda ve ulaşamadığım bazı kaynaklara ulaşmamda yardımcı olduğu için teşekkür ederim. Şam fetihlerine ve fethin ardından bölgedeki idarî yapıya dair kaynaklarda zikredilen sınırlı bilgileri yorumlamamda ve çalışmam için önemli kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Halil İbrahim Yılmaz’a da teşekkür etmek isterim.

Lisans yıllarımızda hocalarımızın sık sık vurguladığı ilimle iştigal sürecinde zihinsel yoldaş edinmenin önemini anladığım bu süreçte bana zihinsel yoldaş olan ve

ihtiyaç duyduğum zamanlarda beni motive edip bu süreci daha keyifli geçirmeme vesile olan sevgili arkadaşlarım Gülsüm Aydın, Arş. Gör. Sultan Mutluel, Saliha Kılınç ve Hatice Büşra Genç'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamın tamamını okuyup çok değerli yorumlarda bulunan arkadaşım Fatma Nur Kılıç'a çok teşekkür ederim.

Bu zorlu süreçte parçası olmaktan gurur duyduğum Sultanahmet Camii Koruma ve İhya Derneği gönüllü ekibine ve Türkiye Milli Kültür Vakfı'na maddî ve manevî desteklerinden ötürü teşekkür ederim. Ayrıca sunmuş olduğu maddi desteğin yanı sıra akademik birikimime katkısı olan pek çok ders ve toplantı imkânı sunan Meridyen Derneği'ne teşekkür etmek isterim. Tezimin her satırına adeta ev sahipliği yapmış olan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi çalışanlarına, bu süreçte sunmuş oldukları tüm imkanlar için teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak kendilerini zikretmeden geçmek istemediğim kıymetli aileme teşekkür etmek isterim. Eğitim hayatımın ilk gününden bu yana her daim yanımda olup beni destekleyen çok sevgili anneme, babama ve kardeşlerime bana inandıkları ve ihtiyaç duyduğum her an muhabbet ve destekleriyle beni motive edip yola devam etmemi sağladıkları için minnettarım. Rabbim onlardan razı olsun.

Bu çalışmamı, 7 Ekim 2023'ten bu yana büyük bir üzüntü ve çaresizlik içerisinde uğradıkları soykırıma ve şehadetlerine şahit olduğumuz Filistinli kardeşlerime ve bu topraklarda güven ve barış ortamı içerisinde yaşamamız için canını feda eden kahraman şehitlerimize ithaf ediyorum.

Uzun yıllardır son derece acı verici olayların yaşandığı Suriye'nin özgürlüğüne kavuştuğu haberini, çalışmamın "Dımaşk'ın Fethi" başlığını yazdığım sıralarda almak benim için oldukça etkileyici bir tesadüf oldu. Suriye'nin özgürlüğü için mücadele eden ve bu uğurda şehit olan kardeşlerimize Rabbimden rahmet niyaz ediyorum. Dımaşk'ın ve Biladüşşam'ın daima huzur ve barışın memleketi olması duasıyla.

Elif Taşdemir

Altunizade, 2025

KISALTMALAR

(sav)	**:**	Sallallahu aleyhi ve sellem
b.	**:**	bin, İbn
Bkz.	**:**	bakınız
DİA	**:**	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	**:**	editör
El-2	**:**	*Encyclopaedia of Islam New Edition*
haz.	**:**	yayına hazırlayan
Hz.	**:**	Hazreti
m.	**:**	Milâdî
nşr	**:**	naşir/neşreden
ö.	**:**	ölüm tarihi
t.y.	**:**	tarih yok
thk.	**:**	tahkik/tahkik eden
trc.	**:**	tercüme eden
vb.	**:**	ve benzeri

HARİTALAR LİSTESİ

HARİTA 1: DOKUZUNCU YÜZYIL ARAPÇA COĞRAFYA KAYNAKLARINA DAYANAN ERKEN DÖNEM SURİYE-FİLİSTİN İDARÎ YAPILARI. 71
HARİTA 2: BİZANS THEMALARI 76
HARİTA 3: HZ. EBÛ BEKİR'İN BÜLÂDÜ'Ş-ŞAM'DA KOMUTANLAR TAYİN ETTİĞİ NOKTALAR... 77
HARİTA 4: ŞAM BÖLGESİNDEKİ DÖRT CÜND 78

GRAFİKLER LİSTESİ

GRAFİK 1: İBNÜ'L-İMÂD VE ZEHEBÎ'NİN BİYOGRAFİ DERLEMELERİNE GÖRE SURİYE'DE MÜSLÜMANLAŞMA EĞRİSİ 112
GRAFİK 2: SURİYE VE MISIR BÖLGELERİNDEKİ MÜSLÜMAN İSİMLERİN ORANININ KARŞILAŞTIRILMASI 113

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **IX**

GİRİŞ **1**

1. Konu, Amaç ve Yöntem *1*

2. Kaynaklar ve Araştırmalar *5*

3. Hz. Peygamber Döneminde Şam Bölgesiyle Askerî ve Diplomatik İlişkiler *17*

BİRİNCİ BÖLÜM **28**

DIMAŞK'IN FETHİ 28

1. Hazırlık Süreci *30*

2. Orduların Gönderilmesi *39*

3. Hâlid b. Velîd'in Şam'a İntikali *47*

4. Dımaşk'a Giden Yol: Busrâ, Ecnâdeyn ve Fihl *50*

5. Dımaşk'ın Fethi *55*

6. Yermük Savaşı ve Dımaşk'ta Hâkimi *63*

İKİNCİ BÖLÜM **66**

DIMAŞK'IN İSLAMLAŞMASI 66

1. Askerî-İdarî Sistem *66*

2. Ekonomi *86*

3. İskân *96*

4. İhtidalar *104*

SONUÇ **117**

BİBLİYOGRAFYA **122**

EKLER **132**

GİRİŞ

1. Konu, Amaç ve Yöntem

> *"...Kurulu dünya düzeninin çökmekte olduğu açıkça görülmekteydi. Bu ise bazıları için zamanın sonunun yaklaştığına bir işaretti. Yaklaşan kıyamet duygusu, [Hz.] Muhammed'in 622 yılında hicretten önceki vaazlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Başlangıçta [Hz.] Muhammed'in sözleri Mekke'de yalnızca onun doğrudan dinleyicileri (ashabı) üzerinde bir etkiye sahipti. Ancak çok geçmeden bu sözler Arabistan'da siyaseti ve düşünceyi yeniden şekillendirecek, bunun sonuçları ise tüm Batı Avrasya'yı etkileyecekti.*
>
> *İnsanlık tarihinde, bu kadar büyük bir bölgenin siyasî yapısının bu kadar kısa bir süre içerisinde bu denli köklü bir şekilde değişikliğe uğraması neredeyse görülmemiştir. Bu durum, [Hz.] Muhammed'in vefatının ardından 20 yıl içerisinde Yakın Doğu'da yaşanmıştır..."*[1]

7. yüzyılda yaşamış olan Ermeni Piskoposu ve tarihçisi Sebeos, dünya tarihini derinden etkileyen İslam fetihlerini bu sözlerle tasvir etmektedir. Onun bu ifadeleri, milâdî 7. asırda gerçekleşmiş İslam fetihlerinin neredeyse tüm önemli özelliklerine işaret etmektedir. Baş döndürücü bir süratle oldukça geniş bir coğrafyanın siyasî yapısını değiştiren Müslümanlar, aynı zamanda fethettikleri coğrafyalarda köklü bir medeniyet inşa etmişlerdir.

Benzer şekilde Robert G. Hoyland, milâdî 630 yılına kadar Afrika çöllerinden İran topraklarına ve Çin'e kadar hemen her yerde İsâ'nın öğretileri yayılmaktayken 630 yılı sonrasında Hz. Peygamber'in (sav) anlatılarının, Batı Arabistan'dan başlayarak Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bölgelere ve Bizans[2] (Doğu Roma) İmparatorluğu'nun

---

[1] *The Armenian History Attributed to Sebeos*, trc. R.W. Thomson (Liverpool: Liverpool University Press, 1999), s. 26. Metnin orijinalinde "Hz." ifadesi yer almamaktadır. Allah Resulü'ne saygı ifadesi tarafımızca eklenmiştir.

[2] Çalışmanın tamamında çok sık kullanılacak olan "Bizans" ifadesi esasında ele alınan dönemdeki devletin tam karşılığı olmamakla birlikte modern çalışmalarda gerek Batılı araştırmacılar gerekse Müslüman yazarlar tarafından bir galat-ı meşhûr haline gelmiş olması sebebiyle bu ifade tercih edilmiştir. Bkz. Halil İbrahim Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şâm Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 70. Ayrıca İslam-Bizans ilişkileri üzerinde kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Casim Avcı da "Bizans" ifadesinin doğru olduğunu belirtmiştir. O dönemde halkın kendilerini nasıl tanımladığını

güney ve doğusundaki topraklarına kadar oldukça geniş bir coğrafyada olağanüstü bir hızla yayıldığına ve bu yayılmanın büyük ölçüde fetihler yoluyla yalnızca birkaç yıl içerisinde gerçekleştiğine dikkat çekmektedir.[3] Bununla birlikte Hoyland, İslam fetihlerine dair vurgulanan "sürat" unsurunun tarihte benzerlerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak ise Moğolların çok daha geniş bir coğrafyayı 70 yıl gibi kısa bir sürede hâkimiyetleri altına aldıklarını zikretmektedir.[4] Ancak Hoyland'ın göz ardı ettiği husus, ilk İslam fetihlerinin belirleyici farkını oluşturan en önemli unsur olan "kalıcılık" meselesidir. Zira ne Hoyland'ın benzer süratteki askerî başarılara örnek olarak zikrettiği Moğol istilaları ne de İskender'in fetihleri gibi tarihte diğer büyük askerî hareketler siyasî ve toplumsal açıdan kalıcı etkiler bırakabilmiştir. Oysa milâdî 7. yüzyılda yalnızca birkaç on yıl içerisinde Hazar Denizi'nin doğusundan Kuzey Afrika'ya kadar oldukça geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına alan Müslümanlar, bu coğrafyalarda köklü bir medeniyet inşa etmiş, inşa ettikleri bu medeniyet ise dünya tarihinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Hoyland'ın da belirttiği üzere tarihte bu denli hızlı askerî başarıların benzerleri görülmüştür. Ancak erken dönem İslam fetihlerini diğer büyük askerî hareketlerden ayıran en temel özellik bu fetihlerin kalıcı olmasıdır.

Milâdî 7. yüzyılda henüz düzenli bir ordusu dahi bulunmayan Müslümanların, dönemin iki önemli gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına karşı müthiş bir askerî başarı sağlamalarının sebepleri ve bu askerî başarıların ardından hâkimiyetleri altına aldıkları coğrafyalarda bu hâkimiyetlerini kalıcı kılabilmelerinin askerî, ekonomik, toplumsal ve dinî sâikleri, incelenmeyi hak eden önemli konulardır. Bu çalışmada erken dönem İslam fetihlerinin başarılı ve kalıcı olmasını sağlayan etkenler, Suriye bölgesinde oldukça stratejik bir konuma sahip olan Dımaşk şehrinin fethi ve İslamlaşması örneği üzerinden incelenecektir.

---

görmek için baktığımız Süryani kaynaklarında kimi yerlerde "Roma" kimi yerlerde ise "Bizanslılar" ifadeleri kullanılmıştır. Bkz. Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ,* s. 129 ve 404. 8. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophanes'in *Chronicle*'inde ise İmparatorluk "*Rome"* ismiyle zikredilmiştir. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History (AD 284-813)*, trc. Cyril Mango - Roger Scott (New York: Oxford University Press, 1999). Nitekim İslam kaynaklarında da Romalıları (Bizanslılar) ifade etmek için "er-Rûm" -çok nadir de olsa bazı yerlerde de "Benî Asfar"- ifadesi kullanılmıştır. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 1-2/80.

[3] Robert G. Hoyland, *Allah Yolunda: Arap Fetihleri ve İslam İmrapatorluğu'nun Kuruluşu*, trc. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap, 2025), s. 19. Hoyland'ın "Muhammed Peygamber" ifadesi, İslamî geleneğe uygunluk gözetilerek "Hz. Peygamber" şeklinde aktarılmıştır.

[4] Hoyland, *Allah Yolunda,* s. 21

Çalışmamıza konu olan Dımaşk şehrinin fethi müstakil bir fetih olmayıp Şam bölgesi fetihlerinin bir parçası olması sebebiyle bütüncül bir anlatı sunmak adına Dımaşk'ın fethine giden süreçte Şam bölgesindeki diğer şehir veya bölgelerle ilgili rivayetlere de yer verilmiştir. Bununla birlikte zikredilen rivayetlerin İslam fütuhatının genel karakterini yansıtması veya Dımaşk'ın fethiyle ilgili olması gözetilmiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir (11-13/632-632) döneminde başlayan Şam bölgesi fetihleri, Irak'ın fethiyle eş zamanlı bir şekilde gelişmiştir. Komutan ve orduların bir bölgeden başka bir bölgeye intikal süreçleri, askerî yapının işleyişini anlamak açısından önemli olduğundan gerekli görülen yerlerde Irak cephesine ilişkin rivayetlere de yer verilmiştir.

Bu çalışmada "İslamlaşma" kavramı, yalnızca fethedilen bir bölgede İslam'ın siyasî hâkimiyetinin tesis edilme sürecini değil, aynı zamanda askerî, ekonomik, sosyal ve dinî alanlarda da İslamî düzenin yerleşmesini ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Şehirde hem İslam'ın siyasî hâkimiyetinin tesisi hem de farklı alanlarda İslamî düzenin yerleşmesinde etkisi olan tüm bu dinamiklerin sağlıklı bir biçimde analiz edilmesi ancak şehrin fetih öncesi durumunun ortaya koyulmasıyla mümkündür. Bu sebeple kadim bir şehir olan Dımaşk'ın Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki durumu da çalışmada ele alınan konulardandır.

Bu çalışma giriş ve sonuç dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, tezin konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiş, çalışma sırasında istifade edilen kaynakların ve İslam fütuhatına dair kaleme alınan modern araştırmaların değerlendirmesi sunulmuştur. Ayrıca giriş kısmında Hz. Peygamber döneminde Dımaşk'ın içerisinde bulunduğu Şâm bölgesini hâkimiyetleri altında tutan Bizans İmparatorluğu ile Müslümanlar arasındaki ilk etkileşimlerden bahsedilmiştir.

"Dımaşk'ın Fethi" başlığını taşıyan birinci bölümde irtidad hadiseleri devam ederken Hz. Ebû Bekir'in Suriye bölgesine gönderdiği Üsâme ordusuyla ilk adımları atılmış olan Şam fetihlerinin en önemli duraklarından biri olan Dımaşk'ın fethi tarihî rivayetler ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın ana konusu genel anlamda İslam fetihlerinin başarılı ve kalıcı olmasını sağlayan nedenler olduğu için rivayetler bu perspektiften sunulmaya çalışılmış ve ilgili yerlerde İslam fütuhatına dair öne sürülen iddialar değerlendirilmiştir.

"Dımaşk'ın İslamlaşması" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise Hz. Ömer (13-23/534-644) döneminde fethi tamamlanan Dımaşk şehrinde fetih sonrasında yapılan askerî, idarî, ekonomik düzenlemeler, şehirdeki nüfus hareketliliği ve sosyal yapıdaki

değişiklikler üzerinden İslam fetihlerinin kalıcılığının en önemli adımı olan şehrin İslamlaşma süreci ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise çalışma boyunca ulaştığımız bilgilerin değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca İslam fetihlerinin temel gayesi, başarılı olmasını sağlayan etkenler ve kalıcılığına katkı sunan amiller hakkındaki iddialar, çalışma sonucunda ulaşılan netice ışığında değerlendirilmiştir.

Erken dönem İslam fetihleri, pek çok akademik çalışmaya konu olsa da bu alanda yapılan çalışmalar genel olarak fetih ve savaş sürecine odaklanmıştır. Şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ise fethin ardından şehirde yapılan düzenleme ve kurumsallaşma faaliyetlerinin İslam fütuhatının kalıcılığı ile ilişkisi ele alınmamış, salt bir şehir tarihi aktarılmıştır. Ancak İslam'ın erken dönemlerinde gerçekleşen ve dünya tarihinde önemli değişikliklere sebep olan fetihlerin doğru bir şekilde analiz edilmesi, fethe giden yoldan fetih sonrası düzenlemelere kadar pek çok konunun birlikte ele alınması ve aralarındaki ilişkinin açıklanmasıyla mümkündür. İncelenmeyi hak eden İslam fetihleri oldukça geniş bir coğrafyayı kapsadığından konunun belli bir bölge veya şehir ile sınırlandırılması daha nitelikli ve kapsamlı bir çalışma ortaya koymak için faydalı olacaktır. İslam fetihlerini bu açıdan ele alan Hüseyin Gökalp'in kitap olarak neşredilen *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* başlıklı doktora çalışması, Hz. Ebû Bekir döneminde başlayıp Hz. Ömer döneminde tamamlanan Irak bölgesinin fethini ve İslamlaşma sürecini kalıcılık olgusuna vurgu yaparak ele almaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Dımaşk şehri özelinde bölgenin fethi, İslamlaşması ve İslam'ın siyasî ve sosyal hâkimiyetinin tesisi üzerine bütüncül bir çalışma kaleme alınmamıştır. Konuyla ilgili yapılmış çalışmalarda fetih ve sonrası sürecin İslam fütuhatının kalıcılığıyla irtibatı üzerinde durulmamıştır. Mehmet Gökçe tarafından kaleme alınan "Fethinden Abbâsilere Kadar Dımaşk (636-756)" başlıklı yüksek lisans tezinde, fetih sonrası süreçte şehrin kurumsal, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında zikredilen rivayetler büyük ölçüde daha geç dönemler hakkında bilgi vermektedir. Bu açıdan fethin hemen akabinde İslam hâkimiyetinin istikrar kazanması için yapılan düzenlemeler Gökçe'nin çalışmasının konusu değildir. Fatih Özyılmaz'ın "İslâm'ın Suriye'ye Yayılışı" başlığıyla kaleme aldığı yüksek lisans tezi Suriye bölgesinin fethi ve bölgede İslam'ın yayılma sürecini ele almaktadır. Ancak bilhassa İslam'ın yayılma süreci içerisinde zikredilen askerî, ekonomik, psikolojik, dinî vb. faktörlerin, Müslümanların bölge üzerindeki hâkimiyetlerinin kalıcılığına etkisi üzerinde durulmamıştır. Ayrıca

çalışma Suriye bölgesi gibi geniş bir coğrafyayı konu aldığı için Dımaşk şehrine dair ayrıntılar ele alınmamıştır. Çalışmamızın bilhassa ikinci bölümünde istifade ettiğimiz Mehmet Akbaş'ın *Sahâbe'nin İslâm'ı Tebliği (Suriye Bölgesi)* isimli çalışması bölgede İslam'ın yayılışını detaylı bir şekilde ele almış olsa da çalışmada fetih süreci ve fethin ardından şehirde yapılan askerî, idarî, ekonomik düzenlemeler üzerinde durulmamıştır. Bu çalışmamızda ise fethe giden süreçten bölgede İslam hâkimiyetinin tesisi ve İslam'ın yayılışına kadar konunun bütünlüklü bir anlatımı hedeflenmiştir.

Suriye bölgesinde stratejik bir konuma sahip olan ve Emevîler dönemi boyunca İslam dünyasının başkenti olması sebebiyle son derece önemli bir merkez olan Dımaşk şehri, İslam fütuhatının özelliklerini ve kalıcılığını ortaya koymak için önemli bir örnektir. Bu sebeple bu çalışmada Dımaşk'ın fethi ve İslamlaşma süreci incelenecektir.

Çalışma sırasında kaynak tarama, verilerin toplanması, tasnifi ve analiz edilmesi yöntemleri takip edilmiştir. Tez boyunca olayların kronolojik olarak ele alınmasına dikkat edilmiş olsa da zaman zaman ilgili yerlerde bu sıraya uymayan bilgiler zikredilmiştir. Kelimelerin imlâsında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* esas alınmıştır. Ancak Arapça kelimelerin imlasında tam transkripsiyon kullanılmamış ve "ā" / "ī" / "ū" gibi uzatmalar "^" işaretiyle belirtilmiştir. Bu çalışmada, Allah Resulü'nden bahsedilirken bir saygı ifadesi olarak isminin geçtiği ilk yerde *"sallallâhû aleyhi vesellem* (sav)*"* ifadesi kullanılmış, metnin akıcılığını bozmamak adına sonraki kullanımlarda bu ifadeye yer verilmemiştir.

2. Kaynaklar ve Araştırmalar

İlk adımları Hz. Peygamber döneminde diplomatik ve askerî ilişkiler yoluyla atılmış olan ve büyük ölçüde Hz. Ebû Bekir döneminde başlayıp Hz. Ömer'in hilafeti döneminde tamamlanan Şam bölgesi fetihlerinin en önemli aşamalarından biri olan Dımaşk'ın fethini ve fetih sonrası süreçte şehrin İslamlaşması yolunda atılan adımları konu alan bu çalışmada istifade edilen eserler "Kaynaklar" ve "Araştırmalar" şeklinde bir ayrım yapılarak değerlendirilebilir.[5]

[5] Zikredilecek kaynak ve araştırmaların müellifleri, tam isimleri ve çalışmamızda kullandığımız baskılarına dair tam bilgi için Bibliyografya kısmına bakınız.

2.1. Kaynaklar

Erken dönem İslam fetihlerinden Dımaşk'ın fethini ve fetih sonrası şehirde İslamlaşma olgusunu ele aldığımız çalışmamızın ana kaynaklarını fütuhat, tabakât, harac, coğrafya, şehir tarihi, umumi tarih kitapları ve hadis gibi pek çok türden eser oluşturmaktadır. Ayrıca giriş bölümünde Hz. Peygamber döneminde bölgeyle ilişkiler ele alınırken siyer ve meğâzî eserlerinden de istifade edilmiştir. Dımaşk şehrinin içinde bulunduğu Şam bölgesinin fethinin muasır dönemde Hıristiyanlar tarafından nasıl yorumlandığını ve onlar üzerindeki etkilerini onların kaynaklarından görmek için Bizans ve Ermeni tarih kaynakları çalışmamızın önemli kaynakları arasındadır. Bu kaynaklar arasında Bizanslı Azîz Theophanes'in Hilkat takvimini esas alarak yazdığı ve İngilizce'ye Cyril Mango ve Roger Scott tarafından *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History (AD 284-813)* adıyla tercüme edilen kronik, 7. yüzyıl Ermeni piskoposu ve tarihçisi Sebeos'un *Tarih'*i ve Zafer Duygu tarafından ilave açıklamalarla ve *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih* ismiyle Türkçe yayınlanan Süryâni kronikleri zikredilebilir.

Hz. Peygamber'in hicretinden başlayarak kendi yaşadığı döneme kadar olan İslam fetihlerini şehir ve bölge esasına göre ele alan Belâzürî'nin (ö. 219/892-93) *Fütûhu'l-büldân'*ı fütûh literatürünün en önemli örneklerindendir. Belâzürî, bu eserinde İslam fetihlerini kronolojik olmaktan ziyade bölge esasına göre ele almıştır. Savaş sürecinden ziyade fetihlerin kim tarafından ve hangi tarihte gerçekleştiğine dair rivayetlere odaklanması ve fetihlere dair rivayetleri zikrettikten sonra bölgeden alınan vergiler, yapılan antlaşmalar ve şehirlerde gerçekleşen imar ve iskân faaliyetlerine dair bilgileri de ayrıntılı bir şekilde zikretmesi sebebiyle *Fütûhu'l-büldân,* çalışmamızın ana kaynakları arasında yer almıştır.

Vâkıdî'ye (ö. 207/823) atfedilen *Fütûhu'ş-Şâm* adlı eserin müellife aidiyeti tartışmalı olmakla birlikte çalışmamızda İbn Nedîm[6], İbn Asâkir[7] ve Yâkût el-Hamevî[8] gibi eserin Vâkıdî'ye ait olduğunu iddia eden isimlerin kanaatini esas alarak bu eserden

[6] Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1997), s. 128.

[7] Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 40/455.

[8] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dârû Sâdır, 1977), 6/353.

istifade ettik. Eserden bahsedilen yerlerde her defasında "Vâkıdî'ye atfedilen" şeklinde ifade etmek yerine eseri doğrudan kendisine nispet ederek zikrettik. Vâkıdî'nin Hz. Peygamber dönemine ait gazve ve seriyyeleri çok geniş bir şekilde ele aldığı *Kitâbü'l-Meğâzî* isimli eseri ise Hz. Peygamber dönemini ele alırken istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Hz. Peygamber döneminde Bizans ile ilişkileri ele aldığımız kısımda ayrıca İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sinden faydalandık. Zikredilen siyer-meğâzi türü eserlerde Hz. Peygamber'in muasır devlet yöneticilerine gönderdiği elçiler ve bunun neticesinde Bizans İmparatorluğu ile başlayan askerî ve diplomatik ilişkiler gibi konulara dair ayrıntılı rivayetler zikredilmektedir. Hz. Peygamber'in diğer devlet yöneticileriyle yaptığı diplomatik yazışmaları derleyen Muhammed Hamidullah'ın *el-Vesâiku's-Siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri* isimli çalışmasındaki belgeler de çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli bir kaynaktır. Ayrıca Bizans ve Şam fetihleriyle ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler için hadis kaynaklarına başvurduk. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'leri başvurduğumuz hadis kaynaklarının başında gelmektedir.

Fütûh literatürünün önemli örneklerinden olan Muhammed b. Abdullah Ezdî'nin (ö. 180/796) *Fütûhu'ş-Şâm*'ı ve İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 320/932) *Kitâbü'l-Fütûh*'u müelliflerinin bilhassa komutanların tayinleri ve azilleri, orduların intikal süreci, savaş stratejileri gibi hususlarda ayrıntılı rivayetlere yer vermesi sebebiyle çalışmamız için büyük önem taşımaktadır.

Hz. Âdem'in yaratılışından müellifin yaşadığı döneme kadar olan olayları kronolojik şekilde ele alan umumi tarih kitapları da çalışmamız sırasında müracaat ettiğimiz kaynaklardandır. Bu kaynaklar arasında Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târih*'i, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'ü, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târîh*'i ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında *el-Bidâye ve'n-nihâye*, müellifinin çeşitli yerlerde muhtemelen müfessir kimliğinin de etkisiyle yaptığı yorumlar açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu sebeple ilgili kısımlarda İbn Kesîr'in yorumlarına yer vermeye gayret gösterdik. Seyf b. Ömer rivayetlerini merkeze alan Taberî'nin *Târîh*'i, olaylarla ilgili farklı rivayetleri mukayese etmemize imkân sağladığından dolayı çalışmamız için önem taşımaktadır. İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ı ise şehrin tarihini ve fetih sonrası şehirdeki imar faaliyetlerini ve sosyo-kültürel değişimi ele alırken sıkça

başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bununla birlikte İbn Asâkir'in Dımaşklı bir müellif olması sebebiyle eserinde Dımaşk'ı öne çıkarma çabasının olduğunu ve eserindeki rivayetleri bu açıdan dikkatle ele almak gerektiğini belirtmek gerekir.

Fethinden sonra Dımaşk bölgesinde kurulan askerî-idarî yapılarla ilgili başlıkta pek çok coğrafya eserinden istifade ettik. Bunlar arasında Yâ'kûbî'nin (ö. 292/905) *el-Büldân,* İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/902) *Kitâbü'l-Büldân*, İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/913) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,* İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra) *el-A'lâku'n-nefîse* ve İstahrî'nin (ö. 340/951) *Mesâlikü'l-memâlik,* Ali b. Hüseyin el-Mes'udî'nin (ö. 345/956) *et-Tenbîh ve'l-işrâf* ve Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-büldân* isimli eserleri zikredilebilir. Zikredilen kaynaklar arasında bilhassa İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eserinde Dımaşk cündünün sınırları hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca bu kaynaklar, Dımaşk'ın gelirleri ve çevre bölgelerle arasındaki mesafeler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sebeple bilhassa şehrin idarî yapısını anlamak açısından çalışmamızda bu kaynaklar önemli katkı sunmuştur.

Fethinden sonra şehrin vergi sistemi ve ekonomik düzenine dair harâc kitaplarından çokça istifade ettik. Bu noktada Hz. Ömer döneminde harâc uygulamasına karar verilmesi ve ilk kez uygulanmasıyla ilgili oldukça detaylı rivayetleri zikreden Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc'*ı çalışmamız için son derece önemli bir kaynaktır. Ayrıca Ebû Yûsuf'un harâc uygulamasının fetih sürecine etkisine dair yorum ve değerlendirmeleri, İslam fetihlerinin kalıcı olmasının sebeplerine dair erken dönem müelliflerinin yorumları hakkında fikir vermektedir. Fethin ardından Dımaşk'a yerleşen sahâbeyi tespit edebilmek için tabakât, cerh-ta'dil ve vefeyât türü eserler çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Bu kaynaklar arasında bilhassa İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* ve İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe* isimli eserlerini zikretmek gerekir. Burada ismini zikredemediğimiz ancak çalışmamızda çeşitli hususlarda istifade ettiğimiz diğer kaynakları dipnotlarda ve kaynakçada belirttik.

Tezimizde istifade ettiğimiz ana kaynakların pek çoğunun birden fazla neşri bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla her bir eserin en muteber neşrini esas almaya gayret gösterdik. Metinlerde geçen ibareleri anlamakta zorlandığımız noktalarda bazı eserlerin Türkçe ve İngilizce tercümelerinden de istifa ettik.

2.2. Araştırmalar

Erken dönem İslam fetihleri ve bunların sonuçları üzerine hem İslam dünyasında hem de Batıda pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Genel fetihler hakkında çalışmalar olduğu kadar müstakil olarak belirli bölgeleri ele alan araştırmalar da bulunmaktadır. Fetihler üzerine yapılmış çalışmaların dışında Hulefâ-yi Râşidîn dönemine dair kaleme alınan çalışmalarda yahut müstakil olarak bir halife veya fetihlerde görev almış önemli komutanlar üzerine yazılmış biyografilerde önemli savaş ve fetihlere de değinilmiştir. Ancak yapılan çalışmaların çoğunda fetih süreci, yalnızca askerî ve siyasî tarih merkeze alınarak anlatılmıştır. Müslümanların fetih motivasyonuna, Müslümanları fetihlerde başarılı kılan saiklere ve fetih sonrasında ilgili bölgelerde yaşanan sosyo-kültürel dönüşümlere odaklanan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte yakın zamanda bu meseleleri gündemine alan çalışmalar da yapılmaya başlamıştır.

İslam fütuhatı ile ilgili Türkçe literatürdeki ilk çalışmalardan biri olan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin *Fetih* maddesinin yazarı Mustafa Fayda'nın Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ve erken dönem İslam fetihlerine dair müstakil çalışmaları da bulunmaktadır. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* ve *Allâh'ın Kılıcı: Hâlid b. Velîd* isimli eserleri başta olmak üzere Fayda'nın literatürde oldukça önem arz eden pek çok çalışmasından istifade ettiğimizi belirtmeliyiz. Fayda'nın fetihler konusundaki önemli konumu, fetihlerin kalıcılığına yaptığı ısrarlı vurgudan kaynaklanmaktadır. Çalışmalarının hemen hepsinde bu konunun altını çizen yazar, tezimizde fethin kalıcılığına olan dikkatimizi arttırmıştır. Bilhassa *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* çalışması, fethin ardından bölgede yapılan düzenlemeler hususunda istifade ettiğimiz önemli bir eserdir. *Hâlid b. Velîd* isimli eseri de Dımaşk'ın fethinde son derece kilit bir isim olan Hâlid'in fetih sürecindeki rolünü anlamamız açısından katkı sağlamıştır.

Dımaşk'ın fethi sırasında orduların başkomutanlığı vazifesini yürüten Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) üzerine detaylı bir çalışma ortaya koyan Osman Aydınlı'nın *Ebû Ubeyde b. Cerrâh* isimli eseri de istifade ettiğimiz çalışmalardandır. Hz. Peygamber döneminde başlayan Şam bölgesiyle ilk askerî temaslar konusunda Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* ve *Hz. Peygamber'in Savaşları* çalışmaları başvurduğumuz eserlerdendir.

Hz. Peygamber döneminde başlayan Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ve askerî ilişkiler konusunu ele alırken Casim Avcı'nın büyük bir titizlikle kaleme aldığı

İslâm-Bizans İlişkileri: 610-847 isimli çalışmasına başvurduk. Avcı'nın bu çalışması, zengin Bizans ve Ermeni kaynağı kullanımı açısından da çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Mahmut Kelpetin'in *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği* başlıklı doktora çalışması ve *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* isimli eseri istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Çalışmamızda Kelpetin'in *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği* isimli eserine doğrudan yer vermemiş olmakla birlikte İbn İshâk ve Vâkıdî'den gelen rivayetleri esas aldığımız fetih sürecinde yer yer Seyf b. Ömer rivayetleriyle mukayese yapmak için Kelpetin'in eseri müracaat ettiğimiz önemli bir çalışmadır. Yazarın İslam öncesi döneme dair kaleme aldığı çalışmasına ise Bizans'ın vasalı olan ve fethinden önce Dımaşk çevresinde varlığını sürdüren Gassânîler hakkında bilgi almak için başvurduk.

Farklı bir bölgenin fethi üzerine kaleme alınmış olsa da Hüseyin Gökalp'in *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci* isimli çalışması, benzer sorularla meseleye yaklaştığından dolayı çalışmamız için önem taşımaktadır. Gökalp'in Müslümanların fetih motivasyonuna, savaş hukuklarına, Müslüman askerlerin birbiriyle olan ilişkilerine, İslamlaşmanın kalıcılık üzerindeki büyük etkisine ve iskân politikası, tebliğ veya evlilik gibi farklı İslamlaşma yollarına odaklanması bu çalışmaya sıkça müracaat etmiş olmamızın nedenidir. Ayrıca Gökalp, çalışmasının pek çok yerinde İslam fetihlerinin genel özelliklerine dair yorumlarını sunmaktadır. Yazarın fetihlere dair İslam dünyasında ve Batı'da yapılmış çağdaş yorumları değerlendirmiş olması, bu yorumların genel çerçevesini sunması açısından çalışmamıza önemli katkı sunmuştur.

Dımaşk veya Şam bölgesine dair Gökalp'in çalışmasına benzer bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte bölgenin fethini veya bölgede İslam'ın yayılışını konu edinen yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmaktadır. Mehmet Akbaş'ın doktora çalışması olarak hazırladığı ve 2009 yılında kitap olarak basılan *Sahâbenin İslâm Tebliği (Sûriye Bölgesi)* isimli eserinden bilhassa fetihten sonra Suriye ve Dımaşk'e giden sahâbenin tespiti ve onların bölgedeki vazifeleri hususunda istifade ettik. Dımaşk'a ya da Suriye bölgesine yerleşen sahâbenin tespiti için başvurduğumuz bir başka önemli çalışma ise Hüseyin Akgün tarafından 1999 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve daha sonra kitaplaşan *Sahâbe Coğrafyası* isimli eserdir.

Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân* eserindeki rivayetler çerçevesinde Şam bölgesi fetihlerini inceleyen Halil İbrahim Yılmaz'ın "Belâzürî'ye Göre Şâm Fetihleri (m.

634/640)" başlıklı yüksek lisans tezi, Belâzürî'nin rivayetlerini ele alırken başvurduğumuz bir çalışmadır. Mehmet Gökçe tarafından yazılmış olan "Fethinden Abbâsilere Kadar Dımaşk (636/750)" başlıklı yüksek lisans tezinin çalışmamızla oldukça benzer bir konuyu ele aldığı düşünülse de muhtevada iki çalışma farklılaşmaktadır. Ancak çalışmamızda Gökçe'nin tezinden istifade ettiğimiz hususların olduğunu da belirtmek gerekir. Aynı şekilde Fatih Özyılmaz'ın "İslam'ın Suriye'ye Yayılışı (Emevîler Dönemi Sonuna Kadar)" başlıklı yüksek lisans tezinin de benzer konuları ele aldığı düşünülmektedir. Bu bir açıdan doğru olmakla birlikte kaynak kullanımı, konuyu ele alış biçimi ve fetihlerin kalıcılığının vurgulanması açılarından farklılık arz etmektedir. Ayrıca Özyılmaz'ın çalışması Suriye bölgesinin tamamını ele aldığı için Dımaşk özelindeki ayrıntılara girmemiştir. Benzer konuyu ele almış olması sebebiyle Özyılmaz'ın tezi de istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır.

Fetih sonrası süreçte şehirde yapılan askerî, idarî, ekonomik ve sosyal düzenle ilgili uygulamalar için pek çok modern çalışmadan istifade ettik. Irfan Shahid'in "Heraklius and The Theme System: Further Observation", "The Jund System in Bilâd al-Shâm", "Heraclius and The Theme System: New Light From The Arabic" ve "Heraclius and The Theme System: Final Observations" başlıklarıyla kaleme aldığı makale serisi, erken İslamî döneme dair Suriye bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar üzerine çalışmaları bulunan Alan Walmsley'in *Early Islamic Syria: An Archaeological Assessment* isimli eseri, Halil İbrahim Yılmaz'ın "İslâm'ın Erken Döneminde Şâm Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi" başlıklı makalesi ve yeri geldikçe atıf yaptığımız pek çok araştırma müracaat ettiğimiz çalışmalar arasındadır. Hz. Ömer döneminde Şam bölgesinde mâlî düzenlemeler için Filistin bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu çıkarılan Nessana papirüslerini *Excavations at Nessana: Non-Literary Papyri* başlıklı kitabında yayınlayan Casper J. Kraemer'in eseri ve Abdülaziz Dûrî'nin Türkçe'ye "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler" ismiyle tercüme edilen makalesi çalışmamız sırasında önemli bilgilere ulaştığımız eserlerdir.

Çalışmamıza konu olan Dımaşk, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Şâm bölgesindedir. Bu sebeple İslam fetihlerinin Bizans'ın doğu sınırlarında meydana getirdiği siyasî, askerî ve toplumsal değişim ve dönüşümü ele alan Batılı araştırmacıların çalışmalarından da istifade ettik. Bu noktada Walter E. Kaegi'nin *Byzantium and the Early Islamic Conquests*

isimli çalışmasını ve Ernest Honigmann'ın Türkçe'ye *Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arapça, Süryanice, Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar* ismiyle tercüme edilen eserini zikretmek mümkündür. Kaegi, eserinde İslam fetihlerinin gerçekleştiği dönemde Bizans İmparatorluğu'nun hem dâhilî hem de hâricî nedenlerle zayıf bir durumda olduğunu belirtmekte ve bu nedenleri tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca Kaegi, İslam fetihlerinin başarısının yalnızca askerî nedenlerle değil, sosyal, dinî ve ideolojik motivasyonlarla da açıklanması gerektiğini vurgulamaktadır. Çalışmamızda Kaegi'nin eserinden Arapça kaynakların yanı sıra Bizans tarihçisi Theophanes'in kroniğine, Süryânî ve Ermeni kroniklerine dayanması nedeniyle faydalandık. Honigmnan'ın İslam fetihlerinin doğrudan etkilediği Bizans'ın doğu sınırları hakkında kaleme aldığı eseri ise dayandığı geniş kaynak zenginliği dolayısıyla çalışmamız için önemlidir. Konumuzla doğrudan ilgili olmasa da mevcut hâkimiyetin korunması için Anadolu'ya yapılan geleneksel yaz ve kış seferleri, esasında Şâm bölgesindeki istikrarı sağlayan bir husus olduğundan dolayı Honigmann'ın özellikle Anadolu sınırındaki Müslüman akınlarına yönelik iddialarını ele almayı gerekli gördük.

Dımaşk'in fethi sonrasındaki ihtida süreci ve hızına dair Richard Bulliet'in *Conversion to Islam in the Medieval Period an Essay in Quantitative History* isimli eserinden istifade ettik. Bulliet, bu çalışmasında Irak, Suriye, Mısır ve İspanya'yı ayrı ayrı ele alarak bu bölgelerde fetih sonrasında yeni Müslüman olanların sayısına dair nicel bir analiz yapmıştır. Tabakat eserlerinde geçen isimlerden yola çıkarak bölgedeki ihtida oranını tespit etmeye çalışmıştır. Ayrıca yer yer bu bölgeler arasında mukayese yaparak ihtidaların her bölgede farklı hızla gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Dımaşk'ta yerli halkın ne zaman hangi hızla İslam'a girdiğini tespit etmek için Bulliet'in bu eserinde yer verdiği tahmini oranlara başvurduk. Ayrıca Bulliet'in elde ettiği verilerle grafik haline getirdiği İslamlaşma eğrilerine de çalışmamızda yer verdik.

Müslümanlaşma konusunu ele alırken yerli halkın İslam fethi öncesi dönemde dinî mensubiyetleri hakkında bilgi vermek amacıyla Levent Öztürk'ün *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar* başlıklı çalışmasından ve Aziz Suryal Atiya'nın Türkçe'ye *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi* başlığıyla tercüme edilen kitabından istifade ettik.

Müstakil olarak fetihleri veya Dımaşk'ın fethini konu almamış olsa da ilgili dönemler üzerine çalışmalarında bu konulara değinen ve önemli değerlendirmeler sunan İrfan Aycan, Ebu'l-Fazl İzzetî, Abdurrahman Demirci, Mehmet Mahfuz Söylemez, İsmail Yiğit, İsmail Hakkı Atçeken, İsrafil Balcı, Cafer Acar gibi isimlerin

çalışmalarından istifade ettik. Ayrıca *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*ndeki pek çok maddeden de sıkça yararlandığımızı zikretmemiz gerekmektedir.

Müslüman dünyada İslam fetihlerini konu alan çalışmalarda genel kanaat İslam fetihlerinin en temel gayesinin Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği hak dini yaymak olduğudur.[9] Bu iddiayı öne süren Müslüman yazarlara göre İslam'ı bizzat Allah Resûlü'nden öğrenen sahâbe de fetihlere bu amaçla çıkmışlar ve bu gaye neticesinde başarılı olup kalıcı hâkimiyet tesis etmişlerdir. Mustafa Fayda, Mehmet Ali Kapar, Ebu'l-Fazl İzzetî ve Hüseyin Gökalp gibi isimler bu kanaati taşıyanların başında gelmektedir. Bu genel kanaatin yanı sıra Müslüman dünyada da fetihlerin ekonomik ve siyasî sebeplerini göz ardı etmeyen yazarlar da bulunmaktadır. Bu yazarlar arasında İsrafil Balcı'yı zikretmek mümkündür. Balcı, Arap kabilelerinin başlangıçta İslam dininin mahiyetini tam anlamayıp kendileri ait bir din olarak telakki ettikleri için kavmiyetçi bir aidiyet duygusuyla hareket ettiklerini iddia etmektedir.[10] Ayrıca Balcı, Arabistan'ın coğrafî ve ekonomik imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle ganimet elde etmenin de İslam fetihlerinde motive edici bir unsur olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşünü ise Hz. Ömer'in Sevâd topraklarını ziraat alanı olarak yeterli görmesi nedeniyle daha ileri gidilmesine sıcak bakmamasıyla temellendirmektedir.[11]

İslam dünyasında fetihlere ve fethedilen bölgelerde Müslümanların askerî, idarî, ekonomik ve sosyal düzenlemelerine dair pek çok akademik çalışma yapılmış olmakla birlikte Batı'da yapılan çalışmalar çoğunlukla İslam fetihlerinin amacı ve Arapların fetih sürecindeki motivasyonları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda Batı'da kaleme alınan çalışmaların büyük bir kısmında oryantalistler, doğrudan veya dolaylı olarak İslam fetihlerinin ekonomik kaygılarla bedevî Arap kabilelerinin yağmacılık faaliyeti olarak başladığını iddia etmektedir. Bu durumun ise Arap yarımadasında yaşanan kıtlık ve ekonomik sıkıntılardan kaynaklandığını düşünmektedirler. İslam fetihlerinin temel hedefi, Müslümanları fetih sürecinde başarılı kılan saikler, Müslümanların bu süreçte izlediği strateji ve bölgelerde kalıcı hâkimiyet tesis etmelerini kolaylaştıran etmenler gibi

[9] Mustafa Fayda, "Fetih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/469; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 298.

[10] İsrafil Balcı, *İlk İslâm Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi* (Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 2007), s. 227.

[11] Balcı, *İlk İslâm Fetihleri*, s. 253.

pek çok noktayı göz önünde bulundurarak Suriye bölgesinde stratejik bir konuma sahip olan Dımaşk'ın fethini ele aldığımız bu çalışmada, çalışmanın sınırları imkân verdikçe oryantalistlerin bu tarz iddialarına cevap vermek için bazı önemli gördüğümüz eserlere değindik.

Eserinin giriş bölümünde dünya tarihinde çok az olayın erken İslam fetihleri kadar geniş bir dönüşüme sebep olduğunu ifade eden Fred McGraw Donner *The Early Islamic Conquests* kitabında "Arap"[12] fetihlerinin tarihsel arka planını, dinamiklerini ve sonuçlarını çok boyutlu bir perspektiften ele almaktadır. Donner, eserinde İslam fetihlerinin gayesi üzerine uzun bir değerlendirme yapmıştır. Müslümanların tabii olarak İslam fetihlerinin dinî bir gayenin neticesinde meydana geldiğini düşündüğünü belirttikten sonra Batılı araştırmacıların ise bu konuda aynı fikirde olmadığını söylemektedir. Donner, farklı yorumları mukayese ettikten sonra Batılı yazarların "İslam fetihleri" ve "Arap göçleri" kavramlarını birbirinden tam olarak ayırt edememesinden dolayı görüş birliği bulunmadığını ifade etmektedir. Bu kavramların ve karışıklığın ilmî tartışmaları içinden çıkılamaz hale getirdiğini belirtmektedir. Bu sebeple herhangi bir İslam fetihleri incelemesinde öncelikle İslam fetihlerinin bizatihi sebeplerinin ve bunu başarılı kılan sebeplerin ve fetihlerin sonrasında gerçekleşen Arap göçlerinin sebeplerinin birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Donner'in fetihler sonrasında gerçekleşen göçlerle İslam fetihlerini birbirinden ayırt etmesi, İslam fetihlerinin yalnızca bir göç hareketinin sonucu veya ganimet güdüsüyle başlayan askerî hareketler olmadığını düşündüğünü göstermesi açısından son derece önemlidir. Donner'in İslam fetihlerine yönelik yorumları Batılı araştırmacıların genel iddialarından farklılık arz ettiği için çalışmamız sırasında araştırmacının eserinden ve yorumlarından istifade ettik.

Sir William Muir'in 1891 yılında kaleme aldığı Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbasîler dönemlerini ele alan *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall* isimli eseriden İslam fetihlerinin hedefine yönelik iddialarını ele almak için faydalandık. Bu eser esasında onun daha önce yayınladığı *The Life of Mahomet* isimli çalışmasının devamı olarak düşünülmüştür. İslam'a ve Hz. Peygamber'e yer yer oldukça saldırgan eleştiriler yönelten Muir'in iddiaları, akademik ve ilmî bir kaygıdan ziyade İslam'a karşı yıpratıcı bir üslup benimsediğini göstermektedir. Bununla birlikte Muir'in eserleri, Hz.

[12] Pek çok Batılı araştırmacı gibi Fred Donner de İslam fetihlerini Arap fetihleri olarak görmektedir. Yazarın ifadesini olduğu gibi aktarmayı tercih ettik.

Peygamber'in hayatı ve erken dönem İslam tarihine dair Batı'da Arapça kaynaklara dayanarak kaleme alınan en erken çalışmalardandır. Bilhassa İslam fetihlerine yönelik iddiaları kendisinden sonraki oryantalistleri etkilediği için çalışmamız açısından önemlidir. Muir, yukarıda ifade ettiğimiz üzere İslam fetihlerinin Arap kabilelerinin kütlesel göç hareketinin bir sonucu olduğunu, bunun ise onların kabile hırsları ve yağmacılığa olan yatkınlıklarından kaynaklandığını iddia etmektedir.

Erken dönem İslam fetihlerinde Müslüman orduların ana motivasyonlarından birinin ganimet olduğunu vurgulayan Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In* isimli eserinin önsöz kısmında Müslümanların oluşturduğu fetih anlatısının dahi zaferlerinin ve muazzam miktarda ganimet elde etmelerinin Tanrı'nın bir lütfu olduğunu ve bunun ise kendilerini haklı çıkardığını ispatlamak için korunduğunu iddia etmektedir. Fetih anlatılarında kesin kronolojinin ihmal edilmiş olmasının da Müslümanların kendilerini haklı çıkarma çabalarında pek de yararlı materyal olarak görmemelerinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Ancak çalışmamızda Dımaşk'ın fethinin tarihi meselesinde de görüleceği üzere Vâkıdî, Belâzürî gibi ilk müellifler dahi olayların kesin tarihiyle ilgili kendilerine ulaşan rivayetlerden hangisinin muteber olabileceği konusunda kafa yormuşlardır. Kennedy'in eserinde en büyük vurgusu ganimet olgusudur. Hz. Peygamber'in Mute'ye ordu sevk etmesinin dahi "muhtemelen" o dönemde Pers ordusunun çekilmesinin ardından oluşan kargaşa ortamında ganimet aramak amacıyla gerçekleştiğini iddia etmektedir. Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan tam fetih hareketinin de yine bereketli topraklara hükmetme arzusuyla başladığını iddia etmektedir. Kennedy'nin hem genel İslam fetihlerine hem de Suriye bölgesinin fethine yönelik iddiaları çalışmamız açısından önem taşımaktadır. Çalışmamızın ilgili yerlerinde hem Hz. Peygamber'in hem de Hz. Ebû Bekir'in Şam bölgesine ordu sevk etmelerini ele alırken Kennedy'nin iddialarına da yer verdik.

Mısırlı tarihçi M. A. Shaban, 1971 yılında yayınladığı *Islamic History: A New Interpretation* isimli eserinde Hz. Ebû Bekir'in halife olmasından Emevîler'in yıkılışına kadarki dönemi ele almaktadır. Eserin bilhassa ilk üç bölümü çalışmamızla doğrudan ilgilidir. Shaban, eserinde fetihlerin Arap yarımadasındaki ekonomik sıkıntıların başka bir türünün sonucu olarak başladığını ileri sürmektedir. Ona göre irtidad hadiseleri sebebiyle Arap yarımadasında bozulan ekonomi, bedevi Arap kabilelerini zor durumda bırakmıştır. Bu sebeple Arap kabileleri Bereketli Hilal'e doğru baskınlar yapmaya

başlamışlardır. Esasında Shaban da fetihlerin yarımadadaki ekonomik sıkıntılar nedeniyle başladığını iddia etmektedir. Ancak o, bu ekonomik sıkıntıların irtidad hadiselerinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Shaban'ın eserinin tamamı olmasa dahi ilk bölümleri doğrudan fetihlerin sebebine yönelik iddialar içerdiği için çalışmamızda yer vermeyi tercih ettik.

İslam fetihlerinin Batılı araştırmacılar tarafından nasıl yorumlandığına dair istifade ettiğimiz önemli çalışmalar arasında Robert G. Hoyland'ın Yusuf Selman İnanç tarafından Türkçe'ye *Allah Yolunda: Arap Fetihleri ve İslam İmparatorluğu'nun Kuruluşu* ismiyle tercüme edilen eseri bulunmaktadır. Hoyland'ın çalışması, hem kendisinin ifade ettiği üzere klasik İslam tarihi kaynaklarına alternatif olarak döneme ait gayrimüslim kronikler, arkeolojik veriler ve çağdaş belgelere yer vermesi ve fetihlerin karmaşık sürecine odaklanması hem de İslam fetihlerinin gerçekleştiği dönemde dünyadaki güç dengelerini detaylıca analiz etmesi ve bunun İslam fetihleri üzerindeki etkilerine dikkat çekmesi sebebiyle çalışmamız için önem taşımaktadır. Hoyland'ın Batı'da yaygın kanaatlerden biri olan Hz. Peygamber'in cihan hâkimiyeti hedeflediği düşüncesinin gerçekçi olmadığını iddia etmesi dikkat çekicidir. Hoyland, bu düşüncesini çeşitli Kur'an ayetleriyle temellendirmektedir. Onun bu iddiası Hz. Peygamber döneminde, hedef kitlenin Arap yarımadası ile sınırlığı olduğu anlamına gelmektedir. Bu bir açıdan doğru olsa da onun vurgulamak istediği asıl nokta başlangıçta Arap yarımadası dışına yayılma hedeflerinin olmadığıdır. Hoyland'ın fetihlere yönelik iddialarından biri de Arap fetihlerinin başarılı olmasının, o dönemde Bizans ve Pers İmparatorluklarının uzun süren savaşlar sonucunda ciddi anlamda gerilemesinin bir sonucu olduğudur. Çalışmamız sırasında ilgili kısımlarında Hoyland'ın iddialarını ele alarak kendi bulgularımıza göre değerlendirdik.

İslam'ın doğuşunu ve erken İslam fetihlerini oryantalist bir bakış açısıyla ele alan bir başka Batılı araştırmacı olan Francesco Gabrieli, 1968 yılında yayınlanan ve İngilizce'ye *Muhammad and the Conquests of Islam* ismiyle çevrilen eserinde İslam fetihlerine katkı sağlayan faktörler hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre din faktörü İslam fetihleri açısından önemli olmakla birlikte ana faktör yeni topraklara ve ganimete olan ihtiyaçtır. Ayrıca Gabrieli, eserinde din faktörünün Arap kabilelerinin tamamını birleştirdiği için değil, Hz. Peygamber'in ashabından oluşan elitleri bir araya getirdiği için önemli olduğunu iddia etmektedir. Gabieli'nin fetihlerin motivasyonuna yönelik iddiaları genel oryantalist bakış açısını yansıtsa da din faktörünü de göz önünde

bulundurması ve din faktörünün ashab ve bedevî Arap kabileleri için farklı ölçülerde etkili olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. Çalışmamızda bilhassa bedevîlerin ganimet olgusuyla teşvik edilmesi hususunda Gabrieli'nin görüşünü değerlendirdik.

Dımaşk'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonraki süreçte şehirdeki dönüşümleri, özellikle kutsal mekânların yeniden anlamlandırılması üzerinden analiz eden Nancy Khalek, *Damascus After the Muslim Conquest: Text and Imagine in Early Islam* isimli kitabında Müslümanların Dımaşk'ta nasıl bir İslamî tarihsel hafıza inşa ettiklerini anlatmaktadır. Mekânsal hafızanın dönüşümü hakkında oldukça detaylı bir panorama sunmuş olsa da iddiaları pek çok eleştiri unsuru barındırmaktadır. Onun iddiası daha çok Müslümanların şehrin geçmiş izlerini silmeye yönelik kasıtlı bir dönüşüm gerçekleştirdikleri yönündedir. Bilhassa çalışmamızın ikinci bölümünde Müslümanların şehirde gerçekleştirdiği iskân faaliyeti ve şehirdeki ihtidalar konusunda Khalek'in iddialarını ele aldık.

Çalışmamızda yukarıda zikredilenlere benzer yaklaşımlar benimsedikleri için doğrudan zikretmediğimiz ancak oryantalistlerin görüşlerine hâkim olmak amacıyla incelediğimiz W. Montgomery Watt'ın *Islamic Conception of the Holy War, In the Holy War,* Robert Hoyland'ın *Seeing Islam as Others Saw It*, Fred Donner'in *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Marshall G. S. Hodgson'ın *The Venture of Islam* ve Ira M. Lapidus'un *A History of Islamic Societies* eserlerinden de istifade ettik. Nispeten kapsamlı bir okuma neticesinde Batıda genel kanaatin İslam fetihlerinin dinî gayeleri bulunmakla birlikte daha çok ganimet elde etmek ve kıtlık dolayısıyla yeni bölgelere göç etmek amacıyla gerçekleştiği yönünde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Donner gibi bazı isimlerin İslam dininin bizzat kendisinin fetihlerin sebebi olabileceğini düşündüğünü de zikretmeden geçmek yanlış bir genellemeye sebep olacaktır.

3. Hz. Peygamber Döneminde Şam Bölgesiyle Askerî ve Diplomatik İlişkiler

Hz. Peygamber döneminde Şam bölgesiyle ilişkilerin ele alınacağı bu bölümde esasında İslamiyet'in ilk yıllarında genelde Suriye bölgesini özelde ise Dımaşk şehrini hâkimiyeti altında tutan Bizans İmparatorluğu'yla ve onun müttefiki olduğu kabile ve emîrliklerle Müslümanlar arasında Suriye bölgesi üzerinde gerçekleşen ilk temaslardan bahsedilecektir.

Bilindiği üzere İslamiyet'ten önce dünyanın iki süper gücünden biri olan Bizans İmparatorluğu, Araplar ve Sâsânîlerden gelebilecek tehlikelere karşı sınır bölgelerindeki Arap kabileleriyle anlaşmalar yapmıştı. Esasında Bizans'ın yaptığı bu ittifak anlaşmaları Roma döneminde uygulanan *feoderati* sistemi örnek alınarak geliştirilmişti. Bu ittifaklar sayesinde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarının güvenliği sağlanmış oluyordu ve müttefik kabile ve emîrliklere de imparatorluk tarafından önemli yetki ve unvanlar veriliyordu.[13]

Arim seli sebebiyle büyük Me'rib seddinin yıkılmasının ardından milâdî 3. yüzyılda Yemen bölgesinden Suriye taraflarına göçen Gassânîler, Bizans'ın ittifak kurduğu ve *feoderati* sisteminin en güçlü Arap kabilelerindendir.[14] Gassânîler, 4. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun en güçlü vasal devleti haline gelmiştir. Milâdî 6. ve 7. yüzyıllarda Bizans'ın doğu sınırında Sâsânîlere karşı tampon devlet görevini üstlenmiş;[15] Bizans'ın Sâsânîler ve Müslümanlarla yaptığı savaşlara Bizans'ın safında katılmıştır.[16] İslam'ın zuhuru sırasında Gassânîlerin başında Cebele b. Eylem bulunuyordu. Dımaşk'ın fethi konusunda daha sık bahsedeceğimiz Cebele b. Eylem, Suriye'de hüküm süren son Gassânî emiridir.[17]

Karşılıklı menfaatleri bulunmasına rağmen Bizans İmparatorluğu ve Gassânîler zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Çeşitli sebeplerle milâdî 6. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarında araları tamamen bozulmuştur. Bölgede diğer bir önemli güç olan Sâsânîler de durumu fırsat bilerek Şam bölgesinin en önemli şehirleri olan Kudüs ve Dımaşk'ı ele geçirerek Gassânî Devleti'ne son vermiştir.[18] Milâdî 7. yüzyılda Bizans'ın Suriye topraklarını tekrar hâkimiyeti altına alması üzerine Gassânîler de yeniden Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiş ve yarı bağımsız bir şekilde Suriye

---

[13] Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri: 610-847*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), s. 20-23.

[14] Ahmet Ağırakça, "Gassânîler", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/397-398.

[15] Corci Zeydan, *el-'Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, t.y.), s. 246-262.

[16] Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 25

[17] Mehmet Akbaş, *Sahâbenin İslam Tebliği (Sûriye Bölgesi)* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2009), s. 24; Mustafa Fayda, "Cebele b. Eyhem", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/184-185.

[18] Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), s.195; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, (İstanbul: Kuramer, 2016), s. 164-165.

bölgesinde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.[19] Hz. Peygamber döneminde ve ilk İslam fetihleri sırasında Gassânîler'in Bizans tarafında Müslümanlara karşı savaşmaları da bu durumu doğrulamaktadır.[20]

Hicretin yedinci yılında Mekkeli müşriklerle Hudeybiye Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Müslümanlar için yarımadada bir güven ortamı oluşmuştur.[21] Sağlanan bu barış ortamından istifade etmek isteyen Hz. Peygamber, nübüvvet vazifesi gereğince İslam'ın tebliğ faaliyetlerini uluslararası boyuta taşımaya karar vermiştir. Bu amaçla Bizans ve Sâsânî imparatorlarına, onlara bağlı vali veya vasal devlet idarecilerine, Habeş necâşîsine, Mısır mukavkısına ve bazı Arap emîrliklerine elçiler göndermiştir.[22] Gönderilen elçilerden bazıları devlet başkanları veya emîrler tarafından güzel bir muamele ile karşılanırken bazıları ise hasmâni tavırlarla veya tehditlerle karşılaşmıştır. Hatta gönderilen elçilerden biri öldürülmüştür.[23] Şam bölgesinde Bizans ve Gassânilerle ilk karşılaşmalar da bu sebeple meydana gelmiştir.

Şam bölgesinde Bizans imparatoru Herakleios'a (610-641) Dihye b. Halîfe el-Kelbî (ö. 50/670) [24]; Busrâ valisine Hâris b. Umeyr (ö. 8/629); Belkâ valisi Hâris b. Ebû Şemir el-Gassânî'ye Şücâ' b. Vehb (ö. 12/633) gönderilmiştir.[25] Allah Resulü göndereceği elçileri belirlerken elçilerin gidecekleri bölgeleri tanımaları, dillerini bilmeleri, hitabet ve diplomasi konularındaki becerileri gibi bazı hususları göz önünde bulundurmuştur. Bizans imparatoruna gönderilen elçilerden Dihye el-Kelbî daha önce

---

[19] Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), s. 58-59.

[20] Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 165.

[21] Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I (Hz. Muhammed [sav] Dönemi)*, 25.baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), s. 432.

[22] Muhammed Hamîdullah, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/297-299.

[23] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984), 2/755-756; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985), 1/277; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I*, s. 349; Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), s. 102.

[24] Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1969), 2/644; Ali Yardım, "Dihye b. Halîfe el-Kelbî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/294.

[25] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr* (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 1/222-224.

gittiği ticarî seferleri sebebiyle Suriye bölgesini iyi bilen biriydi[26]; kendisi davet mektubunu ulaştırdığında o dönemde Kudüs'te bulunan Herakleios tarafından güzel bir şekilde ağırlanmış ve çeşitli hediyelerle uğurlanmıştır.[27] Kaynaklarda Herakleios'un da Dihye aracılığıyla Hz. Peygamber'e bir mektup gönderdiği zikredilmiş olsa da bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.[28] Belkâ valisi Hâris b. Ebû Şemir el-Gassânî ise Gûtat-ı Dımaşk'ta[29] bulunduğu bir sırada huzuruna gelen Resûlullah'ın elçisi Şücâ' b. Vehb'in getirdiği mektubu okuyunca hiddetlenmiş ve mektubu yere atmıştı. Ancak Şücâ'nın mektubunu haber alan Herakleios duruma müdahale etmiştir ve bunun üzerine Hâris elçiyi hediyelerle uğurlamıştır.[30]

Son olarak Şam bölgesine gönderilen elçilerden Hâris b. Umeyr el-Ezdî, kaynaklarda ismi tespit edilemeyen Busrâ emîrine Allah Resulü'nün mektubunu iletmek üzere yola çıktığında Mûte bölgesinde Gassânî emîrlerinden olan Şürahbîl b. 'Amr tarafından boynu vurularak öldürülmüştür.[31] Elçinin öldürülmesi evrensel bir hukuk ihlalidir ve hiç şüphesiz savaş sebebi sayılabilecek bir suçtur. Allah Resulü de elçinin dokunulmazlığı kuralının açık bir şekilde ihlal edilmesi üzerine Zeyd b. Hârise (ö. 8/629) komutasında yaklaşık 3.000 kişilik bir orduyu Bizans imparatorluğuna bağlı olan Gassânîlerle savaşmak için Mûte'ye göndermiştir.[32]

---

[26] Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 44.

[27] Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/210-215; Yardım, "Dihye b. Halîfe el-Kelbî", 9/294; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, 1/212-219.

[28] Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eserleri,* trc. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), s. 290-295; Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 49; Tebük seferi sırasında Herakleios'un Hz. Peygamber'e bir elçi gönderdiğine dair Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayet de bulunmaktadır. Ancak İbn Kesîr'in zikrettiğine göre Ahmed b. Hanbel bu hadisinde tek kalmıştır. Bkz. Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru Hicr, 1997), 8/437.

[29] Gûtat-ı Dımaşk: Dımaşk'ın meyve ve bahçeleriyle ünlü bölgesi.

[30] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/224-225; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 227-228; Erdinç Ahatlı, "Şücâ' b. Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/346-347; Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 51-52; Walter Emil Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992), s. 70.

[31] Mehmet Aykaç, "Hâris b. Umeyr", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/202. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/755-756; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I,* s. 350. Hz. Peygamber'in gönderdiği elçilerden bir kısmı kötü muamele ile karşılaşmış olsa da Hâris b. Umeyr dışında öldürülen elçi olmamıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr,* 2/119; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/755-756.

[32] Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I,* s. 350; Hüseyin Algül, "Mûte Savaşı", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 31/385-387.

Hz. Peygamber Müslümanlara karşı alenen gösterilen bu düşmanlık işaretini karşılıksız bırakmamak için derhal ordu hazırlanmasını emretmiştir. Orduyu gönderirken ordunun başına azatlısı Zeyd b. Hârise'yi komutan tayin etmiştir. Savaşta Zeyd'in öldürülmesi durumunda yerine Ca'fer b. Ebî Tâlib'i (ö. 8/629); o da öldürülürse yerine Abdullah b. Revâhâ'yı (ö. 8/629) komutan tayin etmiştir.[33] Üçünün de şehit edilmesi durumunda Müslümanların kendilerinin seçtiği birini komutan tayin etmelerini emretmiştir.[34] Hz. Peygamber'in orduyu gönderirken yaptığı uyarılar ve verdiği talimatlar İslam'da askerî mücadelenin temel amacını ve savaş prensiplerini görmemiz açısından oldukça önemlidir.[35] Orduya, Hâris'in öldürüldüğü yere kadar gitmelerini ve oradakileri İslam'a davet etmelerini, kabul etmeleri halinde savaşmamalarını emretmiştir.[36] Devletlerarası bir hukuk ihlali olan elçinin öldürülmesine karşılık gönderilen bir orduya dahi önce savaş değil, İslam'a davet emredilmiştir. İslam fetihlerinin en önemli motivasyonun ganimet olduğunu düşünen Hugh Kennedy, Hz. Peygamber'in vefatından önce Müslümanlara yeni kaynaklar sağlayacak toprak arayışında olduğunu iddia etmektedir. Bu arayışında ise öncelikle kuzeye yönelmesinin tabiî olduğunu söylemektedir. Bu durumu Müslümanların fetih öncesinde de Suriye ile temas halinde olmasıyla ilişkilendirmektedir. Müslümanların Suriye bölgesine doğru ilk askerî seferi olan Mûte seferinin de Hz. Muhammed'in "muhtemelen" bir ganimet arayışı nedeniyle bölgeye ordu göndermesiyle gerçekleştiğini iddia etmektedir.[37] Kennedy'nin ihtimal ifadesiyle ve herhangi bir kaynak zikretmeden öne sürdüğü iddiasının gerçeği

---

[33] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Ali Kutub - Muhammed Delibalta (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 4/9; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/756; Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/36-37; Hasan, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, 1/183-184.

[34] İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/9.

[35] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mûte Seferi'ne gönderdiği orduya, düşmanla karşılaştıklarında onları üç hususta birine davet etmelerini emrettiği rivayet edilmektedir. Bazı rivayetlerde bu üç seçenekten biri olarak cizye teklifi de zikredilmektedir. Ancak Tevbe Sûresi'nin 29. ayetinde yer alan cizye hükmünün hicretin 9. yılında, yani Mûte Savaşı'ndan sonra nazil olduğu dikkate alındığında, bu rivayetlerin tarihî bağlam açısından problemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, ilgili rivayetlerin ya kronolojik olarak daha sonraki bir uygulamanın önceki bir döneme izafe edilmesiyle oluştuğunu ya da cizye uygulamasına dair hükmün henüz nazil olmamış olmasına rağmen rivayetlerde yer almasının sonraki dönem yorumlarıyla ilgili olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla, Mûte Seferi esnasında cizye teklifinin geçerli bir seçenek olarak sunulmuş olması, Kur'an'ın nüzul sırasına göre değerlendirildiğinde isabetli görünmemektedir. Bkz. Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/757; Algül, "Mûte Savaşı", 31/285-287.

[36] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/756; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr*, 2/119-120.

[37] Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in* (Philadelphia: Da Capo Press Inc, 2007), s. 71.

yansıtmadığı Hz. Peygamber'in öncesinde diplomatik ilişkilere başlamasından ve evrensel bir hukuk ihlali sebebiyle Mûte'ye ordu göndermesinden anlaşılmaktadır.

Mûte savaşında 3 bin kişilik Müslüman ordusunun karşısında 100 bin kişilik düşman kuvveti savaşmaktaydı. Düşman kuvvetlerinin sayısının böylesine fazla olmasında hiç şüphesiz o dönemde Bizans'ın Sâsânîlere karşı hazırlamış olduğu ordunun henüz terhis edilmemiş olması ve Gassânîlere destek vermiş olmasının payı yadsınamaz.[38] Bununla birlikte Ninova Savaşı ile Mûte savaşı arasında sekiz ay[39] olduğu düşünülürse Bizans ordusunun bu kadar uzun süre terhis edilmemiş olmasının da nedenini izah etmek gerekir. Bizans İmparatoru Herakleios, Sâsânîlere karşı elde ettiği zaferden sonra Kudüs'ü ziyaret etmişti ve bu ziyareti sırasında seçkin bir askerî birlik kendisine eşlik etmekteydi.[40] Gassânîlere yardım eden ordunun Müslümanlar'ın Mûte'ye yöneldiği sırada hazır bulunmuş olmasını bu ziyaretle açıklamak mümkündür.

Mûte savaşı, esasında Bizans'a karşı başlatılan bir savaş değildi. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi Gassânîler, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaydı. Bu sebeple Müslümanların Gassânîlere karşı askerî mücadelesi Bizans'a karşı mücadele etmeleri anlamına gelmekteydi. Savaş başladıktan sonra kısa bir süre içerisinde Allah Resulü'nün tayin ettiği üç komutanın da şehit edilmesi üzerine Müslümanlar derhal aralarından Hâlid b. Velîd'i komutan olarak seçtiler. Hâlid, dağılmak üzere olan orduyu üstün savaş stratejisiyle düzene koyup, bir miktar da ganimet aldıktan sonra Medine'ye dönmüştür. Ayrıca Hâlid, düşman kuvvetlerinin ileri gelen komutanlarından Mâlik b. Zâfile'yi de öldürmüştür.[41] Her ne kadar geri çekilme hareketi yenilgi gibi görünse de İslam ordusu sayıca kendilerinden çok üstün bir orduyla karşı karşıya kalmıştı. Ayrıca düşman ordusu da Müslümanları takip etmeyi göze alamamıştır.[42] Bu açılardan bakıldığında Mûte savaşında Müslümanların başarılı olduğu söylenebilir.

---

[38] Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* s. 282.

[39] Ninova savaşı Aralık 627 yılında Bizans'ın zaferiyle sonuçlanmış; Mûte savaşı ise Ağustos-Eylül 629 yılında vuku bulmuştur. Bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velîd*, 5.baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), s. 146.

[40] Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 74-75.

[41] Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velîd*, s. 149-150.

[42] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 283.

Mûte savaşı Hz. Peygamber iştirak etmediği için her ne kadar seriyye olsa da muhtemeldir ki savaşın zorluğundan, üç komutan tayin edilmesinden ve 100 bin kişilik büyük bir orduya karşı yapılmasından dolayı kaynaklarda gazve olarak da isimlendirilmiştir.[43] Mûte savaşı, Gassânîlere ve müttefiki Bizans'a karşı ilk askerî mücadeledir. Ayrıca Müslümanların yarımada dışında gerçekleştireceği fetihlerin de ilk adımı kabul edilebilir.

Hicretin dokuzuncu yılında Receb ayında Şam bölgesinden Medine'ye ticaret için gelen Nabatî tüccarlardan Bizans'ın Medine'ye saldırmak için büyük bir hazırlık içinde olduğu haberi alınmıştır.[44] Ayrıca gelen haberlere göre Lahm, Cüzam, Gassân ve Âmile kabileleri de Bizans'a katılmıştı. Öncü kuvvetler Belkâ'ya gönderilmişti ve orada karargâh kurmuşlardı; Herakleios ise Humus'a çekilmişti. Daha sonra haberlerin asılsız olduğu anlaşılacak olsa da Hz. Peygamber bu haberler üzerine derhal sefer hazırlığı başlatmıştı.[45] Çünkü Vâkıdî'nin belirttiğine göre o dönemde Müslümanlar arasında en korkulan düşman Bizanslılardı. Daha sonra temas edeceğimiz Şam bölgesiyle ticarî ilişkiler yoluyla Müslümanlar, Bizans'ın sayısal üstünlüğünü, silah ve atlarıyla savaş için sahip olduğu avantajları gözleriyle görmüşlerdi.[46] Öte yandan Tebük seferinin sebebi olarak cizye ayetini ve "*... İnkarcılardan hemen yakınınızda bulunanlarla savaşın...*"[47] ayetini gösterenler de olmuştur.[48] O dönemde Bizanslılar, İslam'a en yakın ve Hakk'a çağrılmaya en uygun kimselerdi. İbn Kesîr'in Tebük seferinin sebebini bu şekilde açıklamasında Müslümanların Tebük'e vardığında düşman kuvvetinin orada bulunmamasının etkisi olabileceği gibi müfessir kimliği sebebiyle de böyle bir yorum yapmış olması muhtemeldir.

---

[43] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 2/755; Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 151; Algül, "Mûte Savaşı", 31/285-287.

[44] Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *el-Büldân ve Fütûhuhâ ve Ahkâmuhâ (Fütûhu'l-büldân),* thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992), s. 69; Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/989; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/145-146; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 283.

[45] İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/238-240; Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/990; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 69.

[46] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, s. 3/990.

[47] *Kur'ân Yolu* (Erişim 28 Ağustos 2024), et-Tevbe 9/23.

[48] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/144-145.

Tebük seferiyle ilgili Vâkıdî'nin naklettiği bir rivayet, o dönemde Bizans'la savaşmanın Araplar için ne ifade ettiğini anlamak açısından oldukça önemlidir. Tebük seferi hazırlıkları sırasında Hz. Peygamber'den *Benâtü'l-Asfar'*a[49] karşı nefsini koruyamama endişesiyle savaşa katılmama izni alan Ced b. Kays'ın oğlu, babasına sefere neden çıkmadığını sorduğunda Ced b. Kays "*Vallahi ben Hurbâ'daki evimde otururken bile Rumların korkusundan emin değilim.*" demiştir. Ced b. Kays'ın münafıklardan kabul edilmesi[50] ve Tebük seferine katılmamak için bahane sunması bir kenara bırakılacak olursa oğluna verdiği cevaptan Bizans'ın Araplar için ne denli korku verici düşmanlar olduğu anlaşılabilir.

Allah Resulü beraberinde yaklaşık 30 bin Müslüman ile Medine'ye 700 km kadar uzaklıkta Balî ve Kudâalı kabilelerin topraklarının ortasında yer alan Tebük'e kadar gelmiş ve orada 20 gün kadar kalmıştır.[51] Fakat burada ne Bizans'tan ne de onların müttefiki olan Arap kabilelerinden herhangi bir düşman askerleriyle karşılaşmışlardır. Bunun üzerine Allah Resulü Şam'a doğru ilerleme veya Medine'ye dönme konusunda ashabıyla istişare etmiştir. Hz. Ömer'in "*Eğer gitmekle emr olunmuşsan git*" sözüne karşılık Hz. Peygamber, "*Eğer gitmekle emr olunsaydım istişare etmezdim.*" demiştir. Hz. Ömer de Rumların sayılarının çok olduğunu ve orada bir Müslümanın dahi bulunmadığını; ayrıca onların yakınına kadar geldiğini ve bunun onları korkuttuğunu söylemiştir. Uygun görürse bu yıl geri dönmelerinin daha isabetli olacağını ve Allah'ın bu konudaki emrini muhakkak bildireceğini söylemiştir. Hz. Ömer'in, bir düşman olarak Bizans hakkındaki görüşleri daha önce belirttiğimiz hususu doğrulamaktadır.[52] Hz. Peygamber yaptığı istişare sonucunda Medine'ye dönüş emri vermiştir.[53]

---

[49] *Benû'l-Asfar*, Arap kaynaklarında Asfaroğulları anlamında Bizanslılar veya Rumlar için kullanılan bir terimdir. Arap kaynaklarında Rumların soyunun Hz. İbrahim'in neslinden gelen Rûm b. İsû'ya dayandığı kaydedilmektedir. Rûm b. İsû sarışın olduğu için *Asfar* lakabıyla anılmaktaydı. Onun soyundan gelenler de bu sebeple Arap kaynaklarında *Benû'l-Asfar/Benâtü'l-Asfar* olarak anılmaktadır. Bkz. Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 16-17.

[50] Mustafa Fayda, "Abdullah b. Ced", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/90.

[51] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/997; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 69. Tebük, Suriye bölgesi ile Vâdilkurâ ve Hicaz'ı birbirine bağlayan yol üzerindedir, Medine'ye 700 km, Dımaşk'a 500 km mesafededir. Bkz. Casim Avcı, "Tebük", DİA (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/227-228.

[52] Bununla birlikte Müslümanların dönemin iki büyük gücünden biri olan Bizans'a karşı böyle bir sefere çıkmış olması açık bir meydan okumadır. Ayrıca Rumların da kendi topraklarına girmelerine rağmen Müslümanların karşısına çıkmaması Müslümanlardan çekindikleri anlamına gelebilir. Bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I*, s. 360-361.

[53] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1021.

Tebük seferiyle ilgili üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Herakleios'un Tebük seferi sırasında Hz. Peygamber'e gönderdiği elçidir.[54] Bazı kaynaklarda bu elçinin Hz. Peygamber'in Dihye el-Kelbî aracılığıyla gönderdiği davet mektubundan sonra gönderildiği nakledilir.[55] İkinci bir mektup gönderilmişse bunun aynı elçi aracılığıyla gerçekleştirilmesi de ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla burada esas soru şudur: Herakleios'a iki davet mektubu mu gönderildi yoksa ilk davet mektubu Tebük seferi sırasında mı gönderildi? Rivayetlerin tutarlılığı açısından Hz. Peygamber'in Herakleios'a ikinci bir davet mektubu gönderdiğini kabul etmek daha isabetli olacaktır. Ayrıca Hamidullah da Tebük seferi sırasında Hz. Peygamber'in cizye ayetinin eklendiği ikinci bir davet mektubu gönderdiğini söylemektedir.[56] Mektuplaşmanın tek defaya mahsus olmayıp etkileşimin devam etmesine ve davet mektubunun üzerine imparatorun elçi göndermesine dair rivayetler, diplomatik ilişkilerin canlı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Tebük seferi sırasında herhangi bir askerî çatışma yaşanmamasına rağmen hem seferin son derece zor şartlar altında dahi 30 bin kişilik büyük bir ordu çıkartılmasından hem de o dönemde Bizans gibi bir düşmanla savaşın göze alınmasından dolayı bu sefer kaynaklarda Tebük Gazvesi olarak geçmektedir.[57]

Allah Resulü Tebük'te bulunduğu süre zarfında İslam'a davet amacıyla ordugâhtan bölgenin dört bir yanına birlikler göndermiştir. Gönderilen birlikler Eyle, Maknâ, Cerbâ, Maan ve Ezruh bölgelerinde yaşayan halkları, İslam'ı kabul etme veya cizye verme koşuluyla kendilerine itaate çağırmışlardır ve bu davetler sonucunda cizye vermek üzerine antlaşmalar yapılmıştır.[58] Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı bir şekilde ele alınacak olan cizye, ilk defa Tebük seferi sırasında uygulanmıştır. Bölge halklarından bazıları İslamiyet'i kabul ederken bazıları ise cizye ödemeyi kabul etmiştir.

---

[54] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1018.

[55] İbn Kesîr, Tebük'te bulunduğu sırada Hz. Peygamber'e gelen elçinin, Dihye el-Kelbî'nin Herakleios'a getirdiği davet mektubu üzerine gönderildiğini söylemiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/174-175.

[56] Muhammad Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri* (İstanbul: İstanbul Kitabevi, ts.), s. 124-127; Hamidullah, *İslâm peygamberi*, s. 285.

[57] Yiğit, "Tebük Gazvesi", 40/238-240.

[58] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 70; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 287.

Bu sebeple Şam fetihleri her ne kadar Hz. Ebu Bekir döneminde başlamış olsa da Hz. Peygamber döneminde bunun ilk adımlarının atıldığını söylemek mümkündür.

Hicretin on birinci yılı Sefer ayında Hz. Peygamber Mûte'de şehit olan Zeyd b. Hârise ve diğer askerlerin intikamını almak için Üsâme b. Zeyd komutasında bir orduya Dımaşk topraklarındaki Belkâ, Ezriât ve Mûte'ye sefere çıkmaları için emir vermiştir.[59] Sefer hazırlıkları devam ederken Allah Resulü'nün hastalığı şiddetlenmiş ve bu durumda dahi "*Üsame ordusunu gönderin*" emrini vermiştir.[60] Fakat ordu Medine'den ayrılmadan Hz. Peygamber vefat etmiştir.

Hz. Peygamber döneminde gönderilen davet mektubuna Bizans imparatoru Herakleios'un güzel bir şekilde muamelede bulunması ve elçiyi hediyelerle göndermesi, Bizans ile ilişkilerin dostane bir çerçevede başladığını göstermektedir.[61] Fakat Gassânî emirlerden Şürahbîl'in Müslümanların elçisini öldürmesi üzerine müttefikleri olduğu için Müslümanlar Gassânîlerle birlikte Bizans'a karşı da askerî mücadeleye girişmiştir. Tebük seferinde herhangi bir çarpışma olmasa da Müslümanların Bizans karşısında kendilerini savunacak ve savaşacak güce sahip olduğu gösterilmiştir. Son olarak Hz. Peygamber'in hasta yatağında dahi Üsâme ordusunu göndermek istemesi Bizans'a karşı mücadelesinde kararlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Hz. Peygamber dönemi ve öncesinde Şam bölgesiyle temaslar yalnızca savaşlar ve askerî mücadele dolayısıyla gerçekleşmemiştir. Mekke ile Şam bölgesi arasında yoğun bir ticaret trafiği mevcuttu. Bu ticarî ilişkiler nübüvvetten ve Allah Resulü'nün doğumundan çok önceye dayanmaktaydı. Nitekim Mekke ile, diğer bir ifadeyle Kureyş ile Bizans arasında İslamiyet'ten önce Allah Resulü'nün ataları tarafından çeşitli ticarî anlaşmalar yapılmıştır. Hz. Peygamber'in ataları ve Kureyş kabilesinin önemli tüccarları bu anlaşmalar sayesinde Suriye bölgesinde ticaret yapabilmişlerdir. Ayrıca Bizans'ın da çeşitli sebeplerle Mekke'de bazı imtiyazlarla ticaret yaptığına dair rivayetler

---

[59] Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Üsâme'ye sefere gitmesi için emir verdiği yer Belkâ taraflarında Übnâ halkının yaşadığı Serâ olarak bilinen yerdir. Fakat Allah Resulü orduyu gönderirken Üsâme b. Zeyd'e *'babanın öldürüldüğü yere kadar git'* şeklinde bir emir verdiği ve bu ordunun asıl amacının Mûte şehitlerinin intikamını almak olduğu için metinde bilhassa Mûte'ye gönderildiği belirtildi. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr*, 2/120.

[60] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr*, 2/121; Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1119; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 288.

[61] Çalışmanın bu bölümünde Müslümanların Bizans ve Şam bölgesinde varlığını sürdüren gruplarla ilişkisi, askerî ve diplomatik karşılaşmaları ele alındığı için Tebük seferinin hazırlığı sürecinde ve sefer sırasında yaşanan olaylar ve sonrasında münafıklarla ilgili detaylara değinilmemiştir.

bulunmaktadır.[62] Allah Resulü'nün de nübüvvetten önce Bizans sınırları içinde bulunan Suriye bölgesine iki defa ticarî amaçla sefere çıktığı rivayet edilmektedir.[63] Mekke ile Şam bölgesindeki ticarî etkileşimin bi'setten sonra da devam ettiği Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyeleriyle ilgili rivayetlerde ticaret kervanlarından bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Bunun en somut örneği olarak hicretin yedinci yılında Herakleios'a gönderilen davet mektubu üzerine İmparator'un o dönemde ticaret için Şam'da bulunan Ebû Süfyân'ı huzuruna çağırıp ondan Hz. Peygamber hakkında bilgi alması zikredilebilir.[64] Belâzürî'de geçen bir rivayette de Ebû Süfyân'ın İslam öncesi dönemde Şam'a ticaret için gittiği günlerde Belkâ'da Kunnes diye bilinen bir çiftliği olduğu zikredilmektedir. Bu rivayetten anlaşılacağı üzere ticarî ilişkiler toprak sahibi olacak kadar gelişmişti.[65]

[62] Ebü'l-Velîd Muhammed b Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekkete'l-Müşerrefe* (Göttingen: Medresetü'l-Mahruse, 1858). 605 yılında Kureyş'in Kabe'yi yeniden inşası sırasında Şuaybe limanı yakınlarında batan bir geminin keresteleri kullanma karşılığında Kureyşliler, Rumlara mallarını vergi ödemeksizin Mekke'de satmalarına müsaade ettiler. Bkz. Ezrâki, *Ahbâru Mekke,* 106-107; Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri,* s. 29-30.

[63] Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", trc. Abdullah Aydınlı, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 4 (1980), 330-331; Mustafa Fayda, "Busrâ", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/470-472.

[64] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2/646.

[65] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 150. Bu çiftlik daha sonra Muaviye b. Ebî Süfyân'a kalmıştır.[65] Bu bilgilerden hareketle Muaviye'nin Şam bölgesine oldukça âşina olduğunu ve hilâfeti döneminde bu durumun bölge halkı üzerinde müspet bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK'IN FETHİ

Bu bölümde, ilk adımları Hz. Peygamber döneminde atılmış ve büyük ölçüde Hz. Ebû Bekir döneminde başlamış olan Şam fetihlerinden Dımaşk'ın fethi ele alınacaktır. Fetih sürecinde orduların takip ettikleri güzergâhların daha iyi anlaşılması için çeşitli haritalardan yararlanılacaktır. Araştırmanın konusu Dımaşk olmakla birlikte Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde fetihler iki cephede eş zamanlı bir şekilde yürütüldüğü için zaman zaman komutanlar bir cepheden başka bir cepheye gitmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple çalışmanın çeşitli yerlerinde Dımaşk dışındaki bölgeler hakkında da çeşitli rivayetlere değinilecektir. Ayrıca Dımaşk'ın fethi müstakil bir fetih olmaması ve Şam fetihlerinin bir parçası olması hasebiyle Suriye bölgesinde Dımaşk'ın fethine giden adımlar da mümkün mertebe detaylarıyla zikredilecektir.

Önceki bölümlerde belirtildiği üzere İslamiyet'ten önce Araplar, bilhassa Kureyşliler ile Bizans İmparatorluğu arasında ticarî ilişkiler mevcuttu. Hicretten sonra çeşitli kral ve imparatorlara İslam'a davet mektupları gönderilmesiyle bu ilişkilere diplomatik münasebetler de eklenmişti. Davet mektuplarına verilen tepkiler sonucunda Bizans ile askerî mücadele de başlamış oldu.

Hz. Peygamber nübüvvetinin ilk yıllarından itibaren Şam ve Pers imparatorluklarının Müslümanların hâkimiyetine geçeceğine dair müjdeler vermekteydi. Nitekim Hz. Peygamber'in bu müjdelerine dair hadis kaynaklarında sahih olarak nitelendirilen rivayetler bulunmaktadır. Ebû Hüreyre ve Câbir b. Semüre'den gelen rivayetlere göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: "*Kisra ölünce ondan sonra Kisra yoktur, Kayser ölünce de ondan sonra Kayser yoktur. Onların hazinelerini sizler Allah yolunda harcayacaksınız.*"[66] Tâbiîn döneminin en önemli muhaddislerinden Ma'mer b. Râşid'in Ebû Kılâbe'den naklettiği bir hadise göre,

[66] Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955), Fiten, 75.

"*Resûlullah'ın 'Şam'da bir ordu olacak, Irak'ta bir ordu olacak, Yemen'de bir ordu olacak' demesi üzerine bir sahabe 'Ey Allah Resulü (hangi tarafa gitmem hususunda) benim için yol göster' demiştir. Allah Resulü de ona 'Şam tarafında ol, güç yetiremezsen Yemen (ordusuna) katıl. Allah, Şam ve ehline benim için kefil olmuştur.'*"

demiştir.[67] İbn Asâkir'de geçen bir rivayete göre de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Hilafet Medine'de, saltanat ise Şam'dadır.*"[68] Bu hadis doğrudan Şam'ın fethedileceğini haber vermese de saltanatın Şam'da olacağını haber vermesi dolaylı olarak Müslümanların Şam'a hâkim olacağını müjdelemektedir. Bunun gibi daha pek çok hadiste Şam, Fars ve Yemen topraklarının Müslümanlar tarafından fethedileceği müjdelenmiştir. Müslüman yazarların, Hz. Peygamber'in Müslümanlara başlangıçtan beri geniş toprakların hâkimiyetini müjdelediği yönündeki rivayetlere dayanan görüşlerinin gerçeği yansıtmadığını ileri süren Robert Hoyland, Hz. Peygamber'in daha mahallî hedefleri olduğunu iddia etmektedir. Hoyland, bu iddiasını "*Bu (Kur'an), Ümmülkurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz, kendisinden öncekileri doğrulayıcı mübarek bir kitaptır*"[69] ve "*İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın…*"[70] gibi Kur'ân ayetlerine dayandırmaktadır. Ancak Hoyland'ın iddiasını temellendirmek için kullandığı ayetler, görüldüğü üzere fetihlerle veya Müslümanların hâkimiyetiyle ilgili değildir.

İslam fetihlerinin ilk adımları, Allah Resulü hayatta iken gerek diplomatik yollarla gerekse askerî mücadele yoluyla başlamıştı. Hz. Peygamber'in hasta yatağında Üsâme ordusunu göndermesi de bu mücadeledeki kararlılığını ashabına göstermesi açısından son derece önemlidir. Nitekim başta Hz. Ebû Bekir dönemi olmak üzere Hûlefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde de fetihler aynı kararlılıkla devam etmiştir.

---

[67] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983), Bâbü'ş-Şâm, 20456, s. 250.

[68] Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-'Amrî, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 1/183.

[69] En'âm, 9.

[70] İbrâhîm, 4.

1. Hazırlık Süreci

Allah Resulü'nün vefatının ardından ensar ve muhacir Benî Sâide çardağının altında Hz. Ebû Bekir'e halife olarak biat etmişlerdir. Halife olduktan sonra Hz. Ebû Bekir, öncelikli olarak halledilmesi gereken iki önemli problemle karşı karşıya kalmıştır: peygamberlik iddiasında bulunanlar ve zekât vermek istemeyenler.[71] Zekât vermek istemeyenler de esasında Medine'nin otoritesini reddetmekteydi. Bu sebeple her ne kadar zekât vermek istemeyenler İslam'a inanmaya devam ettiklerini söyleseler de onlar da irtidad edenler arasında kabul edilmiştir.[72] Kaynaklarda peygamberlik iddiaları, onlara tabi olanlar ve zekât vermek istemeyenler *ridde/irtidâd* başlıkları altında ele alınmıştır. Karşılaşılan irtidad hareketleri Müslümanların birliğini tehdit edecek boyuttaydı ve İslam dünyasında büyük bir karışıklığa sebep olmuştu. Fetihlerin kalıcılığından bahsedilen bu çalışmada Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından Arap yarımadasında dahi dinden dönenlerin varlığını konuşmak her ne kadar çelişki gibi görünse de kalıcılık denilen olgu 10-20 yıl gibi kısa bir süreyi kapsamamaktadır. Tam da bu noktada kalıcılıktan söz etmek gerekmektedir. Çünkü zaman zaman ayaklanma, dinden dönme, isyan gibi olaylar görülse de bunlar başarılı bir şekilde bastırılmıştır. Müslümanlar tarafından fethedilmiş topraklar bazı istisnalar dışında yüzyıllar boyunca Müslümanların hâkimiyetinde ve nüfus yoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu topraklar olarak kalmıştır. Ridde hadiselerinin bastırılması ve Arap yarımadasının kısa bir süre içinde tekrar dinî-siyasî birliğe kavuşması da bunun ilk örneği kabul edilebilir.

Tüm bu karışıklıklara rağmen Hz. Ebû Bekir, Üsâme ordusunu gönderme işine koyulmuş ve bu konuda büyük bir kararlılık göstermiştir. Onun bu konudaki kararlılığı, Hz. Peygamber'in vefat haberini alınca Üsame ordusu için bağlanmış sancakla Resûlullah'ın kapısına gelen Büreyde b. Husayb'a (ö. 63/682) sancağı eve götürme ve gazveye çıkıncaya kadar çözmeme emri vermesinde görülebilir.[73] Resûlullah'ın vefat

[71] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* s. 102.

[72] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 126. Bilindiği üzere zekât devlete bağlılığı gösteren bir ibadetti. Zekât vermeyi reddetmek de esasında devlete itaatsizlik anlamına geliyordu. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir bu konuda son derece net bir tavır sergilemiştir ve ashabın ileri gelenlerinin tavsiyelerine rağmen namaz ile zekâtı birbirinden ayrı düşünmenin doğru olmadığını ve namazı zekâttan ayıranla savaşmanın gerekli olduğunu söylemiştir. Bkz. Mesut Kaya, *Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'a Hizmetleri ve Tefsirdeki Yeri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), s. 93-94.

[73] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 3/1120.

haberi bedevilere ulaşıp onlar içinden irtidad edenler çıkınca dahi Hz. Ebû Bekir, Üsâme b. Zeyd'e ordusuyla sefere çıkmasını emretmiştir.[74] Müslümanlar arasındaki karışıklığa rağmen Hz. Ebû Bekir'in bu tutumu hem Arap yarımadası dışındaki fetihlere devam edeceğini hem de bu yolda Hz. Peygamber'in izlediği yolu takip edeceğini göstermektedir.

Ridde hareketleri sebebiyle Hz. Ömer'in içinde bulunduğu bir grup sahabe, Hz. Ebû Bekir'e "*İslam ayakları üstünde duruncaya ve mürtedler yerlerine dönünceye kadar Rûmlarla savaşmayı erteleyemez misin?*" diye sormuşlardır. Hz. Ebû Bekir ise "*Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki yırtıcı hayvanların Medine'de beni yiyeceğini bilsem yine de bu orduyu göndereceğim. Kendisine vahiy indirilen peygamberin Üsâme ordusunu gönderme emrini yerine getirmeden başka bir işe koyulmayacağım*" demiştir.[75] İslam fetihlerinin temel motivasyonunun ganimet ve bereketli topraklara hükmetmek olduğunu düşünen Batılı araştırmacılardan Hugh Kennedy, Hz. Ebû Bekir'in Suriye topraklarına ilk kez yönelmesinin bu bölgelerde Arap kabileleri üzerindeki kontrolü sağlamak amacıyla keşif niteliğinde olduğunu iddia etmektedir.[76] Kennedy'nin burada iddia ettiği Arap kabileleri üzerinde kontrol sağlama daha ziyade dünyevî otoriteye işaret etmektedir. Ancak Hz. Ebû Bekir'in bölgedeki kontrolü sağlama çabası daha ziyade İslam dininin Peygamberinin emrini yerine getirmektir. Yukarıda zikredilen Hz. Peygamber'in Kisra ve Kayser'in hazinelerinin Müslümanların olacağını ve bunu Allah yolunda harcayacaklarına dair hadîsi de hâkimiyetin ilahî bir gayeye yönelik olduğuna işaret etmektedir.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce hazırlattığı Üsâme ordusunu bekletmeden göndermesinin öncelikli ve hatta belki de tek nedeni Hz. Peygamber'in emrini yerine getirmekti. Yalnızca Hz. Peygamber'in hazırlattığı orduda bulunan Hz. Ömer'in onlarla kalması için Üsâme ile konuşacağını söylemiştir.[77] Hz. Ebû Bekir'in hem kendisi halife olmasına rağmen hem de Hz. Üsâme yaşça çok küçük

---

[74] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 3/1121.

[75] Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1121.

[76] Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in* (Philadelphia: Da Capo Press Inc, 2007), s. 72.

[77] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 3/1121.

olmasına rağmen ondan Hz. Ömer'in Medine'de kalması için izin isteyeceğini söylemesi, onun komutanlarına karşı izlediği ve izleyeceği siyaseti göstermesi açısından son derece önemlidir. İlerleyen bölümlerde daha fazla örneğini göreceğimiz Hz. Ebû Bekir'in bu tutumu sefer sırasında komutanların yetkilerine son derece saygı duyduğunu ve müdahale etmeyeceğini göstermektedir. Bu yalnızca Hz. Ebû Bekir'in komutanlarına karşı izlediği siyaseti değil; Müslümanların Hz. Peygamber zamanında bir köle dahi olsa tayin edilen komutana itaat etmekle emr olunduğunu ve bu disiplini bizzat Allah Resulü'nden öğrendiklerini göstermektedir.[78] Nitekim Enes b. Malik'ten gelen bir rivayette Resûlullah "*Başınıza kara üzüm gibi kıvırcık saçlı Habeşli bir köle bile yönetici tayin edilirse dinleyin ve itaat edin.*" buyurmuştur.[79] Bu hadisten de çok net bir şekilde anlaşılacağı gibi Müslümanların düzenli ordusu dahi henüz kurulmamışken askerî seferlerdeki başarılarında hiç şüphesiz bu disiplinin payı yadsınamaz.

Hz. Ebû Bekir'in, yola çıkmadan önce Üsâme b. Zeyd'e verdiği talimatlar Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemi askerî hareketlerin hemen hepsinde olduğu gibi Müslümanların savaş ahlakı ve hukuku hakkında önemli prensipleri içermektedir:

> "*Hıyanet etmeyin, zulmetmeyin. Haddi aşmayın, uzuvları kesmeyin. Yaşlı, çocuk ve kadınları öldürmeyin! Hurma ağaçlarını kesmeyin, yakmayın. Meyve veren ağaçlara dokunmayın. Yemek maksadı dışında koyun, inek ve develeri boğazlamayın yolda manastırlara kapanmış insanlara rastlayacaksınız, onları kendi hallerine bırakın…*"[80]

Üsâme b. Zeyd ordusuyla Übnâ'ya varmadan önce Hureys adında bir gözcüyü göndermiştir. Gözcü, Übnâ halkının her şeyden habersiz olduğunu haber vermiştir. Bunun üzerine Büreyde, Üsâme'ye "*Resûlullah babana onları İslam'a davet etmesini tavsiye etmişti*" demiştir. Üsâme ise Resûlullah'ın kendisine verdiği emri hatırlatmıştır: "*Resûllah bana hızlı olmamı ve haberlerin önüne geçmemi tavsiye etti.*[81] *Onları İslam'a*

---

[78] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, s. 145.

[79] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895), Ahkam, 7142.

[80] İbnü'l-Esîr Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/200.

[81] Yani haberler Übnâ halkına ulaşmadan oraya varmasını ve saldırmasını emretmiştir.

davet etmeden saldırmamı emretmişti." Bunun üzerine Büreyde "*Onun emri baş üstüne.*" demiştir.[82] Hz. Peygamber'in Üsâme'ye verdiği saldırı emri esasında İslam savaş hukukunun hilâfına gibi görünmekte fakat gönderilen ordunun Mûte şehitlerinin intikamını almak için ve kendisinin davetiyle alay edenlere karşı gönderildiği göz önünde bulundurulursa bu emir daha iyi anlaşılabilmektedir. Zira daha önceki bölümlerde de dikkat çektiğimiz üzere Allah Resulü, Zeyd b. Hârise'ye savaşa başlamadan önce halkı İslam'a davet etmesini emretmişti.

Üsâme, ordusuyla Übnâ'ya vardığında ashabına saldırı emri vermiştir. Übnâ halkından pek çok ganimet ve esir ele geçirmişlerdir. Ganimetleri istif etmek için bir gün karargâh kurdukları mevkide kaldıktan sonra ordu Medine'ye dönmüştür. Müslümanların saldırısı o dönemde Humus'ta bulunan Herakleios'a haber verildiğinde Herakleios patriklerine "*İşte korktuğum şey buydu. Size daha önce Arapların bir aylık mesafeden gelip bize saldıracağını söylemiştim fakat siz kabul etmediniz.*" demiştir. İmparatorun kardeşi de bu durumla ilgileneceğini ve Belkâ'ya[83] bir süvari birliği yerleştireceğini söylemiştir. Herakleios'un görevlendirdiği bu süvari birliği Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Müslümanlar Şam'a hâkim olana kadar orada kalmıştır.[84] Herakleios'un henüz bu olay vuku bulmadan önce patriklerine söyledikleri Araplara karşı duyduğu endişeyi göstermektedir.

Üsâme ordusu Medine'ye salim bir şekilde ve ganimetle varınca Müslümanlar büyük bir mutluluk yaşamıştır. Fakat irtidad hareketleri Müslümanların birliğini tehdit edecek boyuta ulaşmıştı. Hz. Ebû Bekir siyasî dehası ve ferasetiyle hızlı kararlar alarak bu isyanları bastırmıştır.[85] İrtidad hareketlerinin başarılı bir şekilde bastırılmasının ardından Arap yarımadası dışında yapılacak fetihler için bir engel kalmamıştır.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde fetihler Şam ve Irak olmak üzere iki cephede gerçekleşmiştir. Irak bölgesi fetihleri, Yemame savaşı sonrası irtidad hadiselerini önemli ölçüde bastıran Hâlid b. Velîd'in o dönemde halife tarafından Sâsânîlerle mücadele

---

[82] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 3/1122-1223.

[83] Belkâ, Şam ve Vâdi'l-Kurâ arasında bulunan Dımaşk bölgesinde bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrut: Dârû Sâdır, 1977), 1/489.

[84] Vakıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî,* 3/1123-1124.

[85] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, s. 103.

etmekle görevlendirilen Müsennâ b. Hârise'ye yardıma gitmesiyle hicri on ikinci yılın Muharrem ayında başlamıştır.[86] Hâlid, Irak cephesinde büyük zaferlere imza atmış; Irak'ın fethi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde tamamlanmıştır.[87]

Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan Irak ve Şâm fetihlerinin, Arabistan'daki artan nüfustan ziyade irtidad hadiseleri sonucunda yaşanan ekonomik sıkıntılardan kaynaklandığını düşünen M. A. Shaban'ın bu iddiasının[88] gerçeği yansıtmadığı, fetihlerin irtidad hadiseleri bastırıldıktan hemen sonra Hâlid b. Velîd'in Irak bölgesinde Sâsânîlerle mücadelede Müsennâ'ya yardıma gönderilmesiyle başlamasından anlaşılabilir. Fetihler, irtidad hadiselerinin sebep olduğu ekonomik zorunluluklar sebebiyle başlamış olsaydı arada nispeten uzun bir sürecin olması beklenirdi. Ancak henüz Hâlid b. Velîd'in irtidad hadiseleri bastırdıktan sonra Medine'ye dönecek kadar vakti olmadan Irak'a yönelme emri bu kadar uzun bir sürenin geçmediğini açıkça göstermektedir.

İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*'unda Irak cephesinde fetih hareketinin başlangıcıyla ilgili Perslerin sayılarının ve Araplara yönelik saldırılarının arttığını ve Hz. Ebû Bekir'in bu durumdan endişelenmesi üzerine Hz. Ömer'in onların üzerine Hâlid'i göndermesini tavsiye ettiğini zikretmiştir.[89] Gökalp bu rivayeti, Irak fetihlerinin irtidad hareketleri gibi var olan bir tehdidi durdurmaya ve Müslümanların güvenliğini sağlamaya yönelik başladığı şeklinde yorumlamaktadır.[90] Irak fetihlerinin başlangıcı hakkında yapılan bu yorum, İslam'da askerî faaliyetlerin temel amacının İslam'ın vadettiği güven ve barış ortamını tesis etmek olduğu düşünüldüğünde bir açıdan haklı gibi görünse de İslam'a girdikten sonra dinden dönenlere karşı yapılan savaşlar ile yeni toprakların fethedilmesi birbirinden farklı olaylardır. Nitekim kendisi de bu görüşünü ifade ederken İslam devletinin önce doğu, batı veya güneye ilerlemek yerine kuzeye doğru ilerlemesinin tek sebebinin güncel tehdidi bertaraf etmek değil aynı zamanda genişlemenin bir gereği

---

[86] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/343.

[87] İslam fetihlerinin genel özelliklerini kavrayabilmek için fetihleri bütüncül olarak ele almak ve değerlendirmek gerekmektedir. Fakat tezin kapsamı gereği Irak cephesiyle ilgili detaylar çalışmada zikredilmemiştir. Irak cephesinde Müslümanların Sâsânîlerle olan mücadelelerine ve başarılarına dair rivayetlerin ayrıntılı tespit ve değerlendirmeleri için Bkz. Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, s. 99-221.

[88] M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 24-25.

[89] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* thk. Ali Sîrî, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 1-2/72.

[90] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, s. 109.

olduğunu belirtmiştir.[91] Ayrıca İbn A'sem, Şam fetihleri başlığı altında bu minvalde bir ifadeye daha yer vermiştir.[92] Bu durumda yeni bölgelerin fethini irtidad hareketlerini bastırmakla kıyas etmek isabetli görünmemektedir. Hz. Ebû Bekir'in fetih anlayışı hakkında değerlendirmelerinde Abdurrahman Demirci de mürtedlere yönelik gerçekleştirilen askerî müdahalelerin fetih hareketi olmadığını ifade etmektedir. Zira ridde hareketlerinin meydana geldiği yerlerde yaşayanların tümü bu hareketlere katılmamıştır. Bundan dolayı hâkimiyetin yeniden tesisi olarak görmek gerekmektedir. Ayrıca Demirci'nin Philiph Hitti'nin ridde hareketlerinin bastırılmasını '*Arabia conquers itself'* (Arabistan kendini fethetmektedir.) olarak tanımlamasıyla ilişkilendirmesi de dikkat çekicidir.[93]

Halife Hz. Ebû Bekir, irtidad hareketlerini başarılı bir şekilde bastırdıktan ve Arap yarımadasında dinî ve siyasî birliği yeniden tesis ettikten sonra Şam'a ordu göndermeye karar vermiştir.[94] Hz. Ebû Bekir'in Şam'a ordu gönderme kararı ve bu kararını ashabına açıklamasıyla ilgili Vâkıdî'nin naklettiği rivayetler, halifenin fetih anlayışı hakkında bilgi vermesi açısından son derece önem taşımaktadır. Vâkıdî'nin naklettiği rivayete göre Hz. Ebû Bekir Şam'a ordu gönderme kararını mescidde Resûlullah'ın ashabına açıklarken "*...Bugün dininizi kemâle erdirdim, sizin üzerinizde nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslam'ı seçtim...*"[95] ayetini okuduktan sonra Allah Resulü'nün vefatından önce Şam'a yönelmeyi düşündüğünü, kendisinin de şimdi Müslümanları Şam'a göndermeyi düşündüğünü söylemiştir. Ardından Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce kendisine şöyle buyurduğunu söylemiştir: "*Yeryüzü bana saklandı, doğularını ve batılarını gördüm. Ümmetimin hükümdarlığı bana verilmeyen her yere ulaşacaktır.*"[96] Ashaba bu konu hakkında fikirlerini sorduktan sonra onların verdikleri cevap da Müslümanların henüz düzenli ordu tam anlamıyla şekillenmemişken ve devletleşme adımları atılmamışken dahi

---

[91] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci,* s. 106.

[92] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* 1-2/79.

[93] Abdurrahman Demirci, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", *Artuklu Akademi,* 1/1 (2014), s. 8; Philip K. Hitti, *History of The Arabs* (London: Macmillan&Co. Ltd, 1953), s. 140.

[94] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 126.

[95] Mâide, 5/3.

[96] Vâkıdî Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemi, *Fütûhu'ş-Şam,* tsh. Abdüllatif Abdurrahman, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/5.

nasıl bir disipline sahip olduklarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ashab, Hz. Ebû Bekir'in sorusu üzerine şöyle demiştir: "*Ey Resûlullah'ın Halîfesi, bize emret; emrettiğin yere yönelelim. Allah bize, sana itaat etmeyi farz kıldı.*" Sonrasında şu ayeti zikrederek bu konuda Kur'ân'ın emrine olan bağlılıklarını göstermişlerdir: "*...Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, resulüne itaat edin, sizden olan ülû'l-emre de...*"[97] Daha önce de değindiğimiz üzere Müslümanların komutan ve emîrlerine karşı bu itaatkâr tutumları, askerî seferlerin başarısında son derece önemli bir role sahiptir. Hz. Ebû Bekir, Müslümanların bu cevabını duyunca sevinmiş ve derhal Yemen meliklerine ve Mekke halkına savaşa çağrı için mektuplar göndermiştir.[98] Belâzürî'nin naklettiği rivayete göre de Halife, Şam'a ordular göndermek amacıyla Mekke, Tâif ve Yemen halkına ve Necid ve Hicaz bölgesindeki tüm Araplara mektuplar göndermiştir. Gönderdiği mektuplarda bölge halklarını cihada çağırmış ve onları Rumlardan alınacak ganimetle teşvik etmiştir.[99] Belâzürî, Hz. Ebû Bekir'in bu çağrısına insanların bir kısmının ganimet elde etmek amacıyla koştuğunu ifade etmektedir. Burada altını çizmek istediğimiz bir husus ganimetin Müslümanlar için ne ifade ettiğidir. Ganimet elde etmek, cihada çıkan askerler için motive edici bir unsur olmakla birlikte cihadın esas sebebi değil, sonucudur. Müslümanların, Allah Resulü'nün ömrünün son yıllarında çıktığı Tebük seferi sırasında karşı karşıya gelmekten imtinâ ettiği[100] Rumlarla yalnızca ganimet elde etmek için savaşa çıkması pek olası değildir. Bu durumda Hz. Ebû Bekir'in Müslümanları ganimetle cihada teşvik etmesi ve Müslümanların ganimet düşüncesiyle motive olması mümkündür fakat cihadın tek ve asıl sebebi değildir.

İslam fetihlerinde din faktörünü inkâr etmemekle birlikte Arapların askerî göçlerinin asıl sebebinin yiyecek, otlak ve ganimet ihtiyacı olduğunu iddia eden Francesco Gabrieli, din faktörünün bütün bedevî Arap kabilelerini birleştirici bir güç olmadığını ancak Hz. Peygamber'in ashabından ensar ve muhacir gibi seçkin kimseler için temel motivasyon olabileceğini düşünmektedir. Hz. Ebû Bekir'in bazı bedevî

---

[97] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/80-81; Nisâ, 4/59.

[98] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/5.

[99] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 126.

[100] Münafıklar ve çeşitli sebeplerle sefere iştirak etmeyen az sayıdaki Müslümanlar hariç Hz. Peygamber'in çağrıda bulunduğu bütün Müslümanlar, tüm zorluklar ve tehlikelere rağmen sefere iştirak etmiştir. Bkz. Yiğit, "Tebük Gazvesi", 40/229.

kabileleri ganimet vaadiyle teşvik etmesi Gabrieli'nin bu iddiasını bir açıdan doğrulamaktadır. Ancak muhacir ve ensar dışındaki tüm Arap kabilelerinin yalnızca ganimet için savaştığını iddia etmek için yeterli değildir. Nitekim aşağıda da zikredileceği üzere Hz. Ebû Bekir Yemen bölgesine gönderdiği cihada davet mektubunda ganimet vaadinden ziyade cihad olgusu üzerinde durmuştur.[101]

Vâkıdî'nin *Fütûhu'ş-Şâm'*ında geçen rivayete göre ise Hz. Ebû Bekir'in Yemen halkına gönderdiği mektupta onları "*Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunca cihad edin. Bilirsiniz, bu sizin kendi iyiliğinizedir.*"[102] ayetiyle Şam bölgesinde cihada çağırmıştır. Netice olarak, Müslümanların askerî seferlere öncelikli olarak İslam dinini yaymak ve cihad amacıyla çıktıkları, bununla birlikte ganimetin kimi zaman teşvik edici bir unsur olduğu kabul edilebilir. Ayrıca halifenin bedevilerdeki çatışmacı kabileci ruhu ganimet motivasyonuyla İslam yolunda kullanabileceği bir enerjiye dönüştürmeye çalıştığı da düşünülebilir.[103]

Hz. Ebû Bekir'in mektubunu Yemen halkına götüren Enes b. Mâlik, Yemen kabilelerinin cihad davetini alır almaz süratle hazırlıklarını tamamladığını müjdelemiş ve halifeye onlarla buluşmak için hazırlanmasını söylemiştir. Çok geçmeden Himyer, Tayy, Ezd, Benî Abd ve Benî Kinâne kabileleri başta olmak üzere Yemen kabileleri birbiri ardına Medine'den görünmeye başlamıştır. Hz. Ebû Bekir, gelen kabileleri Medine çevresine yerleştirmiş ve orduların tamamlanmasını beklemiştir.[104]

Hz. Ebû Bekir'in Şam'a ordu gönderme hususunda ashabıyla yaptığı istişare sırasında Abdurrahman b. Avf'ın (ö. 32/652) halifeye verdiği tavsiyeye dair İbn A'sem el-Kûfî'nin *Kitâbu'l-Fütûh*'unda geçen bir rivayet, Müslümanların Suriye cephesinde Bizans'a karşı nasıl bir askerî strateji izlemeleri gerektiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Bilhassa Suriye cephesinde dört komutan görevlendirilme ve bu komutanların birlikleriyle farklı bölgelere gönderilme sebebine dair fikir vermektedir.

---

[101] Francesco Gabrieli, *Muhammad and the Conquests of Islam* (London: World University Library, 1968), s. 106-107.

[102] Tevbe, 9/41.

[103] Demirci, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", s. 15. Kendisinin konu hakkında yazılı bir çalışması bulunmamakla birlikte Hz. Ebû Bekir'in bedevîlerin gücünü İslam fetihlerine yöneltmesi hususundaki yorumlarından çokça istifade ettiğimiz Prof. Dr. Tuncay Başoğlu'na teşekkür ederiz.

[104] Vâkıdî, *Kitâbu Fütûhu'ş-Şam*, s. 1/6-7.

Rivayete göre Hz. Ebû Bekir ashabına Bizans'la savaşma konusunda fikirlerini sorduğunda Abdurrahman b. Avf ayağa kalkmış ve şöyle demiştir:

> "*Ey Resûlullah'ın Halîfesi! Rumlar ve Benû Asfar aşılmaz bir kale gibi ve çok kuvvetlidirler. Onlara bir orduyla ve tüm kuvvetimizle saldırmanın doğru olmadığını düşünüyorum. Fakat önce süvari birliklerini onların topraklarının en ücra yerlerine gönderelim, sonra bu birlikler sana geri dönsün. Bunu birkaç defa yaparlarsa Rumlara zarar verirler ve ganimet elde ederler. Daha sonra Yemen topraklarına Mudar ve Rebîa kabilelerinin en uzak bölgelerine haber gönderir, onları bir araya toplama emri verirsin. Bundan sonra da ya onlara kendin komutanlık ederek ya da başlarına bir komutan tayin ederek Rumlarla savaşırsın.*"[105]

Abdurrahman b. Avf'ın bu yönde bir görüş bildirmesi ve ileride de değineceğimiz üzere Hz. Ebû Bekir'in Suriye bölgesine dört ayrı komutanı farklı cephelere göndermesi, muhtemelen Bizans'ın geniş bir coğrafyaya yayılan ve stratejik olarak farklı bölgelerde konuşlanmış ordulara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in görevlendirdiği komutanların yetkilerini oldukça geniş tutmasının da orduların esnek bir şekilde hareket etmelerini kolaylaştıran bir unsur olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Bizans'ın doğu toprakları üzerine çalışmalar yapan Irfan Shahid, Bizans'ın Sâsânî İmparatorluğu'yla Mısır ve Suriye toprakları üzerinde yaptığı uzun savaşlar sonucunda doğu topraklarında hâkimiyeti kontrol altında tutmak için oluşturduğu *thema* sisteminin üzerinde durmaktadır.[106] *Thema*ların Şam topraklarında Humus, Dımaşk, Ürdün ve Filistin olmak üzere dört farklı bölgede kurulduğu ve Bizans ordularının büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların Şam cephesinde böyle bir strateji izlemelerinin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır. Çok kalabalık ordulara sahip olmasına ve Şam topraklarının farklı bölgelerinde kurulmuş askerî-idarî yönetim birimleri bulunmasına rağmen Bizans otoriteleri Müslümanların fetih hareketini ciddiye almadıkları ve Arapların basit saldırıları olduğunu düşündükleri için Müslümanlara karşı özel bir savunma hazırlığı içerisine girmemiş ve tutarlı bir strateji izlememiştir. Kaegi'nin

---

[105] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/80.

[106] Irfan Shahid, *Byzantion*, "Heraclıus and the Theme System: Further Observations" 59 (1989), s. 208-209; Tayfur Yurdanur, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Yermük Savaşı (VII-X. yy)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), s. 58. *Thema* sisteminin temelleri ve fonksiyonlarıyla ilgili detaylı açıklamalar çalışmanın ikinci bölümünde ele alıncaktır.

de dediği gibi Herakleios, Araplar hakkında yetersiz istihbarat bilgisiyle Bizans'ın felaketiyle sonuçlanacak bir savaşa girişmiştir.[107] Şam fetihlerinin başlangıç aşamaları ve ilerleyen safhaları birlikte düşünüldüğünde başlangıçta Müslümanların ilerleyişini ciddiye almadıkları için özel bir savunma stratejisi geliştirmeyen Bizans İmparatorluğunun farklı cephelerde sürekli Müslümanlara yenilince ordularını birleştirdiğini bu sebeple de Müslüman orduların da bir araya geldiğini söylemek mümkündür.

Abdurrahman b. Avf görüşünü söyledikten sonra Hz. Ebû Bekir orada bulunan diğer kişilere fikrini sormuştur. Talha b. Ubeydullah, Sa'd, Ebû Ubeyde ve muhâcir ve ensârdan birtakım kişiler de Rumlarla savaşılması konusunda görüşlerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir sahabeye Şam'da Rumlarla savaşmak için hazırlıklarına başlamalarını ve kendilerine kumandanlar tayin edeceğini söylemiş ve "*Rabbinize itaat edin, kumandanlarınıza karşı çıkmayın*" demiştir.[108] Sefere hazırlık emri verilirken veya askerler sefere çıkarken sık sık komutanlara itaat vurgusu Müslümanların askerî başarılarını anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır. Nitekim bu husus yedinci yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Sebeos'un da dikkatini çekmiş ve Müslümanların askerî seferlerde çok hızlı hareket ettiklerine ve komutanlarının emirlerine harfi harfine uyduklarına vurgu yapmıştır.[109]

2. Orduların Gönderilmesi

Hicrî 12 senesinde Hz. Ebû Bekir hac için gittiği Mekke'den Medine'ye döndükten sonra Şam bölgesine orduları göndermek için hazırlıkları hızlandırmış ve orduların başına komutanları tayin etmiştir.[110] Hz. Ebû Bekir'in komutan tayinleriyle ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Belâzürî'nin eserinde geçen rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Şam ordularına komutan olarak tayin ettiği Hâlid b. Saîd (ö. 14/635), Şürahbîl b. Hasene (ö. 18/639) ve 'Amr b. el-Âs (ö. 43/664) olmak üzere üç kişiye sancak diktirmiştir. Hâlife, sancakları hicretin 13. yılı Safer ayında diktirmişse de ordular

---

[107] Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 88.

[108] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/81.

[109] Sebeos, *Sebeos' History*, trc. Robert Bedrosian (New York: Sources of the Amarican Tradition, 1985), s. 51; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, s. 181.

[110] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/541.

Muharrem ayı boyunca Cürf mevkiinde ikamet etmişlerdir.[111] Askerlerin buradaki ikametleri sırasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh onlara namaz kıldırmıştır. Belâzürî, Hz. Ebû Bekir'in Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a da sancak dikmek istediğini ancak Ebû Ubeyde'nin bu vazifeden affını istediğini zikretmiştir. Ona sancak dikildiğini söyleyenlerin rivayetlerinin de doğru olmadığını söylemektedir. Ancak Hz. Ömer'in halife olmasının ardından Şam bölgesi genel valisi olduğunu belirtmektedir. Bu rivayetin hemen ardından Belâzürî, Hz. Ebû Bekir'in komutanlarına ordular savaşmak için bir araya toplandığında Ebû Ubeyde'nin başkumandan olmasını, onun bulunmadığı durumda ise Yezîd b. Ebî Süfyân'ın (ö. 18/639) başkumandan olmasını emrettiğine dair Ebû Mihnef'ten gelen bir rivayete yer vermiştir.[112]

Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ındaki bu rivayetlerle birlikte muhtelif kaynaklarda Ebû Ubeyde'nin Şam cephesine ne zaman gönderildiğine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Şam'a gönderilen komutanlar arasında Ebû Ubeyde'nin isminin zikredilmediği rivayetlere[113] ve Belâzürî'nin bu konuda ifade ettiği görüşe rağmen pek çok kaynakta onun gönderilen komutanlar arasında isminin zikredildiği ve muahhar tarihçiler tarafından da bunun ittifakla kabul edildiği görülmektedir.[114] Bu durumda, Aydınlı'nın konu hakkındaki fikrine istinaden Ebû Ubeyde'nin kendisine ilk sancak dikilenler arasında yer almamakla birlikte çok uzun bir zaman geçmeden halife tarafından komutan olarak görevlendirildiğini düşünmek yanlış olmaz.[115] Sonuç olarak Şam bölgesi için aynı zamanda olmasa da dört komutanın farklı güzergahlara gitmek üzere görevlendirildiğini söylemek mümkündür.

Komutan tayinleriyle ilgili kaynakların ittifak ettiği bir husus, Hâlid b. Saîd'in azli meselesidir. Hz. Ebû Bekir, Şam bölgesine gönderilecek birliklerden birine Hâlid b. Saîd'i komutan tayin etmiş ve ona sancak diktirmişse de Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine onu komutanlıktan azletmiş ve onun yerine sancağı Yezîd b. Ebû Süfyân'a vererek onu

---

[111] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 126. Şam yönüne doğru Medine'ye 3 mil uzaklıkta yer alan Cürf mevkii, askerlerin ordugâh olarak kullandığı bir bölgeydi. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân,* 2/128.

[112] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 126.

[113] İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk,* 2/67; Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 2/70.

[114] Osman Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 104.

[115] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 108.

komutan tayin etmiştir.[116] Hz. Ebû Bekir'in Üsame ordusunu gönderirken ashabın itirazlarını dikkate almayıp Üsâme'yi komutanlıktan azletmemesine rağmen Hâlid b. Saîd'i Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine azletmesi onun isabetli bulduğu tavsiyeleri dikkate aldığını ve istişareye önem verdiğini göstermektedir.[117]

Komutanların hangi sırayla gönderildiğinin ve olayların kronolojisinin tam olarak tespit edilmesi mevcut rivayetlerle oldukça zor olsa da kaynaklarda zikredilen rivayetler üzerinden Suriye bölgesine gönderilen ordular ve komutanlar hakkında çalışmanın sınırları dahilinde bir anlatı sunulacaktır. Şam cephesine gönderilen ordulara dair rivayetlerin ekseriyetinde Hz. Ebû Bekir'in sancak bağladığı ilk komutan olarak Yezîd b. Ebî Süfyân zikredilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Saîd'i azletmesi ve yerine Yezîd b. Ebî Süfyân'ı tayin etmesiyle Suriye bölgesine gönderilen ilk komutan Yezîd olmuştur.[118]

Vâkıdî'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Âmir b. Lüey kabilesinden Rebîa b. Âmir'i de bin kişilik bir süvari birliğinin başına komutan olarak görevlendirmiştir. Yezîd'e ise onu önüne katmasını emretmiştir. Yezîd b. Ebî Süfyân bin süvarinin, Rebîa b. Âmir ise bin süvarinin başında Şam bölgesine doğru yola çıkmışlardır.[119] Taberî ise Yezîd'in yedi bin askerle yola çıktığını zikretmiştir.[120] Yezîd b. Ebî Süfyân maiyetinde Süheyl b. Amr ve Rebîa b. Âmir'in de bulunduğu kalabalık bir grupla Tebük'e varmak için Vâdilkurâ boyunca ilerlemiş ve Câbiye üzerinden Dımaşk'a yönelmiştir.[121] Yezîd ve ordusunun haberi Herakleios'a ulaşınca generalleri toplamış ve

---

[116] Hz. Ömer, Şam savaşı için daha donanımlı bir komutan gerektiği görüşündeydi. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir'e "*Bu iş için tayin ettiğin Hâlid şüphesiz bunun ehlidir. Fakat Müslümanlar arasında bu işe Ebû Ubeyde, Muaz b. Cebel, Şürahbîl b. Hasene, Yezîd b. Ebî Süfyân gibi daha ehil kimseler vardır…*" demiştir. Hz. Ebû Bekir de ona muvafakat ederek Halid'i azletmiştir. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/81; Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 3/388-389; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 126-127.

[117] Kaynaklarda Hz. Ömer'in Halid b. Saîd'in azlini istemesinde farklı sebepler zikredilmiştir. Konu ile doğrudan ilgisi bulunmadığı için bu farklı sebeplere değinilmemiştir. Halid b. Saîd'in azli hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/387-388; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/70-71; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 126-127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/252; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/541-542.

[118] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/82.

[119] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 1/7-8.

[120] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/387. Vâkıdî ve Taberî'deki rivayetler birlikte ele alındığında iki bin süvari, beş bin yaya asker olduğu düşünülebilir.

[121] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 1/8; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/543.

Vâkıdî'nin rivayetine göre onlara şu konuşmayı yapmıştır: "*Ey Benî Asfâr, devletiniz yıkılmaya yüz tuttu… Sizler İncil'de size emredilen Allah'ın sınırlarını koruyordunuz. Bu sebeple kimse size karşı koyamazdı. Fars ordusu üzerinize geldiğinde dahi onları bozguna uğratmıştınız. Ancak şimdi değiştiniz, zulmetmeye ve haksızlık etmeye başladınız. Rabbiniz sizin üzerinize bizim nazarımızda en zayıf olan bir topluluk gönderdi. Onları buraya açlık getirdi...*"[122] Generalleri bu konuşma üzerine savaşmaya hazır olduklarını söyleyince Herakleios, Dımaşk, Humus, Antakya, Halep ve tüm Şam yurduna mektuplar göndermiş ve onları tedbir almaya sevk etmiştir.[123] Sekiz bin süvari toplamış, büyük bir ordu hazırlamış ve beş tecrübeli komutan tayin etmiştir. Rivayete göre Yezîd komutasındaki Müslüman ordusu, Roma ordusundan üç gün önce Tebük'e varmıştır. Yezîd, çatışma başlamadan önce ordusuna "*…Nice az birlik vardır ki, Allah'ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir, Allah sabredenlerle beraberdir…*"[124] ayetini hatırlatmış ve onlara şöyle söylemiştir: "*Sizler Şam'a giren ve Benî Asfârla savaşan ilk ordusunuz. Düşmanı kendinize karşı cesaretlendirmeyin.*" İki ordu arasında çatışma başlamadan önce Rebîa b. Âmir, birliğiyle pusuya yatmıştı. Çatışma başladıktan sonra Romalılar sayıca üstün oldukları için Müslümanları kuşattıklarını zannetmişti. Tam o sırada Rebîa birliğiyle pusuya yattığı yerden çıkmış, Rum ordusunu büyük bir bozguna uğratmış ve komutanlarından birini öldürmüştür. Rum ordusu kamplarına çekildikten sonra Araplardan Kadah adında bir adamı Müslümanlara elçi olarak göndermiş ve komutanlarının Müslümanların ileri gelenlerinden biriyle görüşmek istediğini bildirmişlerdir. Rebîa b. Âmir, Rumlarla görüşmek için gönüllü olmuştur. Rebîa, Rumların kamp alanına ulaştığında Rum ordusu komutanlarından Circis, başlangıçta Arapların zayıf olduğunu, kendilerini tehdit edemeyeceklerini düşündüğünü söylemiş ve kendilerinden ne istediğini sormuştur. Rebîa b. Âmir, onları İslam'a davet etmiş, İslam'a girmek istemezlerse cizye ödemelerini söylemiştir. Aksi takdirse kendileriyle savaşacaklarını söylemiştir. Circis ise İslam'a girmeyi de cizye ödemeyi de reddedip barış antlaşması teklif etmiştir. Görüşmeler devam ederken kardeşini Rebîa'nın öldürdüğünü öğrendiği için onu öldürmeye yeltenmiştir fakat Rebîa ondan hızlı davranıp Circis'i öldürmüştür. Bunun üzerine Rumlar ve Müslümanlar arasında tekrar savaş başlamıştır.

---

[122] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 1/8-9; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/82.

[123] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* 1-2/83.

[124] Bakara, 2/249.

Savaşın şiddetlendiği anda Şürahbîl b. Hasene'nin öncülük ettiği bir birlik yardıma yetişmiş[125] ve Rum ordusu büyük bir bozguna uğratılmıştır.[126] Rivayetin devamında müellif, Müslümanların ele geçirdiği ganimetleri Hz. Ebû Bekir'e gönderdiğini, halifenin Müslümanların zafer haberine çok sevindiğini ve bunun üzerine Mekke halkına mektup yazarak onları cihada çağırdığını zikretmiştir.[127]

Belâzürî'nin *Fütûh'*unda yer alan rivayete göre Müslümanların Şam cephesinde Rumlarla ilk savaşı Arabe savaşıdır. Onlar Hicaz'dan ayrıldıktan sonra Arabe savaşının yapıldığı yere kadar olan toprakları savaşsız ele geçirmişlerdir.[128] Bu rivayeti İbn A'sem ve Vâkıdî'nin naklettiği rivayetlerle birlikte ele alırsak Yezîd b. Ebî Süfyan'ın komutanlığında gerçekleşen çatışmanın Belâzürî'nin zikrettiği ilk çatışma olan Arabe Savaşı olması muhtemeldir.[129]

İbn A'sem, *Fütûh*'unda Hz. Ebû Bekir'in Hâlid'i azlettikten sonra Ebû Ubeyde, Yezîd b. Ebî Süfyân, Muâz b. Cebel ve Şürahbîl b. Hasene'yi komutan olarak tayin ettiğini zikretmektedir. Bu rivayetin devamında Yezîd'in sefere çıkışı ve halifenin ona verdiği tavsiyelerden bahsedilmekte fakat detaylı bir anlatı sunulmamaktadır.[130] Müslüman orduların Şam bölgesine doğru gelmekte olduğu haberi Bizans imparatoruna ulaşınca imparator Herakleios, büyük bir ordu hazırlamış ve önemli komutanlar görevlendirmiştir; kendisi ise Ebû Ubeyde'nin ordusuyla Tebük üzerinden Şam yurduna girdiği haberini alınca Filistin'den Antakya'ya çekilmiştir.[131] Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Herakleios'un Antakya'ya intikali ve düşman kuvveti hakkındaki mâlûmatı Hz. Ebû

---

[125] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 9/543.

[126] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 1/8-11.

[127] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, 1/12. Vâkıdî'de geçen bu rivayete ve daha önce zikredilen rivayetlere göre Hz. Ebû Bekir, Şam bölgesine ordular göndermeye karar verdiğinde öncelikle Yemen bölgesindeki kabilelere cihada katılmaları için mektuplar göndermiştir. Ordular Şam bölgesinde düşman güçleriyle karşılaştıktan sonra destek kuvveti gerektiğini gördükten sonra ise Mekke halkına cihada davet mektubu gönderilmiştir. Muhtelif kaynaklarda halifenin Medine dışındaki Müslümanlara gönderdiği cihada davet mektuplarıyla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Muhtelif rivayetler için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 126; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/82, 97.

[128] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 128.

[129] İbnü'l-Esîr de *el-Kâmil* eserinde Müslümanların Üsâme ordusundan sonra Şam topraklarındaki ilk askerî karşılaşmasının Arabe'de meydana geldiğini zikretmektedir. Bkz. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, (Beyrut: Darû'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 2/250-251.

[130] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/82.

[131] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/84.

Bekir'e bildirmiştir. Hz. Ebû Bekir'in Ebû Ubeyde'ye cevap olarak yazdığı mektupta Herakleios'un Antakya'ya çekilmesinin kendisi ve ashabı için bir hezimet olduğunu söylemiş ve Ebû Ubeyde'yi cesaretlendirmiştir. Bu mektubun bir benzerini diğer üç komutana da yazarak gerekli durumlarda destek kuvvetleri göndereceğini belirtmiştir.[132]

Hz. Ebû Bekir, orduların durumunu insanlara açıklamak ve onları orduya destek verme amacıyla cihada çağırmak için hutbe vermiştir. Hutbe esnasında Hâşim b. Utbe'ye katılarak çağrıya icabet etmelerini istemiştir. Halifenin davetine icabet edenler arasında Helkâm b. Hâris da bulunmaktaydı. İbn A'sem'in Helkâm hakkında naklettiği bilgiler doğrudan İslam fütuhatıyla ilgili olmasa da Arapların Müslüman olmadan önce başka kabileler üzerine yaptıkları baskınlar ve birbirlerini öldürmelerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Helkâm; Arap kabilelerine baskın yapmakla ünlü Âmir b. Tufeyl, Antere b. Şeddâd ve Abbâs b. Mirdâs isimli üç kişi, Yemen yakınlarında yaşlı bir kadının çadırına saldırırken onlara engel olmuştur. Rivayette Helkâm'ın güçlü bir asker olduğu vurgulanmak istenmiştir.[133] Bununla birlikte bu rivayette Sir William Muir gibi birtakım oryantalistlerin İslam fetihlerinin başarısının en önemli sebebi olarak gördükleri bedevî Arapların Müslüman olmadan önce gerçekleştirdiği baskın ve yağmacılık faaliyetlerinin örneği görülmektedir. Muir, fetihlerin Arapların kitlesel göçlerinin bir sonucu olduğunu, bu kitlesel göçlerin ise bedevîlerin kabile hırslarından, yağmacılığa olan yatkınlıklarından ve ganimet sevgilerinden kaynaklandığını iddia etmektedir.[134] İbn A'sem'in zikrettiği rivayette Muir'in iddia ettiği bedevîlerin yağmacılığa olan yatkınlıklarının bir örneği görülmektedir. Ancak İslam'ın zuhurundan önce yıllardan beri var olan yağmacılık faaliyeti neden Arapların İslam'dan önce askerî başarılar gösteremediklerinin veya siyasî birliği sağlayıp yarımadanın dışında hâkimiyet elde edemediklerinin cevabını verememektedir. Bu sebeple İslam'ın bu bedevî kabilelere ganimet dışında farklı bir motivasyon sağladığını ve birleştirici bir gücü olduğunu söylemek mümkündür.

---

[132] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/84-85.

[133] Rivayetin tamamı için bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* 1-2/86-93.

[134] Sir William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall: From Original Sources* (London: Darf Publishers Ltd., 1984), s. 43.

Sayıları üç bine ulaşan büyük bir kalabalık Hâşim'in etrafında toplanmış, Hâşim bu mücehhez grupla Ebû Ubeyde'nin yanına varmıştır.[135] Bu grubun ardından Hz. Ebû Bekir'in davetine icabet eden Arap heyetleri de Ebû Ubeyde'ye katılmak üzere fevç fevç Şam'a doğru yola koyulmuşlardır. Bizans imparatorunun Roma meliklerine mektuplar gönderdiği haberi üzerine Hz. Ebû Bekir Mekkelileri de ordulara yardıma çağırmıştır.[136]

Vâkıdî'nin zikrettiği bir rivayete göre Hâlid b. Saîd'in oğlu Saîd b. Hâlid halifeden babasının azledildiği göreve getirilmesini istemiştir. Halife de onun bu isteği üzerine ona bir sancak diktirmiş ve onu iki bin askerin başına komutan olarak tayin etmiştir. Fakat Hz. Ömer'in onun bu işe ehil olmadığını düşündüğünü söylemesi üzerine Hz. Ebû Bekir, bu sancağı Amr b. el-Âs'a teslim etmiş ve Filistin yönüne doğru gitmesini emretmiştir. Ayrıca Ebû Ubeyde ile mektuplaşmasını ve sürekli onunla istişare etmesini emretmiştir.[137] Ebû Ubeyde'nin ordusu düşmana karşı zafer elde ettiyse onun da Filistin'de savaşmasını, Ebû Ubeyde'nin ordusunun yardıma ihtiyacı olduğu durumda ise ona yardımcı birlikler göndermesini emretmiş.[138] Amr'ı ve beraberindeki orduyu uğurladıktan sonra Hz. Ebû Bekir, Ebû Ubeyde'ye bir mektup yazmış ve Amr'ı büyük bir orduyla gönderdiğini bildirmiştir.[139] Rivayetlerin tarihinin tespiti her zaman mümkün olmasa da Ebû Ubeyde'ye yazılan mektuptan Amr'ın daha sonra gönderildiği anlaşılmaktadır.

Amr ve maiyetindeki ordu, Ebû Ubeyde'nin yanına ulaştığında, Ebû Ubeyde buna çok sevindiğini ifade etmiş ve Amr b. el-As'a "*Senin gelişin bugün bereketli olmuştur. Her ne kadar senin üzerinde yetki sahibi isem de senin reyine başvurmadan bir meseleyi çözmek istemem.*" demiştir.[140]

---

[135] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* 1-2/95.

[136] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/97-98.

[137] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/12-13. Rivayetin devamında Vâkıdî, Amr'ın Hz. Ömer'den Hz. Ebû Bekir'in kendisini Ebû Ubeyde'nin üzerine komutan tayin etmesi için onunla konuşmasını istediğini zikretmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer ise Ebû Ubeyde'nin üzerine hiçbir komutan olmadığını, çünkü onun ümmetin emîni olduğunu söylemiştir. İbn A'sem'in *el-Fütûh*'unda zikredilen rivayete göre ise Amr, Hz. Ebû Bekir onu Mekke eşrafına komutan tayin ettiğinde bizzat halifeden bütün insanlara emir olmayı istemiştir. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/99.

[138] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm;* 1/14.

[139] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/101.

[140] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/102.

Vâkıdî'nin naklettiği bir rivayete göre ise Hz. Ebû Bekir, Amr b. el-Âs'a yola çıkarken nasihat verdiği sırada Ebû Ubeyde de oradaydı. Amr ve maiyetindeki ordu Filistin yönüne doğru yola çıktıktan bir gün sonra halife, Ebû Ubeyde'ye sancak bağlayıp Câbiye tarafına gitmesini emretmiştir.[141] İbnü'l-Esîr de *el-Kâmil*'inde Ebû Ubeyde'nin Amr b. el-Âs'tan sonra Humus bölgesine gönderildiğini zikretmiştir. Ebû Ubeyde Belkâ kapılarından birine yaklaşınca Belkâ halkı ile çarpışmış ve onlarla barış yapmıştır.[142] Komutanların tam olarak ne zaman ve hangi sırayla yola çıktıklarını mevcut rivayetlerle tespit etmek oldukça güç olduğu için esas olarak komutanların farklı zamanlarda, farklı bölgelere gönderildikleri ve yeri geldiğinde birbirlerine yardımcı kuvvet olarak görevlendirildikleri noktasına odaklanılması daha isabetli olacaktır. İbn Kesîr, Hz. Ebû Bekir'in komutanlara farklı yollar üzerinden gitmelerini emretmesinde bazı faydalar gözettiğini zikretmiş ve onun bu emrini Hz. Yakup'un oğullarına verdiği şu talimatla ilişkilendirmiştir:[143] "*Oğullarım! (Şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin…*"[144] İbn Kesîr'in komutanların farklı bölgelere gönderilmesi hakkındaki bu yorumunda hiç şüphesiz müfessir olmasının etkisi vardır. Fakat İbn Kesîr'in yorumunun isabetli olup olmamasından ziyade erken dönem müelliflerinin dahi komutan tayini hususunda izahatta bulunma ihtiyacına odaklanmak daha yerinde olacaktır.

Belâzürî, fetih sürecinde orduların takip ettiği politikaya dair naklettiği bir rivayette Müslümanların zâhir bir şehri[145] veya sahil şeridinde bir yeri fethettiğinde oraya gerektiği kadar asker yerleştirildiğini ve herhangi bir tehlike durumunda bu askerlere yardımcı kuvvetler gönderildiğini zikretmiştir.[146] Bu bilgi ordulardaki asker sayısının bölgeler fethedildikçe değişkenlik gösterebildiğini açıkladığı gibi Müslümanların devam eden bir fetih sürecinde ele geçirdikleri yerlerde hâkimiyeti istikrarlı kılmak adına ne tür

---

[141] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/14-15.

[142] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2/250. İbnü'l-Esîr, Ebû Ubeyde'nin Belkâ'da yaptığı barışın Şam bölgesinde yapılan ilk barış olduğunu söylemektedir.

[143] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/543.

[144] Yusuf, 12/67.

[145] Müellif burada zâhir şehirlerden dışta bulunan sınır bölgelerini kastetmektedir.

[146] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 149.

adımlar attığı hakkında da fikir vermektedir. Nitekim kaynaklarda her bir komutanın maiyetindeki asker sayısı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bu farklılığın sebebinin Belâzürî'nin naklettiği rivayetten anlaşılabileceğini söylemek mümkündür. Birliklerdeki asker sayısı tam olarak tespit edilememekle birlikte rivayetlerde zikredilen rakamlar İslam ordularıyla Bizans orduları arasındaki güç dengesinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Müslüman birlikleri hakkında zikredilen rivayetlerde asker sayısı 3 bin ila 7 bin arasında değişmekteyken[147] Bizans birliklerinin sayıları hakkında zikredilen rivayetlerde ise sayılar 50 bin, 100 veya 200 bin arasında değişmektedir.[148]

3. Hâlid b. Velîd'in Şam'a İntikali

Vâkıdî'nin Amr'ın Filistin bölgesine gönderilmesine dair detaylı bir şekilde naklettiği rivayete göre Amr b. el-Âs, beraberindeki askerlerle Filistin topraklarına ulaştığında ensar ve muhacirden Müslümanlarla istişare etmiştir. Müslümanlar, daha önce sık sık Bilâdüşşam topraklarına giden, onların evleri ve yollarını iyi bilen Adî b. Âmir'i Amr b. el-Âs'ın huzuruna getirmişlerdir. Amr, ona Hıristiyanlar ve Bizans ordusu hakkında sorduğunda İbn Âmir, Bizans ordusunun sayısının çokluğundan bahsetmiştir. Düşmanla nasıl mücadele edileceğine dair herkes görüşünü belirtmiştir. Bazıları bu hususta Amr b. el-Âs'a düşman kuvvetlerinin köy ve kalelerinden çıkmayacağını, bu sebeple çöle çekilirlerse onların dağılacağını söylemiş ve bu durumda onlara saldırmayı tavsiye etmiştir. Fakat başta Sehl b. Amr olmak üzere pek çok kişi düşmanla karşı karşıya gelip çarpışmayı istemiştir. Amr b. el-Âs da bunun üzerine Abdullah b. Ömer komutasında bin süvariyi düşmanla savaşmak üzere görevlendirmiştir. Şiddetli çarpışma sırasında İbn Ömer'in Bizans ordu komutanını öldürmesi üzerine Bizans askerleri dağılmaya başlamıştır. Böylece Filistin topraklarında Müslümanların ilk galibiyeti gerçekleşmiştir.[149]

Amr b. el-Âs bu galibiyeti Ebû Ubeyde'ye bildirmek için ona Ebû Âmir ed-Dûsî aracılığıyla bir mektup göndermiştir. Mektup Ebû Ubeyde'ye ulaştığında o da Amr'a

---

[147] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 127; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/100; Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/14-15. Taberî, birliklerdeki asker sayıları hakkında bir bilgi zikretmese de ordular birleştikten sonra toplam asker sayısını 36 bin olarak zikretmiştir. Ayrıca Rum ordusu için de yine toplam sayıyı 240 bin olarak zikretmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 3/394.

[148] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/546; Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 2/255.

[149] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/16-19.

cevabî bir mektup yazmış ve oğlu savaşta şehit olan Hâlid b. Saîd'i de Ebû Âmir ile göndermiştir. Daha sonra Hâlid'in de içinde bulunduğu bir birlik Bizans ordusuyla savaşmak için yola çıkmıştır. Hâlid ve beraberindekiler, yolda bir grup Nabatî köylüleriyle karşılaştıklarında onlardan Bizans ordusu hakkında bilgi almışlardır. Köylüler Hâlid'e Bizans ordusunun Ecnâdeyn'de olduğunu ve bulundukları yere iâşe temin etmek için geldiklerini söylemiştir. Hâlid ve beraberindekiler yolda karşılaştıkları Rum birlikleriyle çarpışmış ve zafer elde etmişlerdir. Ele geçirdikleri iâşe ve ganimetlerle Amr b. el-Âs'ın yanına vardıktan sonra Amr, durumu Hz. Ebû Bekir'e bildirmiştir. Ayrıca düşman kuvvetlerinin sayısının çokluğunu ve yardımcı kuvvete ihtiyacı olduğunu da iletmiştir. Hz. Ebû Bekir, Amr'ın mektubunu kendisine ileten Ebû Âmir'e Ebû Ubeyde'nin durumunu da sormuştur. Ebû Âmir, Ebû Ubeyde'nin Şam sınırına vardığını fakat düşman kuvvetlerinin çokluğu sebebiyle oraya girmeye cesaret edemediğini ve Bizans ordusunun Ecnâdeyn'de toplandığını söylemiştir.[150]

İbn Asem'in *Fütûh*'unda zikredilen rivayete göre ise Ebû Ubeyde beraberindeki 30 bin kişilik bir birlik ile Dımaşk yakınlarındaki Câbiye'ye geldiklerinde 80 bin kişilik Rum ordusu da oraya yakın bir mevkide konaklamışlardır. Bu durum Hz. Ebû Bekir'e bildirilince Müslümanların durumu için endişe etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer halifeye Irak'ta bulunan Hâlid b. Velîd'e Şam cephesine yönelmesi için emir vermesini tavsiye etmiştir. Hz. Ebû Bekir bu tavsiye üzerine Hâlid b. Velîd'e bir mektup göndermiş, yanına ashabından kuvvet ehli olanları alarak Şam bölgesine intikal etmesini emretmiştir.[151]

Vâkıdî'nin, halifenin Hâlid b. Velîd'i Şam bölgesine yönlendirmesiyle ilgili olarak aktardığı rivayetler, erken dönem İslam fetihlerinin stratejik yönünü anlamak açısından dikkate değerdir. Bu rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Müslümanların durumunu öğrenince Ebû Ubeyde'nin yumuşak huylu olmasından dolayı Rumlarla savaşmak için uygun olmadığını düşünmüştür. Bu sebeple hem savaş taktikleri hem de harp hileleri hususunda daha yetkin bulduğu Hâlid b. Velîd'i, Şam'daki orduların başkumandanlığına atamıştır.[152] Bu rivayetten yola çıkarak Şam bölgesine gönderilen orduların genel kumandanlığının başlangıçta Ebû Ubeyde'de olduğunu ve bu görevi gerekli durumlarda

---

[150] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/20-22.

[151] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/105-106.

[152] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm* 1/22.

fiilen de yürüttüğünü söylemek mümkündür.[153] Ayrıca tüm bu haberleşmelerden ve gerekli durumlarda görev değişikliklerinden halifenin süreci an be an takip ettiği ve gerekli anlarda müdahalede bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim iki büyük imparatorluğa karşı eş zamanlı olarak yürütülen askerî mücadelenin bu denli başarıyla sonuçlanmasında, Hz. Ebû Bekir'in duruma göre hızlı karar alması, komutanlar arasında işlevsel değişiklikler yapabilmesi ve etkin haberleşme sisteminin belirleyici bir rol oynadığı muhakkaktır.

Hâlid, kendisine gönderilen halifenin mektubu üzerine derhal Şam bölgesine yönelmiştir. Ebû Ubeyde'ye ise görevden alındığını ve kendisi oraya intikal edene kadar yerinden ayrılmamasını bildiren bir mektup göndermiştir. Ebû Ubeyde bu mektubu memnuniyetle karşılamış ve durumu Müslümanlara bilmiştir.[154]

Belâzürî, Hâlid'in Şam'a intikal etme emrini Hîre'de iken aldığını ve yanına 800, bir başka rivayete göre ise 500 veya 600 asker alarak yola çıktığını zikretmiştir. Şam'a ulaşana kadar yolda Aynu't-Temr, Sandavdâ, Kurâkır, Dûmetü'l-Cendel[155], Tedmür ve Mercirâhit'te çeşitli zümrelerle çatışmış, pek çok yeri fethetmiş ve ganimet elde etmiştir.[156] Kurâkır ve Süvâ arasında bulunan büyük çölü yaklaşık beş gün kadar kısa bir sürede geçmiş; İslam orduları ve Bizans güçlerinin kuzey tarafında fakat onlara epey uzak bir mevkide bulunan Dımaşk'ın yakınlarından Şam topraklarına girmiştir.[157] Dımaşk'ın yakınlarına ulaştığında Büsr b. Ebî Ertât ve Habîb b. Mesleme'yi Gûtat-ı Dımaşk'ın köylerine baskın düzenlemek için görevlendirmiştir. Rivayetin devamında Belâzürî, Hâlid'in Dımaşk'ın doğu veya Câbiye kapısına geldiğini ifade etmiştir. Bu rivayetin

---

[153] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 106.

[154] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/22.

[155] Dûmetu'l-Cendel, Tebük seferi sırasında Hâlid b. Velîd tarafından fethedilmişti. Fakat Ukeydir b. Abdülmelik, Hz. Peygamber'in vefatından sonra irtidad etmiş ve Medine ile bağlarını koparmıştı. Bkz. Ahmet Güner, "Dûmetülcendel", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/1-2. Fetihlerin kalıcılığını ele alan çalışmada bir bölgenin iki kez fethedilmesi tutarsız gibi gözükse de esasında fetihlerin kalıcılığı kısa vadede değil, yüzyılları içine alan uzun bir süreçte düşünüldüğünde irtidad ve anlaşmaların bozulması durumlarına rağmen tekrardan İslam hâkimiyetinin bu bölgelerde sağlandığı ve fetihlerin kalıcılığının gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

[156] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldan*, s. 128-131. Hâlid b. Velîd'in Şam'a intikalinin hangi güzergâh üzerinden gerçekleştiğine dair birbirinden farklı pek çok rivayet bulunmaktadır. Fakat takip edilen güzergâh doğrudan Dımaşk'ın fethini etkilemediği ve çalışmanın sınırlarını aşacağı için bu rivayet farklılıklarına değinilmemiştir. Ancak Hâlid'in Şam'a ulaşıncaya kadar dahi başarılı bir fetih harekâtı gerçekleştirmesi İslam fütuhatının bir parçası olması hasebiyle dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Hâlid'in takip ettiği güzergâh ve bu yol üzerinde gerçekleşen hadiseler hakkında detaylı bilgi için bkz. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 359-380.

[157] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 120.

devamında Dımaşk piskoposunun, Hâlid b. Velîd'e bir hizmetkâr göndererek onunla antlaşma talebinde bulunduğu zikredilmiştir.[158] Daha sonra Hâlid, Müslümanlarla birleşmek için Kanatu Busrâ'ya gitmiştir. Belâzürî, bir başka rivayete göre ise önce Câbiye'ye gidip orada Müslümanlarla birleştikten sonra Busrâ'ya yöneldiklerini zikretmiştir.[159]

4. Dımaşk'a Giden Yol: Busrâ, Ecnâdeyn ve Fihl

Hâlid b. Velîd ve beraberindeki ordu Busrâ'ya vardığında Ebû Ubeyde, Şürahbîl ve Yezîd b. Ebî Süfyân da orada bulunmaktaydı. Böylece Amr b. el-Âs ve beraberindeki ordu dışında Hz. Ebû Bekir'in Şam cephesine gönderdiği ordular bir araya gelmiş ve birleşik İslam ordusu şehri kuşatmıştır.[160] Belâzürî'nin naklettiği rivayete göre Hâlid başkumandanlığı Busrâ'da almıştır. Fakat müellif bir başka rivayette ise savaş sırasında Yezîd b. Ebî Süfyân'ın kumandan olduğunu, çünkü şehrin valiliğinin de onda olduğunu ve Busrâ'nın da Dımaşk'a ait olduğunu zikretmiştir.[161] Belâzürî'nin bu rivayetlerini değerlendiren Mustafa Fayda ise Yezîd'in henüz fethedilmemiş bir yere vali tayin edilmesinin doğru olmadığını, bu sebeple Müslümanların Busrâ'nın muhasarasından başlayarak Hâlid'i komutan tayin ettiklerini ifade etmektedir.[162]

Busrâ muhasarası çok uzun sürmemiş ve Müslümanlar Hâlid komutasında Rumlarla yaptıkları savaşı kazanmışlardır. Şehir halkı can ve mal güvenliği karşılığında Müslümanlarla bir antlaşma yapmışlardır. Yapılan antlaşmaya göre şehir halkından ergenliğe ulaşan herkes cizye olarak bir dinar ve bir cerîb buğday ödeyecektir.[163] Böylece

---

[158] Halil İbrahim Yılmaz, *Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) Göre Şâm Bölgesi Fetihleri (m. 634-640)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2018), s. 43. Yılmaz, sözlü olarak yapılan bu vaatleşmenin muhtemelen Mercü's-Suffer'den sonra Dımaşk'ın fethi sırasında yazılı hale getirileceğini ve piskoposun da bu anlaşmaya istinaden kuşatma sırasında Müslümanlara yardım edeceğini ifade etmiştir. Yine bu sözlü anlaşma sebebiyle Hâlid şehri teğet geçerek Busrâ'ya yönelmiştir. Bkz. Yılmaz, *Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 43-44.

[159] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 130-131.

[160] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 382.

[161] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 131.

[162] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 382.

[163] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 131; Fayda, *Hâlid b. Velîd*; s.? ; Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 122-123.

Busrâ, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde Şam bölgesinde ilk fethedilen şehir olmuştur.[164]

İbn A'sem el-Kûfî ise Hâlid b. Velîd'in Şam'da Müslüman ordularıyla bir araya gelmesi ve Busrâ'nın fethine dair bir başka rivayeti nakletmiştir. Rivayete göre Hâlid Dımaşk'ın doğu kapısına bir mil uzaklıkta daha sonra *Deyru Hâlid* (Hâlid Manastırı) diye bilinecek bir yerde konaklamıştır. Bu esnada Yezîd b. Ebî Süfyân'ı çağırarak onu beş bin kişilik ordu ile Belkâ'ya; Amr b. el-Âs'ı çağırarak onu üç bin kişilik ordu ile Filistin'e; Şürahbîl b. Hasene'yi ise üç bin kişilik ordu ile Busrâ'ya göndermiştir. Yirmi bin kişiden oluşan atlı birliği farklı bölgelere dağıttıktan sonra Ebû Ubeyde ve on beş kişilik bir birlik ile Gûtat-ı Dımaşk'ta kalmışlardır.[165]

Hâlid Romalılar hakkında bilgi toplamaları için casuslar görevlenmiştir. Gelen bilgilere göre Rum ordusu Ecnâdeyn'de toplanmışlardı. Bu bilgi üzerine Hâlid, Ebû Ubeyde'ye görüşünü sormuş, o ise şehirlere dağıttığı komutan ve askerleri çağırıp bir araya toplamasını tavsiye etmiştir. Hâlid b. Velîd de bu tavsiyeyi isabetli bulup komutanlara Ecnâdeyn'e yönelmelerini emreden mektuplar göndermiştir. Komutanlar bölgeleye ulaşana kadar ise Hâlid ve Ebû Ubeyde beraberlerindeki az sayıda askerle Dımaşklılara saldırmaya başlamışlardır.[166] İbn A'sem'in zikrettiği bu ve daha sonra zikredeceği Ecnâdeyn savaşı ile ilgili rivayetlerden, onun Hâlid'in ilk olarak Ecnâdeyn'de birleşik İslam ordularının başında Romalılarla savaştığını kabul ettiği anlaşılabilmektedir. Fakat bu, onun komutanlığı burada aldığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Dımaşk yakınlarına vardığında komutanları görevlendirmesi de onun ordularla Busrâ'nın fethinden önce bir araya geldiğini ve başkumandanlığı aldığını göstermektedir.[167]

Hâlid ve emrindeki ordular Busrâ'yı fethettikten sonra Filistin'in güney tarafına Amr b. el-Âs'a yardım etmek için yola koyuldular. Bu sırada Amr, Arabât bölgesinde karargâh kurmuştu. Müslümanların harekâtını haber alan Rum ordusu, karargâhlarını

---

[164] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/417.

[165] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/113-114.

[166] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/ 112-115.

[167] Vâkıdî ise Hâlid b. Velîd, henüz Şam yolundayken Ebû Ubeyde'nin Şürahbîl b. Hasene'yi Busrâ'ya gönderdiğini ve Şürahbîl'in beraberindeki askerlerle Bizans'a karşı savaşırken zor durumda kaldığı bir anda Hâlid'in yetiştiğini zikretmektedir. Bkz. Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, 1/ 24-25.

Cıllık'tan Ecnâdeyn'e[168] nakletmişlerdir. Yardıma gelen orduları haber alınca Amr da onlara doğru yola koyulmuştur. Müslümanlar, Ecnâdeyn'de toplanarak Rum ordusuna karşı konuşlanmışlardır. Rum ordusu 70 bin civarındayken Müslüman ordusu ise ancak 24 bin kişiye ulaşmıştır.[169] Ecnâdeyn savaşında şiddetli bir çarpışma neticesinde Müslümanlar kesin bir galibiyet elde etmiş, Rum ordusu ise büyük bir bozguna uğratılmıştır. Ezdî'nin naklettiği rivayete göre Ecnâdeyn savaşında 3 bin Bizans askeri öldürülmüş, pek çok da esir bırakılmıştır.[170] Müslümanlardan ise on dört ya da on altı kişinin şehit olduğuna dair rivayetler vardır.[171] Bizans ordusundan kaçabilen askerlerin bir kısmı Dımaşk ve Humus şehirlerine sığınmış, bir kısmı ise Fihl'de toplanmıştır.[172] Tespit edilebildiği kadarıyla Ecnâdeyn savaşının hicrî 13 yılında vuku bulduğuna dair bir ittifak vardır.[173] Ecnâdeyn savaşının galibiyetle sonuçlandığı haberini Hâlid b. Velîd bir mektupla halifeye bildirmiş. Hz. Ebû Bekir bu haber üzerine çok sevinmiştir.[174] Ecnâdeyn savaşının Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanması onlara Dımaşk yolunu ve Şam fetihlerinin kapısını açmıştır.[175]

Belâzürî'nin Ecnâdeyn hakkında zikrettiği son rivayete göre Rum askerleri Ecnâdeyn yenilgisinden sonra Yâkûsa'da toplanmışlardır. Rum ordularını takip eden

---

[168] Ecnâdeyn, Filistin topraklarında Remle ve Cebrin bölgeleri arasında bulunan bir beldedir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1/103.

[169] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 124. Belâzürî'ye göre ise Bizans ordusu 100 bin civarındaydı. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 132.

[170] Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah Ezdî, *Fütûhu'ş-Şam*, thk. İsam Mustafa Ukla - Yusuf İmad Beni Yasin (İrbid: Müessesetü Hamade, 2011), s. 177. İbn A'sem ise Müslümanların bin yedi yüz Bizans askerini öldürdüğünü ve sekiz yüz esir aldığını; Hâlid b. Velîd'in de direnmeleri sebebiyle hepsinin boynunu vurdurduğunu zikretmektedir. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/ 116-117.

[171] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 390; Yılmaz, *Belâzürî'ye Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 47. Belâzürî eserinde bu savaşta şehit olanların isimlerini zikretmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 132.

[172] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 390.

[173] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 386. Ecnâdeyn savaşının tarihi hakkında Seyf b. Ömer rivayeti ve muhtelif kaynaklardaki farklılığın sebep ve değerlendirmeleri için bkz. s. 386-388.

[174] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 129. Halife bu haberi aldıktan kısa bir sonra hastalanmıştır. Hastalandıktan on beş gün kadar sonra da vefat etmiştir.

[175]Cengiz Tomar, "Şam", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/320.

Müslümanlar, onları burada hezimete uğratmışlardır. Rivayetin devamında Belâzürî, Hz. Ebû Bekir'in ölüm haberinin burada Müslümanlara ulaştığını zikretmiştir.[176]

Müslümanlara ulaşan Hz. Ebû Bekir'in vefat haberiyle ilgili bir başka rivayete göre bu haberle birlikte Ebû Ubeyde'nin başkomutanlık ve Hâlid b. Velîd'in azli emri de gelmiştir. Bu iki farklı rivayet hakkında değerlendirme yapan Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in halife olur olmaz Hâlid b. Velîd'i azlettiği yönündeki rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu düşüncesinin sebebi olarak da Ecnâdeyn sonrası yaşanan gelişmelerde, özellikle de Dımaşk'ın fethi sırasında Hâlid'in öncü kuvvetlerin komutanlığını yaptığına dikkat çekmiştir.[177] Bununla birlikte Vâkidî, Medâinî, Musâ b. Ukbe, Hâlife b. Hayyat ve Belâzürî'nin naklettiği rivayetlere göre Hz. Ömer, halife olur olmaz Hâlid'i azledip Ebû Ubeyde'yi Şam valisi ve Şam orduları başkumandanı olarak tayin etmiştir. Seyf b. Ömer'den gelen rivayete göre ise Ebû Ubeyde'nin başkomutan olarak tayin edilmesi Yermük Savaşı esnasında olmuştur. Osman Aydınlı, Seyf'in bu rivayetini onun Yermük Savaşı'nın hicretin 13. yılında gerçekleştiğini zikretmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.[178]

Hâlid'in azli ve yerine Ebû Ubeyde'nin tayininin zamanına dair muhtelif rivayetler bir kenara bırakılacak olursa dikkat çekilmesi gereken bir husus, Hâlid ve Ebû Ubeyde'nin tutumudur. Konuyla ilgili iki farklı rivayetten birincisine göre Hz. Ömer'in halife olur olmaz Hâlid b. Velîd'i azletmesine karşı Ebû Ubeyde vazifesi gereği Hâlid'in malının yarısını taksim ederken Hâlid'in "*Tabii, mü'minlerin emirine karşı gelecek değilim, istediğini yap.*"[179] demesi Müslümanların emr olunduğu şeye ve komutanlarına karşı itaatkâr tutumlarını göstermektedir ki bu da orduda intizamı ve düzeni koruyan önemli bir amildir. Nitekim fetihler sırasında komutanların azl ve tayin emirlerine karşı gösterdikleri itaatkâr tutumların pek çok örneği bulunmaktadır. İkinci rivayete göre ise Hz. Ömer'in bu emri Dımaşk'ın muhasarası esnasında gelmiştir fakat Ebû Ubeyde şehrin

---

[176] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 133.

[177] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 392-393.

[178] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 133. Aydınlı'nın konu hakkında detaylı değerlendirmesi için bkz. Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 130-136.

[179] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/437.

fethi gerçekleşene ve sulh antlaşması yapılana kadar bu emri açıklamamıştır.[180] Ebû Ubeyde'nin komutanlık kendisine geçmesine rağmen muhasara sırasında orduyu zaafa uğratmamak için Hâlid'in komutasında savaşmaya devam etmesi de İslam ordusunda Müslümanların, cihat fikrini alt üst ilişkisinin önüne koyduğunu çok net bir şekilde göstermektedir.[181]

Herakleios, Ecnâdeyn yenilgisinin haberi kendisine ulaştıktan sonra Humus'tan Antakya'ya çekilmiş[182] ve orada Rum ve Cezire halkını ordu hazırlamak üzere seferber etmiştir. Herakleios oluşturduğu ordunun başına güvendiği bir komutan göndermiş ve bu ordu Ürdün topraklarında bulunan Fihl mevkiinde Müslümanlarla karşı karşıya gelmiştir. Taraflar arasında vuku bulan şiddetli savaş Müslümanların kesin galibiyetiyle sonuçlanmış ve Bizans ordusunun komutanıyla birlikte yaklaşık on bin Bizans askeri öldürülmüştür. Kaçan askerlerin bir kısmı kalelere sığınmıştır. İslam ordusu da düşman askerlerinin sığındığı kaleleri muhasara altına almış ve kuşatmaya dayanamayan halk ile cizye ve haraç vermek üzere antlaşma yapılmıştır.[183] Fihl savaşında İslam ordusunun başkumandanlığını Ebû Ubeyde b. Cerrâh yapmıştır. Kalelere sığınan halk ile de antlaşma Ebû Ubeyde tarafından yapılmış ve şehir teslim alınmıştır.[184]

Fihl galibiyetinin ardından Müslümanlar Ürdün bölgesinde bulunan şehirlerin fetihlerine yönelmişlerdir. Belâzürî Ürdün topraklarındaki fetihlerde Şürahbîl b. Hasene'nin komutan olarak görev yaptığını ve şehirlerin büyük ölçüde anveten fethedildiğini zikretmektedir.[185] Sulh yoluyla fethedilen Taberiyye halkı ile yapılan

---

[180] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/435.

[181] Nitekim Müslüman asker ve komutanların birbiriyle ilişkileri hakkında Ezdî'nin *Fütûhu'ş-Şâm'*ında zikrettiği bir rivayet de bu konuda örnek teşkil etmektedir. Rivayete göre Hâlid b. Velîd, Yermük savaşı öncesinde Ebû Ubeyde'ye ordunun mevkii hakkında öneride bulunmuş ve Ebû Ubeyde'den orduda önemli kararlar almak için yetki talep etmiştir. Ebû Ubeyde de onun bu talebine olumlu yanıt vermiştir. Bkz. Ezdî, *Fütûhu'ş-Şam*, s. 288-289. Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere ordu içerisinde alt-üst ilişkisinden ziyade komutan ve askerlerin birbirlerinin askerî yeteneklerine saygı duyduğu anlaşılmaktadır.

[182] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 136.

[183] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 134-135.

[184] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 145. Belâzürî bu anlaşmayı Şürahbîl b. Hasene'nin yaptığına dair de bir rivayet olduğunu zikretmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 135. Belâzürî'nin zikrettiği bu rivayet, Seyf b. Ömer'in Fihl savaşında Ebû Ubeyde'nin Şürahbîl'i komutanlığa geçirdiğine dair zikrettiği rivayetle birlikte düşünülürse daha iyi anlaşılabilir. Ebû Ubeyde'nin Şürahbîl'i kumandanlığa getirmesinin de onun Şam cephesine ordular gönderilirken Ürdün bölgesine komutan tayin edilmesinden kaynaklanması muhtemeldir. Bkz. Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 136.

[185] Daha önce zikredildiği üzere Şürahbîl b. Hasene Ürdün topraklarını fethetmek üzere Hz. Ebû Bekir tarafından tayin edilmişti. Ancak Belâzürî'nin de zikrettiği üzere Ürdün bölgesinin fethi ve Taberiyye'de yapılan sulh Ebû Ubeyde'nin

antlaşmaya göre şehir halkının canları ve malları güvende olacak, evleri ve kiliselerine dokunulmayacak ancak şehri terk edenlerin evleri ve Müslümanların mescid olarak kullanacakları yerler istisna tutulacaktır.[186] Müslümanların yerli halkın ibadet mekânları ve evlerine dokunmaması ve kendilerinin de yerleşebileceği bir alan oluşturmaları İkinci Bölümde ele alacağımız üzere Müslümanların bölge halkı üzerindeki yönetimlerini ve halkın İslamlaşmasını kolaylaştıran amiller olmuştur. Başkomutan Ebû Ubeyde, Ürdün sahillerinin fethi için Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebû Süfyân'ı görevlendirmiştir. Böylece sahil şeridi de Amr ve Yezîd tarafından fethedilmiştir.[187]

Belâzürî rivayetin devamında Taberiyye halkının sulh antlaşmasını Hz. Ömer döneminde bozduklarını, Ebû Ubeyde'nin emri üzerine de Amr b. el-Âs tarafından şehrin ikinci kez fethedildiğini zikretmektedir.[188] Daha önce de vurguladığımız üzere şehir halkının antlaşmayı bozması veya isyan etmesi üzerine şehrin ikinci kez fethedilmesi İslam fütuhatının kalıcılık özelliğiyle çelişmemekte bilakis bu özelliği pekiştirmektedir.

5. Dımaşk'ın Fethi

Fihl savaşı ve Ürdün şehirlerinin fethinden sonra Müslümanlar, fethetmek üzere Dımaşk'a yönelmişlerdir. O esnada Herakleios Bizans birliklerine destek göndermiş ve ordular Mercü's-Suffer'de toplanmıştır. Bunun üzerine Dımaşk'a yönelen Müslümanlar öncelikle Mercü's-Suffer'de Bizans ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Akan kanlardan değirmenin suyunun kıpkırmızı olduğu rivayet edilen şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. Belâzürî'nin rivayetine göre yaklaşık 4 bin Müslümanın yaralandığı bu savaş

başkumandanlığı zamanında gerçekleşmiştir. Hâlid b. Velîd'in komutanlıktan azli ile ilgili rivayetleri değerlendiren Mustafa Fayda, Hâlid'in Ecnadeyn savaşından sonra gerçekleşen savaşlarda, bilhassa Dımaşk'ın fethinde, öncü kuvvet olarak zikredilmesinden dolayı onun Dımaşk'ın fethinden sonra başkomutanlıktan alındığını iddia etmektedir. Ürdün bölgesinde görüldüğü gibi bir komutanın başkomutan olmasa dahi bir bölgenin veya bir şehrin fethinde öncü kuvvetlerin başında olması mümkündür. Hâlid'in adının, başta Dımaşk'ın fethi olmak üzere birçok yerde öne çıkmasının muhtemel sebebi, kendisinin başkomutan Ebû Ubeyde tarafından bizzat görevlendirilmiş olmasıdır. Fayda'nın Hâlid'in azli hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 392-394.

[186] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 135-136.

[187] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 146.

[188] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s 136.

sonucunda bozguna uğrayan Bizans askerleri Dımaşk ve Beytü'l-Makdis'e kaçmışlardır.[189]

Şam topraklarının önemli merkezlerinden biri olan Dımaşk şehrinin fethedilmesi Şam bölgesinde fetihlerin devamlılığı ve kalıcılığı için büyük bir önemi haizdir. Nitekim bu hususta Seyf b. Ömer'den gelen bir rivayet, Hz. Ömer'in de o dönemde Dımaşk şehrinin stratejik konumunun önemini bildiğini ve orduları buna göre yönlendirdiğini göstermektedir. Rivayete göre Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'ye yazdığı mektupta Dımaşk'ın Şam diyarının kalesi ve idare merkezi olduğunu, bu sebeple harekâta buradan başlamasının daha iyi olacağını söylemiştir. Yine bu mektubunda Hz. Ömer, Bizans askerlerine karşı konuşlandıracağı askerlerle Fihl, Filistin ve Humus halklarının saldırılarından korunabileceklerini tavsiye etmiştir. Bu şehirler Dımaşk'tan önce fethedilirse bu durumun Dımaşk'ın fethini kolaylaştıracağını aksi olursa da Dımaşk fethedildikten sonra orada şehri kontrol altında tutacak bir güç bırakmasını söylemiştir.[190]

Belâzürî, Dımaşk'ın fethine dair oldukça geniş bilgileri eserinde zikretmiştir. Onun zikrettiğine göre Dımaşk şehrinin muhasarası, hicretin 14. yılında Mercü's-Suffer savaşından on beş gün sonra Muharrem ayının bitimine on dört gün kala başlamıştır.[191] Taberî'nin zikrettiği Seyf b. Ömer rivayetine göre muhasara sırasında şehirde Rumların başında Nistâs b. Nustors bulunmaktaydı, Herakleios ise Humus şehrindeydi.[192] Müslümanlar şehrin Gûta'sını ve kiliselerini anveten ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine şehir halkı şehre sığınıp şehrin kapılarını kapatmışlardır. Belâzürî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Dımaşk şehrinin Câbiye, Doğu, Tûma, el-Ferâdîs, Keysân ve Sağîr

[189] Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 147; Yılmaz, *Belâzürî'ye Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 57; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 136. Mustafa Fayda, Belâzürî'nin Mercü's-Suffer savaşını anlatırken Hâlid b. Velîd'in ismini zikretmemesinden dolayı İbn İshak ve Taberî'nin rivayetlerini esas alarak bu savaşın Üsame ordusundan sonra Arabe'de vuku bulan ilk çarpışmanın ardından meydana geldiğini kabul etmektedir. Ancak Ebû Ubeyde'nin başkomutan olduğu düşünülürse Hâlid'in isminin zikredilmemiş olması, bu savaşın Dımaşk'ın fethinden hemen önce gerçekleşmediğine dair yeterli bir sebep gibi görünmemektedir. Bkz. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 397.

[190] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/437-438.

[191] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 141.

[192] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/438.

olmak üzere altı kapısı bulunmaktadır.[193] Vâkıdî'nin zikrettiğine göre ise Keysân yerine Ferc kapısı olmak üzere altı kapısı bulunmaktadır.[194]

Belâzürî, Hâlid b. Velîd'in Ebû Ubeyde'nin emrine verdiği beş bin askerle birlikte şehrin doğu kapısına konuşlandığını belirttikten sonra Hâlid'in Dımaşk'ın muhasarası ve fethi sırasında başkomutan olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu zikretmiştir. Belâzürî bu konuda kendi görüşünü açıkça zikretmemiştir. Ancak gerek Ebû Ubeyde'nin Hâlid'in emrine asker vermesini zikretmesi gerekse de daha sonra zikredeceği rivayetlerden onun Ebû Ubeyde'yi şehrin fethi sırasında başkomutan olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyde, Câbiye kapısına gelince Amr b. el-Âs'a Tûmâ kapısına; Şürahbîl b. Hasene'ye el-Ferâdîs kapısına[195]; Yezîd b. Ebî Süfyân'a Keysân ve Sağîr kapılarına inmesini emretmiştir. Ebû'd-Derdâ Uveymîr b. Âmir el-Hazrecî'yi de Berze'deki silahlı kuvvetin başında görevlendirmiştir.[196] Dırâr b. el-Ezver'i de çağırarak emrine 2 bin süvari vermiş ve şehrin etrafında dolaşmasını emretmiştir.[197] Hâlid b. Velîd, emrine verilen askerlerle birlikte kuzey-doğuya doğru ilerlemiştir. Doğu kapısına vardığında bu kapının yanındaki bir manastıra geldiği için bu manastır *Deyru Hâlid* (Hâlid Manastırı) olarak anılmıştır.[198] Hâlid karargâhını kurduğu yerden, şehre sığınan askerlere Bizans'ın kuzeyden yardım göndermesine engel olmuştur. Ayrıca Humus ile Dımaşk'ın bağlantısını kesmek için de Zülkelâ'ı bu iki bölge arasında görevlendirmiştir. Aynı şekilde Alkame b. Hakîm ve Mesrûk'a da Dımaşk ve Filistin arasında konuşlanmalarını emretmiştir.[199] Görüldüğü üzere şehrin fethine hazırlık aşamasında muhasara için her türlü hazırlık yapılmış ve şehrin çevresi ve tüm kapılarının etrafı sarılarak şehre gelebilecek her türlü yardımın önü kesilmiştir.[200]

---

[193] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 141.

[194] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, s. 63.

[195] Vâkıdî, Şürahbîl'in Tûmâ kapısına, Amr'ın ise Ferâdis kapısına indiğini zikretmiştir. Bkz. Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, s. 63.

[196] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 141-142.

[197] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm,* 1/63-64.

[198] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 141.

[199] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/438.

[200] Yılmaz, *Belâzürî'ye Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 60; Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s.148; Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 398.

Daha önce Hâlid b. Velîd'in Şam'a intikali esnasında zikredildiği üzere Hâlid, Dımaşk şehrinin piskoposuyla bir antlaşma gerçekleştirmişti. Hâlid'in antlaşma yaptığı bu piskopos, şehrin muhasarası sırasında ara ara surun üzerine çıkmakta, Hâlid de onu yanına çağırmaktaydı.[201] Piskopos bir gün Hâlid b. Velîd'e daha önce yaptıkları antlaşmayı hatırlatarak "*Bana söz vermiştin, şimdi benimle bu şehir karşılığında anlaş.*" demiştir. Hâlid de bunun üzerine bir kalem kâğıt istemiş ve şu antlaşmayı yazdırmıştır: "*Bu, Hâlid b. Velîd'in Dımaşk şehrine girdiğinde Dımaşk halkına nefislerinin, mallarının, kiliselerinin korunacağına ve şehirlerinin surları ve evlerinin yıkılmayacağına ve iskân edilmeyeceğine dair verdiği emandır. Onlar için Allah'ın ahdi, Resulü'nün, onun halifelerinin ve mü'minlerin zimmeti vardır. Onlara cizyelerini ödemeleri şartıyla ancak iyi muamelede bulunulacaktır.*"[202] Hâlid b. Velîd, evlerinin iskân edilmeyeceğini söylemektedir. Ancak ilerleyen bölümlerde zikredileceği üzere fethinden sonra Dımaşk'ı terk edenlerin evlerine iskân gerçekleşmiştir. Ayrıca evlerin yetersiz olduğu durumda yeni evler inşa edilmiştir.

Bu antlaşmadan sonra muhasaranın devam ettiği günlerde bir gün, piskoposun adamlarından bazıları Hâlid b. Velîd'e gelerek şehirde bayram olduğunu bu sebeple de insanların meşgul olduğunu, şehrin doğu kapısını taşlarla kapattıklarını ve terk ettiklerini söylemişlerdir. Ayrıca ona merdiven aramasını tavsiye etmişlerdir. Hâlid'in yakınına ordugâhını kurduğu manastırdan bir grup, ona iki merdiven getirmiştir. Böylelikle Müslümanlar bu iki merdiven yardımıyla sura çıkabilmişlerdir. Hâlid'in Doğu kapısındaki hareketliliğiyle eş zamanlı olarak Ebû Ubeyde b. Cerrâh da Câbiye kapısından girmeye çalışmaktaydı. Beraberindeki bazı askerler surun üstüne çıkmaya çalışırken Bizans askerleri de o tarafa yönelmişlerdir. Taraflar arasında yaşanan şiddetli bir çarpışma sonucunda Bizans askerleri yenilip geri çekilmişlerdir. Ebû Ubeyde

[201] Bu piskoposun Müslümanlar için casusluk yaptığına dair bilgiler Süryani kaynaklarında da mevcuttur ve kendisinin Sargun'un oğlu Yuhannâ olduğu söylenmektedir. Bkz. Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ,* s. 434. Ayrıca bu kişinin adı kimi kaynaklarda Mansûr b. Sargun olarak da geçmektedir. Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin dedesi olan Mansûr, fethinden önce Dımaşk'ın mali işlerinden sorumluydu. Emevîler döneminde bu görevine devam etmiştir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/580. Bu durum, fetihten sonra yerli halkın şehirde önemli görevlerde istihdam edildiğinin kayda değer bir örneğidir.

[202] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 142.

beraberindeki askerlerle Câbiye kapısını açmış ve şehre girmişlerdir. Hâlid b. Velîd ve Ebû Ubeyde şehrin bakırcılar çarşısı olan el-Miskellât'ta buluşmuşlardır.[203]

Belâzürî'nin naklettiği bir diğer rivayete göre Câbiye kapısından bir gece Bizans askerleri büyük güvenlik önlemleriyle bir cenaze çıkardıkları esnada Müslümanların kendilerinden habersiz olduklarını düşünmüşlerdir. Ancak Müslümanlar cenaze çıkarılırken onlara doğru ilerlemiştir. Kapının önünde şiddetli bir savaşa tutuşmuşlar, güneşin doğduğu sırada kapıyı açmaya muvaffak olmuşlardır. Bu rivayete göre şehrin piskoposu, Ebû Ubeyde Câbiye kapısından girdikten sonra Hâlid'in yanına gitmiş ve antlaşma yapmıştır. Antlaşma yapıldıktan sonra da doğu kapısı Müslümanlara açılmıştır. Hâlid'in başkomutan olmaması sebebiyle bazı Müslümanlar onun yaptığı antlaşmanın nasıl geçerli olacağını sorgulamıştır. Ancak Ebû Ubeyde'nin Müslümanların en aşağı olanının dahi himayesini geçerli kabul etmesi ve bu antlaşmaya cevaz vermesi üzerine antlaşma geçerlilik kazanmıştır. Ebû Ubeyde antlaşma maddelerini uygulamış ve şehrin fethedildiği haberini Hz. Ömer'e bildirmiştir. Belâzürî, Ebû Ubeyde'nin Hâlid'in yaptığı antlaşmayı yürürlüğe koyması sebebiyle Dımaşk'ın anveten fethedildiği görüşüne itibar edilmediğini, şehrin tamamının sulh yoluyla fethedildiği görüşünün kabul edildiğini zikretmiştir.[204]

Seyf b. Ömer'den gelen bir rivayete göre Dımaşk muhasarası yetmiş gün sürmüştür. Muhasara sırasında Müslümanlar şiddetli saldırılarda bulunmuşlar ve düşmanı ok ve mancınık yağmuruna tutmuşlardır. Şehir halkı kuşatma boyunca Herakleios'tan yardım beklemiş ancak Ebû Ubeyde'nin şehrin diğer şehirlerle bağlantısını kesmek için görevlendirdiği birlikler buna engel olmuştur. Dımaşk ehlinin havalar soğuyunca Müslümanların geri döneceğine dair ümitleri de kesildikten sonra şehre kapandıkları için pişman olmuşlardır. Seyf'in bu rivayetinde piskoposun Hâlid'le antlaşması zikredilmemekle beraber Hâlid'in casusları olduğundan bahsedilmektedir. Hâlid askerleriyle birlikte merdiven gibi ipler ve halatlar vasıtasıyla şehrin en korunaklı suruna çıkmayı başarmış, bu şekilde kapıyı açmışlardır. Başta antlaşmaya yanaşmayan şehir halkı, kurtulacaklarından umutlarını kesince mallarının yarısı karşılığında antlaşma yapmışlardır. Bu antlaşmaya istinaden diğer kapılar da açılmıştır. Böylelikle Hâlid savaş

[203] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 142.

[204] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143.

yoluyla diğer komutanlar ise sulh yoluyla şehre girmiştir.[205] Sulh mukâseme, dinâr, akar ve kişi başı bir dinâr üzerine yapılmıştır. Mukâseme, elde edilen mahsulün miktarı değişse dahi belli bir oranının vergi olarak verilmesi şeklinde bir haraç türüdür. Bu durumda şehir halkı topraktan ürün elde edemediklerinde vergi vermemekte veya yılda birden fazla kez ürün elde ettiklerinde tekrar vergi vermektedirler.[206] Akar ise taşınmaz malları ifade etmektedir. Halk arasında kira geliri sağlayan gayrimenkuller olarak bilinmekle birlikte İslam hukukunda her türlü taşınmaz mal ve araziyi kapsamaktadır.[207] Müslümanlarla çatışmaya girenlerden elde edilen özel mülkler ganimet sayılmıştır. Sulh şartları Şam bölgesindeki diğer şehirler için de geçerli kabul edilmiştir. Bu şartlara göre bir cerîb araziye bir cerîb buğday verme mükellefiyeti koyulmuş; hükümdar ve görevlilerinin malları ise fey kabul edilmiştir.[208] Antlaşma şartları ve alınacak vergilerle ilgili Belâzürî'nin Hişâm b. Ammâr'dan naklettiği bir rivayete göre ise Hâlid b. Velîd, şehri kuşattıkları sırada manastırda yaşayanlardan kendisine yardım edenlerin haraç vergilerinin düşürülmesini şart koşmuştur. Ebû Ubeyde de bu şartı uygulamıştır.[209]

Belâzürî'nin Ebû Ubeyd Kâsım Sellâm'dan naklettiği bir rivayete göre ise başlangıçta Şam'da herkesin vermesi gereken cizye bir cerîb ve bir dinardı. Ancak Hz. Ömer sonradan cizye miktarını herkes için farklı olmak üzere altın parası olanlardan dört dinar, gümüş parası olanlardan ise kırk dirhem şeklinde değiştirmiştir. Rivayetin devamında Hz. Ömer'in zımmîleri zengin, fakir ve orta halli olmak üzere sınıflara ayırdığı zikredilmiştir.[210] Daha sonraki bölümlerde üzerinde durulacağı üzere kişilerden gelir düzeyine göre vergi alınmasının şehir halkının Müslüman yöneticilere karşı bağlılıklarında olumlu bir etkisinin bulunması muhtemeldir.

Seyf'in rivayetinin devamında Hz. Ömer'e fetih müjdesi haber verilince o da Ebû Ubeyde'ye bir mektup yazarak Irak askerlerini Irak cephesine göndermesini emretmiştir.

---

[205] Seyf rivayetinde Hâlid'in şehre savaşla girdiği diğer komutanların ise sulh yoluyla girdiği kabul edildiği için ganimetlerin paylaşılmasıyla ilgili olarak Hâlid ve ordusundakilerin de diğer komutan ve askerlerle eşit paya sahip oldukları ayrıntısı zikredilmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/439.

[206] Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/71-88.

[207] Ali Şafak, "Akar", *DİA,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/221.

[208] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/438-440.

[209] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 151.

[210] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 145.

Ebû Ubeyde de bu emir doğrultusunda Irak'a askerleri sevk etmiştir. Seyf b. Ömer, Fihl savaşının Dımaşk'ın fethinden sonra vuku bulduğunu zikrettiği için diğer komutanların Fihl'e doğru yöneldiklerini söylemiştir.[211] Belâzürî ise Dımaşk'ın fethinin ardından Ebû Ubeyde'nin Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Dımaşk'ta bırakarak Humus'a yöneldiğini zikretmiştir.[212] Humus yolu üzerindeki o dönem Şam bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Ba'lebek'i sulh yoluyla ele geçirmiştir. Şehrin fethinin ardından Yezîd, Dihye el-Kelbî'yi Tedmür'e, Ebü'z-Zehrâ'yı Bâseniye'ye göndermiş, kendisi ise Yemenli komutanlardan bazılarıyla birlikte şehirde kalmıştır. Yezîd'in Tedmür ve Bâseniye'ye gönderdiği iki komutan bu iki şehirle Dımaşk sulhu çerçevesinde antlaşma yapmış ve şehirlerin idarelerini üstlenmişlerdir.[213] Daha sonraki dönemlerde Yezîd, öncü birliklerin başında görev alan Muâviye (41-60/661-680) ile beraber Dımaşk'ın sahil bölgelerinde bulunan önemli şehirleri de fethetmiştir.[214] Müslüman komutanların bir şehrin fethinin hemen akabinde çevre bölgelerin hâkimiyetini de ele geçirme çabalarını fetihleri kalıcı kılan unsulardan kabul etmek mümkündür. Zira çevre bölgelerle şehir ehlinin ittifak yapması veya çevre bölgelerin yardımıyla şehir halkının Müslümanlara karşı bölge üzerinde yeniden hâkimiyet sağlaması olasıdır. Çevre şehir ve bölgelerin fethine devam ettikleri gibi fethettikleri şehri koruyacak askerî kuvveti de şehirde bırakmışlardır. Nitekim Belâzürî'nin zikrettiğine göre Müslümanlar bir şehri veya bölgeyi fethettiklerinde oraya düşman tarafından bir saldırı ihtimaline karşı şehri koruyabilecek sayıda Müslümanı yerleştirirlerdi, saldırı olma durumunda da yardım gönderirlerdi. Hz. Osman (23-35/644-656) halife olunca Muâviye'ye şehri tahkim etmesini ve şehre asker yerleştirmesini, yerleşen askerlere de iktâ vermesini emretmiştir.[215]

Seyf b. Ömer'in rivayetinde olduğu gibi Belâzürî'nin zikrettiği Ebû Mihnef'ten gelen bir rivayete göre de Hâlid şehre savaş yoluyla girmiştir. Belâzürî bu rivayeti kabul

---

[211] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 3/340.

[212] Belâzürî'nin Vâkıdî'den naklettiği bir rivayete göre Dımaşk'ın muhasarası sırasında kapılardan birinin önünde Müslümanlarla çarpışan bir grup düşman süvari birliği yenilince Humus'a kaçmışlardır. Müslümanlar da bu süvari birliğini Humus'a kadar takip etmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s.152.

[213] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/440-441.

[214] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 148. Yezîd ve Muâviye'nin fethettiği sahil şehirleri Hz. Ömer'in hilâfetinin son, Hz. Osman'ın hilâfetinin ise ilk zamanlarında Rumların eline geçmiştir. Ancak Muâviye Rumların üzerine yürümüş ve bu şehirleri yeniden fethetmiştir. Bu bölgelere asker yerleştirmiş ve onlara iktâ vermiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 149.

[215] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 149.

etmemiş ve şehrin tamamının sulh yoluyla fethedildiğini kabul etmenin daha doğru olduğunu belirtmiştir.[216] Hangi komutanın Dımaşk'ın hangi kapısında bulunduğuna dair kaynaklarda muhtelif rivayetler bulunmakla birlikte Hâlid'in Doğu, Ebû Ubeyde'nin ise Câbiye kapısından şehre girdiğini kabul etmek isabetli görünmektedir.[217]

Hâlid b. Velîd'in şehrin piskoposuyla yaptığı antlaşmaya göre Dımaşk ehlinin oturdukları evler Müslümanlar tarafından iskân edilmeyecektir. Ancak Belâzürî'nin Vâkıdî'den naklettiği bir rivayet, Müslümanların şehirdeki iskânı hakkında önemli bir bilgi ihtiva etmektedir. Rivayete göre şehir fethedilince şehrin halkının pek çoğu o dönemde Antakya'da bulunan Herakleios'un yanına gitmişlerdi. Müslümanlar da onların bıraktığı evlere yerleşmiştir.[218]

Yine Belâzürî'nin Vâkıdî'den naklettiği bir rivayet hem Dımaşk'ın fethinin tarihi açısından hem de Yermük savaşının Dımaşk'ın fethinden önce vuku bulduğu yönündeki rivayetlerin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Vâkıdî'den gelen rivayete göre, Dımaşk şehrinin fethi hicretin 14. yılı Receb ayında gerçekleşmiştir. Ancak Hâlid b. Velîd'in yaptığı antlaşmanın tarihi hicri 15 yılı Rebîülâhir ayıdır. İbn A'sem'in râvisini belirtmeden zikrettiği rivayete göre de şehrin fethi 14. yılın Recep ayında gerçekleşmiştir.[219] Vâkıdî bu çelişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: Hâlid, antlaşmayı tarihsiz olarak yazdırmıştı. Yermük savaşı sırasında piskopos Hâlid b. Velîd'e gelerek antlaşmanın yenilenmesini istemiştir. Antlaşma Ebû Ubeyde, Şürahbîl, Yezîd ve oradaki Müslümanların şahitliğiyle yenilenmiştir. Antlaşma metnine de antlaşmanın yenilendiği tarih yazılmıştır. İlk antlaşma sırasında metne tarih yazılmama sebebi olarak hicri takvimin Dımaşk'ın fethinden sonra Yermük savaşından ise önceki bir dönemde kullanılmaya başlandığı öne sürülmektedir.[220] Bu durumda antlaşma metninde hicri 14 yılı yazmaması ve Yermük savaşı sırasında yenilendiği tarihin yazması anlaşılabilmektedir.

---

[216] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143.

[217] Yılmaz, *Belâzürî'ye Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 64.

[218] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143.

[219] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/127-128.

[220] Yılmaz, *Belâzürî'ye Göre Şâm Bölgesi Fetihleri*, s. 65-66.

6. Yermük Savaşı ve Dımaşk'ta Hâkimi

Dımaşk'ın fethini tamamladıktan sonra Humus'a yönelen Ebû Ubeyde, yol üzerindeki önemli şehirlerden biri olan Ba'lebek'i kuşatmış ve halkın eman talebiyle sulh yapmıştır. Daha sonra Humus ve çevresindeki şehirlerin fetihlerini gerçekleştirmiştir.[221]

Dımaşk'ın fethinden sonra Müslüman komutan ve askerlerin Şam bölgesinde kuzeye doğru ilerlemeleri ve fetih hareketlerine hızla ve istikrarla devam etmeleri karşısında o sırada Antakya'da bulunan Bizans imparatoru Heraklious, Kudâa ve Gassân Hıristiyan kabileleri ve bunların dışında Konstantiniye, Rumiyye, el-Cezîre ve İrmiyye gibi imparatorluğun çeşitli bölgelerinden çağırdığı askerlerle eşine az rastlanacak büyüklükte bir ordu oluşturmuş ve kaybettiği Şam topraklarını yeniden ele geçirme ümidiyle Müslümanların üzerine gitmeye karar vermiştir.[222] Bizans ordusu askerleri ve onlara tâbi askerler kaçmayı düşünmesinler diye zincire vurulmuşlardı. Yermük savaşı için toplanan Bizans ordusunun büyüklüğü hakkında kaynaklarda 'yeryüzünün taşıyamayacağı kadar çok' gibi abartılı ifadeler kullanılmıştır.[223] Herakleios, ordunun başına en yakın adamlarından Theodoros'u getirmiş[224], Ermeni birliklerinin başına Cerece'yi, Hıristiyan Arap birliklerinin başına ise Gassânî emîri Cebele b. Eyhem'i tayin etmiştir. Toplanan ordunun Antakya'dan Ürdün'ün doğusunda bulunan Yermük vâdisine doğru harekete geçtiğini haber alan Müslümanlar da Dımaşk ve Humus gibi daha önce fethettikleri yerleri bırakarak 24 bin kişilik ordusuyla Yermük vâdisinde toplanmışlardır.[225] Ebû Ubeyde, Habîb b. Mesleme el-Fihrî'yi öncü birliklerinin başına getirmiştir. Müslüman komutanlar sorumlulukları gereği zımmîleri koruyamayacakları durumda aldıkları cizyeyi halka iade etmişlerdir. Bu konuda Belâzürî'nin Ebû Hafs ed-Dımaşkî ve Saîd b. Abdülazîz'den naklettiği bir rivayet önemli bir örnek teşkil etmektedir. Rivayete göre Müslümanlar, Herakleios'un kendilerine karşı büyük bir ordu

[221] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 151-156; Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 162-163.

[222] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 420-421; Yurdanur, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Yermük Savaşı (VII-X. yy)*, s. 15.

[223] Yurdanur, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Yermük Savaşı (VII-X. yy)*, s. 15.

[224] Demirkent, "Herakleios", 17/213.

[225] Yermük Savaşı sırasında Dımaşk'a girmiş askerlerin Yermük'e gitmesi ve savaşın kazanılmasının ardından tekrardan şehri ele geçirmeleri de Dımaşk'ın fethinin Yermük Savaşı'ndan sonra gerçekleştiği yönündeki rivayetlerin tercih edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

hazırladığı ve bu ordunun Yermük Savaşı için üzerlerine doğru geldiği haberini aldıklarında Humus halkından daha önce almış oldukları vergileri iade etmiş ve şehir halkına "*Bu savaşla meşgul olduğumuz için sizlere yardım edemeyecek ve sizleri koruyamayacağız; idareniz kendinize aittir.*" demişlerdir. Müslümanların bu sözlerine Humus halkı ise şu şekilde cevap vermiştir: "*Sizin yönetiminiz ve adaletiniz bize daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve haksızlıktan daha sevimlidir. Biz de sizin valinizle birlikte Herakleios'un ordusunu şehirden kovacağız.*" Yahudiler de ayağa kalkıp "*Tevrat'a yemin olsun ki bizi mağlup ve yok etmeden Herakleios'un komutanı Humus şehrine girmeyecektir.*" demiş ve şehrin kapılarını kapatıp şehri korumuşlardır. Belâzürî, Müslümanlarla antlaşma yapmış olan diğer şehirlerin de aynı şekilde hareket ettiğini zikretmiştir. Allah, kâfileri bozguna uğratıp Müslümanları üstün getirdiğinde şehir halkı şehrin kapılarını açmış, davul zurna çıkarıp oynamışlar ve cizyelerini ödemişlerdir. [226]

Yermük vadisine ulaşan iki ordu yaklaşık 3 ay herhangi bir çarpışma olmaksınızın beklemişlerdir. Her ne kadar Bizans ordusu büyük bir zafer ümidiyle gelmiş olsa da 12 Recep 15/20 Ağustos 636 yılında Yermük'te meydana gelen taraflar arasındaki en kanlı ve en dehşet verici muharebe Müslümanların kesin galibiyetiyle sonuçlanmıştır.[227] Bizans ordusunun başkumandanı Theodoros öldürülmüştür. Bu savaş sonucunda Bizans İmparatorluğunun Suriye bölgesi üzerinde yeniden hâkimiyeti ele geçirme umutları büyük oranda son bulmuştur. Müslümanlar ise Suriye bölgesindeki vilayetleri ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan daha kolay bir şekilde ele geçirmiştir. İslam fetihlerinin hemen öncesinde İran'a karşı gerçekleşen savaşlarda ordusunu bizzat yöneten Herakleios, Müslüman orduların Şam bölgesinde ilerleyişine karşı mücadeleyi cephe gerisinden yönetmiştir. Yermük yenilgisinden sonra Antakya'dan Urfa'ya, oradan da Samsat'a çekilerek dağılan orduyu toparlamak istediyse de başarılı olamamış ve Konstantiniye'ye gitmiştir. Bizans hâkimiyeti altında bulunan Antakya, Halep ve bölgenin diğer önemli vilayetleri de Yermük zaferi sonrasında kısa zaman içerisinde Müslümanlara teslim olmuştur.[228]

---

[226] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 160-161.

[227] Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 418-426; Aydınlı, *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*, s. 164-178.

[228] Demirkent, "Herakleios", 17/213-214.

Yukarıda zikredildiği üzere Müslümanların kendilerini koruyamayacakları durumda cizyelerini geri verdikleri Humus halkının Müslümanların yönetiminden memnun olduğu için Müslümanlarla birlikte şehri korudukları gibi Müslümanlarla antlaşma yapmış olan diğer şehir halkları da aynı şekilde hareket etmişlerdir. Bu durumda Dımaşk şehrinde de benzer durumun yaşandığını ve Yermük savaşı sonrasında Müslümanların herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan şehrin yönetimini yeniden ele geçirdiklerini söylemek mümkündür. İrtidad hadiselerinden bahsedilirken zikredildiği üzere bir bölgenin fethinin ardından kısa süreli hâkimiyetin kaybı çalışmanın ana konularından biri olan kalıcıkla çelişmemektedir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi kalıcılık olgusu 10-20 yıl gibi kısa süreli değil, yüzyıllar süren hâkimiyete işaret etmektedir. Dımaşk şehrinden de Yermük savaşı nedeniyle Müslümanların geri çekilmesi hâkimiyetlerini sonlandırmamış, aksine elde ettikleri kesin galibiyet sayesinde Suriye bölgesindeki hâkimiyetleri sağlamlaşmıştır.

Yermük savaşı sonrasında Müslümanların yeninden şehirde hâkimiyet kurmasıyla Dımaşk'ta İslamlaşmanın adımları atılmaya başlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümünün konusu olan şehirde İslam hakimiyetinin tesisi ve yapılan düzenlemeler, hem şehirde fethin kalıcılığına katkı sunmuş hem de fetihlerin temel gayesi olan İslam dininin intişarını kolaylaştırmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK'IN İSLAMLAŞMASI

Hz. Peygamber'in açtığı yoldan fetihlere devam eden sahâbe, Hz. Peygamber'in gösterdiği hedef doğrultusunda fetihleri öncelikli olarak İslam'ı hâkim kılmak düşüncesiyle gerçekleştirmişlerdir. İşte yine bu sebepledir ki fethettikleri bölgelerde İslam hâkimiyetini kalıcı kılmak adına fetihlerin hemen ardından çeşitli adımlar atmışlardır. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Müslümanların hicri 1. ve 2. yüzyıllarda gerçekleştirdiği fetihler, hem onların çok kısa bir zaman zarfında oldukça geniş bir coğrafyaya hâkim olmaları hem de bu coğrafyalarda kalıcı hâkimiyet sağlamaları açısından dünya tarihinde müstesna bir yer teşkil etmektedir. Bu büyük ve başarılı fetih harekâtının neticesinde Müslümanların en önemli meselesi fethedilen toprakların devlet tarafından nasıl yönetileceği ve bu topraklarda ne tür düzenlemelerin yapılacağı hususu olmuştur. Bu bölümde Dımaşk'ın fethinin ardından şehirde gerçekleştirilen askerî, idarî, ekonomik düzenlemeler ve sosyal yapıdaki değişiklikler üzerinde durulacaktır. Aşağıda detaylarıyla anlatılacağı üzere Müslümanlar Şam bölgesinde yeni bir askerî-idarî sistem uygulayacaklardır. Sistemin yapısı gereği askerî-idarî sistem tek başlık altında ele alınacaktır. Kaynaklarda bu askerî-idarî birimler hakkında bilgi verilirken idarî bir birim olması hasebiyle bu birimlerin gelirlerine dair bilgiler birlikte zikredilmiştir. Bu sebeple bu başlık altında yer yer bölgenin gelirlerinden de bahsedilecektir.

1. Askerî-İdarî Sistem

Hz. Peygamber'in bıraktığı yerden devam eden İslam fetihleri, Hz. Ömer döneminde büyük bir hız kazanmıştır. Suriye, Irak ve Mısır topraklarının büyük bir kısmı Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Bu geniş coğrafyaya hükmedilebilmesi, vergilerin toplanması, idarî işlerin yürütülmesi ve en önemlisi de fetihlerin kalıcılığının ve devamlılığın sağlanabilmesi için askerî-idarî üsler

kurulması ihtiyacı doğmuştur.[229] Nitekim Hz. Ömer döneminde Irak ve Mısır bölgelerinde kurulan Kufe, Basra ve Fustat garnizon şehirleri bunun ilk ve en önemli örneklerini teşkil etmektedir. Yeni kurulan bu garnizon şehirlere karşın Dımaşk şehrinin de içinde bulunduğu Bilâdüşşam topraklarında ise cünd[230] adı verilen askerî-idarî yapılar geliştirilmiştir. Esasında Şam toprakları, cünd adı verilen bu askerî-idarî yapılara benzer sistemlere aşağıda detaylarıyla açıklanacağı üzere İslam fetihlerinden önce de yabancı değildi. İslam kaynaklarında cünd sistemine dair verilen bilgiler zikredildikten sonra Şam topraklarında Müslümanların hâkimiyetinden önce de benzer yapıların var olduğunu düşünenlerin görüşlerine yer verilecektir.

Kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla Müslümanların Şam bölgesinde geliştirdikleri ve cünd olarak isimlendirilen askerî-idarî birimlere temas eden ilk tarihçi Ahmed b. Yahya el-Belâzürî'dir (ö. 279/892).[231] Belâzürî, öncelikle *ecnâd* kelimesine dair kendisine ulaşan iki görüşü aktarmıştır. Birinci görüşe göre cündün, içerisine birçok kasaba ve yerleşim birimini alan bir yapı olduğunu; Filistin, Dımaşk, Ürdün ve Kınnesrin'i de içine alan Humus'un ayrı birer cünd olduğunu zikretmiştir.[232] Diğer görüşe göre ise ordu bulunan her bölgeye cünd adı verildiğini ve askerlerin yiyecek ve erzak ihtiyaçlarının bu bölgelerden temin edildiğini zikretmiştir.[233] Belâzürî, daha sonra cünd sisteminin kendi dönemine kadar geçirdiği değişim ve dönüşüme değinmektedir.[234] Bu

[229] Halit Çil, "Hz. Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar* 12/35 (Haziran 2009), s. 87.

[230] Cünd kelimesi Şam bölgesindeki askerî-idarî yapıları ifade ettiği gibi kaynaklarda ordu (*ceyş)* anlamında da kullanılmıştır. Bu sebeple cünd kelimesinin kullanıldığı metinlerde bağlamın göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. Bununla birlikte genellikle askerî-idarî yapı anlamına gelen cünd kelimesinin çoğulunu ifade etmek için *ecnâd;* ordu anlamına gelen cünd kelimesinin çoğulunu ifade etmek için ise *cünûd* kelimesi kullanılmaktadır. Bkz. Halil İbrahim Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 71-72.

[231] Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 76. Şam bölgesinde uygulanan askerî-idarî sistem anlamında *cünd* kelimesi tespit edilebildiği kadarıyla en erken Belâzürî'nin *Fütûh*'unda geçmekle birlikte ordu anlamında kullanılan *cünd* kelimesi çok daha erken dönem müellifleri tarafından zikredilmiştir. Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*inde zikrettiği bir hadiste *cünd* kelimesi ordu anlamında kullanılmıştır. Bkz. Abdürrezzâk es-San'ani, *el-Musannef,* Bâbü'ş-Şâm, 20456, 11/250.

[232] Kınnesrîn cündü başlangıçta Humus'a bağlı bir yerleşim birimi iken daha sonra Yezîd b. Muâviye'nin hilafeti döneminde (60-64/680-684) müstakil bir cünd haline gelmiş ve beşinci cünd olmuştur. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 154.

[233] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 154. Bu görüşün cünd kelimesinin sözlük anlamından (cünd/cünûd: ordu) kaynaklanmış olması muhtemeldir.

[234] Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 77.

değişimlerin çoğunlukla sınırlarla ilgili olduğu ve sınır bölgelerinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Çalışmanın sınırlarını aşmamak adına Dımaşk cündü haricinde gelişen değişimlerden bahsedilmeyecektir. Ancak cünd sisteminde birtakım değişikliklerin yapılmış olması, sistemin Bizans *thema* sisteminden mülhem olduğu düşünülse dahi Müslümanlar tarafından geliştirildiğini ve değişen şartlarla birlikte gelişime açık olduğunu göstermektedir.[235] Belâzürî, Rûmca divanların dilinin değiştirilmesine dair yazdığı bölümde Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) döneminde cündlerin yıllık gelirlerini zikretmiştir. Belâzürî'nin zikrettiğine göre Abdülmelik b. Mervân döneminde Dımaşk'ın yıllık geliri 400.000 dinardı.[236]

Şam bölgesinde bulunan cündlere temas eden tarihçilerden biri olan Ali b. Hüseyin Mes'udî'nin (ö. 345/956) *et-Tenbîh ve'l-işrâf* isimli eserinde Rûm bölgeleri ve hudutlarını ele aldığı bölümde Rûm topraklarının *bünûd* olarak isimlendirilen on dört eyalete ayrıldığını ve bu eyaletlerin Filistin, Ürdün, Dımaşk, Humus ve Kınnesrin cündlerinden oluşan Şam cündleriyle *(ecnâd)* benzerlik gösterdiğini zikretmesi Müslümanların oluşturduğu cünd sisteminin temellerinin *thema* sistemine dayandığına dair bir delildir.[237] Zikrettiği bu önemli bilgiye ve *thema*lar hakkında verdiği malumata karşın Mes'ûdî *cünd* sisteminin ayrıntılarına değinmemektedir.

Cündlerin isimleri, kapsamı, yıllık gelirleri, tarihî süreçte geçirdiği değişiklikler gibi hususlar kaynaklarda kısa açıklamalar şeklinde zikredilmekle birlikte sistemin işleyişi, idarî yönetimi, cündlerde görevlendirilen kişiler gibi noktalara detaylı bir şekilde değinilmemiştir. Nitekim erken İslamî dönemde Suriye bölgesi üzerinde çalışmaları bulunan Alan Walmsley de cündler hakkında bilgi veren en erken 9. yüzyıla tarihlenen yazılı kaynakları teknik kılavuz olarak görmekte ve bu kaynakların isim listelerinden yalnızca biraz fazlası olduğunu düşünmektedir. Erken dönemde Suriye bölgesinin idarî

[235] *Thema* kavramının etimolojik kökeni ve anlamı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte araştırmacılar, fonksiyon olarak I. Justinianos döneminden beri öncelikle askerî, daha sonra askerî işlevinin yanısıra sivil-idarî fonkisyonları da ifade edecek bir anlam kazandığı konusunda hemfikirdir. Bkz. Yücel Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi" 31/31 (Mayıs 2012), s. 162.

[236] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 228.

[237] Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 150.

birimlerine dair en kapsamlı eserin ise İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eseri olduğunu ifade etmiştir.[238]

İlk İslam coğrafyacılarından olan İbn Hurâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'inde Şam topraklarında yer alan her bir cünd bölgesini müstakil başlıklar altında anlatmıştır ancak cünd ifadesini kullanmamıştır. Onun zikrettiğine göre Dımaşk cündü (bölgesi); Gûta ovası, Senîr bölgesi, Ba'lebek şehri, el-Bikâ', Lübnân, Cûniye, Trablus, Cubeyl, Beyrût, Saydâ, Beseniyye, Havrân, Cevlân, Belkâ'nın dış bölgeleri, Gavr dağı, Maâb, Cibâl, Şerât, Busrâ ve Ummân bölgelerini ve Câbiye'yi içine almaktadır. İbn Hurdâzbih, Dımaşk'tan alınan verginin 400.000 dinardan fazla olduğunu da zikretmiştir.[239] İbnü'l-Fakîh de aynı şekilde Dımaşk harâcının 400 bin dinardan fazla olduğunu belirtmiştir.[240] Belâzürî ve İbn Hurdâzbih ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış ve ilk coğrafya müelliflerinden olan Ya'kûbî ise onlardan farklı olarak Dımaşk cündünün gelirlerinin *day'a*[241] haricinde 300 (bin) dinar olduğunu belirtmiştir.[242] Gelirlere dair zikrettiği bilgiler dışında Ya'kûbî, Dımaşk cündünün sınırlarına dair de bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre Humus'tan Dımaşk şehrine dört merhaledir ve ilk merhale olan Cûsiye, Humus topraklarındandır.[243] İkinci merhale olan Kârâ toprağı

---

[238] Alan Walmsley, *Early Islamic Syria: An Archaeological Assessment* (London: Bristol Classical Press, 2012), s. 74.

[239] İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: Brill, 1889), s. 77. Belâzürî'nin Abdülmelik dönemine dair verdiği bilgiden yola çıkarak Dımaşk gelirinin çok değişmemekle birlikte Abbâsîler döneminde arttığı söylenebilir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 228.

[240] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldan*, s. 156. İbnü'l-Fakîh burada 'Dımaşk cündü' ifadesini kullanmamış olsa da öncesinde Dımaşk'a dahil olan bölgeleri saymasından bu harâc miktarının Dımaşk cündünden alındığını kabul etmek mümkündür.

[241] Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde devlete ait arazilerden bazı kişilere tahsis edilen çiftlik mahiyetindeki araziler. Bkz. Beşir Gözübenli, "Day'a", *DİA,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/57.

[242] Ya'kûbî, *el-Büldân*, nşr. M. Emîn Dannâvî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), s. 162-166. Metnin orijinalinde üç yüz ifadesi geçmekle birlikte diğer cündlerin gelirleri ve Ya'kûbî dışındaki müelliflerin zikrettikleri miktarlar göz önünde bulundurulacak olursa yanlış yazıldığının kabul edilmesi ve üç yüz bin olarak anlaşılması isabetli olacaktır. Bkz. Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 78. Belâzürî ve İbn Hurdâzbih'in zikrettiği 400.000 dinardan farklı olarak Ya'kûbî'nin 300.000 dinar şeklinde zikretmiş olmasının sebebini *day'a* gelirlerini hariç tutmuş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Ayrıca müelliflerin yaşadıkları dönemlere ait zikrettiği rakamların devlet ekonomisinin değişkenlik göstermesiyle birlikte farklılık arz etmesi de normal karşılanmalıdır. Bkz. Yılmaz, "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 79.

[243] İslam kaynaklarında merhale zaman cinsinden tarif edilen bir ölçü birimidir. İbn Abidin'e göre bir yolcunun sabah erkenden yola çıkıp zevale kadar katettiği mesafe bir merhaledir. Bkz. Mehmet Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferîlik ve Hükümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), s. 156. İki merhale dört berîde eşittir. Bkz. Fahrettin Atar, "Sefer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2009), s. 296. Bir berîd ise 22176 metredir. Bkz. Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", s. 161. Bu durumda bir merhale 44352 metreye tekabül etmektedir. Ancak merhale İbn

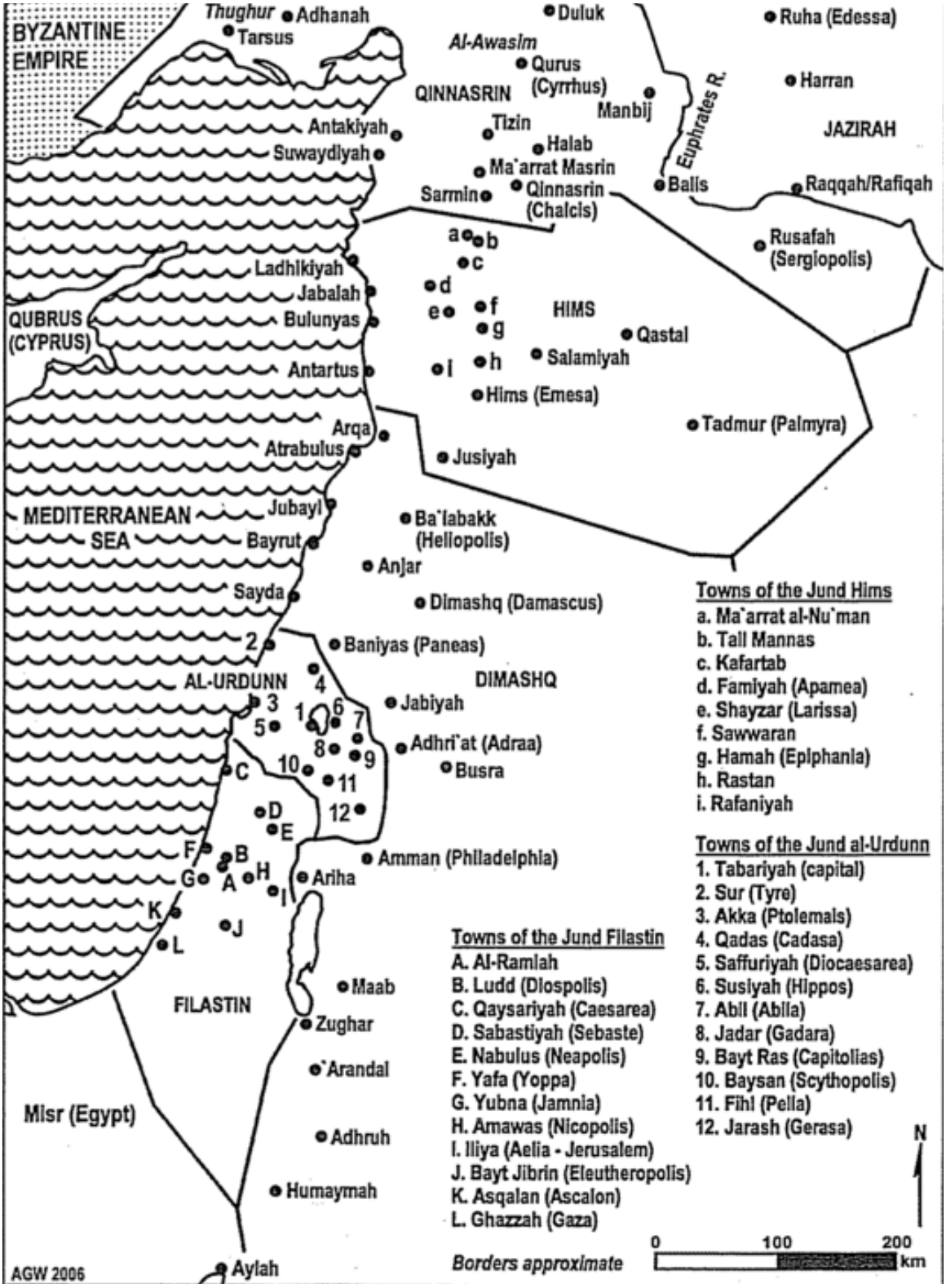
ise Dımaşk arazisine aittir. Üçüncü merhale olan Kutafiyye topraklarında ise Hişam b. Abdülmelik'in evleri bulunmaktadır. Bu bölgeden sonra Dımaşk şehrine varılmaktadır.[244] Walmsley'in 9. yüzyıla ait Arapça kaynaklara dayanarak oluşturduğu haritada Dımaşk cündünün konumu ve kapsamı daha iyi görülebilmektedir.[245]

Abidin'in ifade ettiği gibi sabahtan zevale katedilen yol olarak kabul edilirse mutlak bir sayı vermek doğru olmayacaktır. Zira yılın farklı dönemlerinde gün uzunluğu değişmektedir. Sonuç olarak muhtelif kaynaklarda da geçtiği üzere merhalenin yaklaşık 50 kilometre olduğunu zikretmek mümkündür. Bkz. Ed, "Marḥala", *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)* (Brill) (Erişim 22 Nisan 2025).

[244] Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 62-62.

[245] Bkz. Harita 1.

Harita 1: Dokuzuncu yüzyıl Arapça coğrafya kaynaklarına dayanan erken dönem Suriye-Filistin idarî yapıları.[246]



[246] Walmsley, *Early Islamic Syria*, s. 75.

Rivayetleri zikredilen müellifler dışında diğer pek çok müellif de cündlere dair benzer bilgilere yer vermiştir. İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefîse* eserinde, Hz. Ömer'in Şam bölgesini dört komutan arasında dört cünde ayırdığını ve onun cünd taksiminin Yezîd b. Muâviye (60-64/680-683) dönemine kadar devam ettiğini zikretmiştir. Ayrıca İbn Rüste cündlere tayin edilen komutanların Ebû Ubeyde, Hâlid b. Velîd, Yezîd b. Ebû Süfyân ve Amr b. Âs olduğunu söylemiştir.[247] Hz. Ömer dönemi ve sonrasında bu kişilere dair rivayetler göz önüne alındığında komutan ve görevli kişilerin değişmiş olabileceği söylenebilir. *Mesâliku'l-Memâlik* isimli eserinde İstahrî, Dımaşk cündünün en önemli merkezinin Dımaşk şehri olduğunu ve bu bölgenin tarımının gelişmişliğinden, ağaçlarının ve sularının bolluğundan bahsetmiştir. Dımaşk merkezinin de bir merhaleye iki merhalelik bir alana sahip olan Gûta bölgesine bitişik olduğunu zikretmiştir. Ayrıca İstahrî bu bölgenin Allâh Teâlâ'nın *"...ikisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan yüksekçe bir yere yerleştirdik."*[248] şeklinde buyurduğu mekân olduğunu ifade etmiştir. Cündlerin gelirlerine dair bir bilgi vermemiş olmakla birlikte Dımaşk'ta bulunan Emeviyye Camii kadar harcama yapılan başka bir mescidin olmadığını ve Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) döneminde tamiri için bir yıllık Şam haracının sarf edildiğini zikretmiştir. Bu tamir sırasında mermer, altın ve kurşun madeni gibi kıymetli malzemeler kullanılmıştır. Daha önce zikredilen miktarlardan ve İstahrî'nin vermiş olduğu bu bilgilerden Şam cündlerinin gelirlerinin ne denli yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Diğer müelliflerin zikrettiği gibi İstahrî de Ba'lebek'in Dımaşk cündünden olduğunu kaydetmiş ve burada Şam topraklarında benzeri olmayan taştan kasırlar olduğunu belirtmiştir.[249]

Kaynaklarda yer alan bilgilerden cündlerin mahiyetine veya cündlerdeki orduların büyüklüğüne dair bir tespit yapılamasa da Yâkut el-Hamevî'nin Ferezdak'tan naklettiği bir beyitte,

> *"O yer ancak Şam'dır ki kendisine yolculuk ettiğin,*
> *Ölümün, onun cündlerine sağanak sağanak yağması gibi."*

---

[247] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: Brill, 1892), s. 107. İbn Rüste'nin zikrettiği dört cünd; Filistin, Dımaşk, Ürdün ve Kınnesrîn'dir. İbn Rüste'nin Humus'u zikretmeyip Kınnesrîn'i zikretmesi dikkat çekicidir. Bkz. Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 79.

[248] Mü'minûn, 23/50.

[249] İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. de Goeje (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), s. 59-61.

ifadeleri, şairin yaşadığı dönemde Şam bölgesinde yaşanan savaş yoğunluğuna işaret etmektedir.[250] Bu da esasında Şam cündlerinin Bizans İmparatorluğuna karşı tampon görevi görmesinden dolayı askerî önemini ortaya koymaktadır.

Kaynaklarda zikredilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Şam cündlerinin her biri pek çok farklı yerleşim birimini içine almaktadır. Dımaşk cündünün yerleşim birimleri yukarıda zikredildiği üzere genel hatlarıyla Bâ'lebek'ten Câbiye'ye kadar uzanan topraklarda yer almaktadır. Çalışmanın konusu olan Dımaşk şehri de Dımaşk cündünün merkez şehridir.

Tarih boyunca Bizans'ın doğu sınırları olan Kafkaslar, Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Dımaşk'ın da içinde bulunduğu Şam topraklarının hâkimiyeti Bizans İmparatorluğu ve Sâsânîler arasında el değiştirmiştir. Bizans İmparatorluğu, Sâsânîlerden gelebilecek tehditlere karşı dönem dönem yeni askerî-idarî sistemler geliştirmiştir. Bu bölümde detayları üzerinde durulan *cünd* sistemine temel teşkil eden *thema* sisteminin temelleri ise I. Justinianos (527-565) döneminde atılmaya başlanmıştır.[251] Milâdî 6. yüzyılın sonları, 7. yüzyılın başlarına gelindiğinde Bizans İmparatorluğunun doğu sınırları, dönemin diğer bir süper gücü olan Sâsâni İmparatorluğu'nun akınlarına maruz kalmıştır. 602-628 yılları arasında Bizans'ın doğu sınırlarının büyük bir kısmı Sâsânîlerin hâkimiyetine geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıllık Sâsânî işgalinden sonra Herakleios'un Ninova zaferiyle bu topraklar yeniden Bizans İmparatorluğunun hâkimiyetine geçmiştir.[252] Ninova zaferinden İslam fetihlerine kadar geçen yaklaşık altı yıllık süre zarfında[253] İmparatorun Şam topraklarında *thema* sistemini uygulayıp uygulamadığı bir tartışma konusu olsa da İslam öncesi Arap-Bizans etkileşimi üzerine araştırmalarıyla tanınan Irfan Shahîd, Anadolu'dan önce Şam bölgesinde *"The Unfinished Themes of Oriens/Oriental Themes"* (Tamamlanmamış Doğu Themaları) şeklinde isimlendirdiği bir

---

[250] Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1/103; Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 81.

[251] Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 73-74. Çalışmanın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle *thema* kelimesinin etimolojik kökenlerine temas edilmeyecektir. Etimolojik kökenleri ve Bizans İmparatorluğu'nda thema sisteminin kökenleri, ortaya çıkışı ve uygulanışı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yücel Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi" 31/31 (Mayıs 2012), s. 160-161.

[252] Yurdanur, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Yermük Savaşı (VII-X. yy)*, s. 57.

[253] Shahid, bu dönemi *quinquennium* olarak isimlendirmektedir. Bkz. Irfan Shahid, "Heraklius and The Theme System: Further Observation", *Byzantion* 59 (1989), s. 228.

askerî-idarî sistemin var olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Şam *thema*larının Anadolu'dakilerden daha küçük olduğunu ifade etmektedir. Sâsânilerle askerî mücadele neticesinde ise Herakleios'un daha önce Şam bölgesinde bulunan on bir eyaleti dört *thema*ya dönüştürdüğünü söylemektedir.[254] Bu dört *thema*nın konumlarının ise Sâsânîlerden gelebilecek tehlikelere karşı stratejik olarak belirlendiğine dikkat çekmiştir.[255] Bizans İmparatorluğu bu *thema*larla kuzeyden güneye doğru gelebilecek Sâsâni tehdidine karşı bir önlem almışsa da güneyden gelen İslam ordularına karşı yeteri kadar önlem almamıştır.[256] Bu *thema*ların konumları ise Müslümanların bölgedeki askerî faaliyetlerini şekillendirmiştir. Hz. Ebû Bekir'in Şam cephesine komutan tayini meselesinde de zikredildiği üzere Shahid, Müslümanların Şam bölgesinde izlediği askerî stratejinin Bizans *thema*larına göre şekillendiğini iddia etmektedir.[257] Nitekim Harita 2'de ve Harita 3'te görüldüğü üzere Bizans'ın Şam *thema*ları ve Şam bölgesine gönderilen İslam ordularının gönderildikleri bölgeler birbirine paralellik göstermektedir.

Bizans'ın Şam bölgesinde uyguladığı *thema* sistemi Müslümanların bölgedeki askerî stratejilerine yön verdiği gibi fetih sonrasında bölgenin askerî-idarî yönetimine de şekil vermiştir. Yine bu hususta Shahid'in Bizans *thema*ları ve Müslümanların Şam bölgesinde kurduğu cündleri gösterdiği 2 ve 4 numaralı haritalar arasındaki benzerlik, bu etkileşimi gözler önüne sermektedir. Ayrıca erken İslamî döneme dair Suriye bölgesinde gerçekleştirdiği arkeolojik çalışmalarıyla bilinen Walmsley de İslam fethinden sonra Suriye-Filistin bölgesindeki yeni idarî yapının kökenleri konusunda Shahid'le aynı görüştedir. Ancak Walmsley'in de belirttiği üzere cündlerin kökenleri hususunda farklı

---

[254] Shahid, "Heraclius and The Theme System: Further Observation", s. 213.

[255] Shahid, "Heraclius and The Theme System: Further Observation", s. 213; Shahid, "The Jund System in Bilâd al-Shâm" (Proceeding of the Symposium on Bilâd al-Shâm During the Byzantine Period, Amman: The Cooperative Printing Press Workers Society, 1986), II, 45-52. Shahid, cünd ve *thema* arasındaki benzerliğe dair argümanlarını sunarken cündlerin konumlarının *thema*larla benzerliğine dikkat çekmektedir. Her bir cündün birden fazla limana sahip olması ve Sâsânî akınlarıyla paralellik göstermesinin henüz donanmaları dahi olmayan Arap savaşçılarla ilişkilendirilmesinin zor olacağını ifade etmektedir. Bu sebeple cündlerin Müslümanlar tarafından yalnızca coğrafî olarak stratejik konumlarda kurulduğunu kabul etmenin zor olacağını düşünmektedir. Bkz. Shahid, "The Jund System in Bilâd al-Shâm", s. 46-47.

[256] Bizans İmparatorluğu her ne kadar İslam ordularına karşı yeterli önlemi almamışsa da bu konuda Sâsânîlerden farklı bir tutum sergilediklerine dikkat çekmek gerekmektedir. Sâsâniler, Arapların tarih boyunca bir devlet kurma tecrübesi bulunmaması sebebiyle sınırlarındaki Arapların hareketlerini basit bir bedevî yağmacılık hareketi olarak görmüştür. Bkz. Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 106. Ancak Bizans İmparatoru Herakleios ise Üsame ordusunun başarıyla dönmesi sonucunda dahi endişeye kapılmış ve patriklerine "İşte korktuğum şey buydu. Size daha önce Arapların bir aylık mesafeden gelip bize saldıracağını söylemiştim fakat siz kabul etmediniz." demiştir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1124. Ayrıca Kaegi'nin ifade ettiğine göre bazı önemli Hıristiyan kaynakları Herakleios'un kardeşi Theodore'u Araplarla savaşmaması konusunda uyardığını kaydetmiştir. Bkz. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 110.

[257] Irfan Shahid, "Heraclius and The Theme System: New Light From The Arabic" *Byzantion* 57 (1987), s. 394.

görüşler de bulunmaktadır.[258] Geç Antik dönem Bizans tarihi üzerine çalışmaları bulunan John Haldon, cündlerin pek çok açıdan *thema* sistemiyle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkün olsa da İslam fütuhatının başladığı dönemlerde Bizans'ın doğu eyaletlerine dair malumatın az olması sebebiyle *thema*ların cündlere temel teşkil ettiği yönünde kesin ifadeler kullanmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Haldon, Şam bölgesindeki cündlerin Herakleios'un bölgenin hâkimiyetini yeniden ele geçirmesinin ardından bölgede tesis ettiği *thema* sistemini değil, düklerin yönetimi altındaki daha eski bir sistemi yansıttığını iddia etmektedir. Onun bu görüşü benimsemesinin nedeni, Geç Antik Roma ve Erken İslam dönemlerinde bu coğrafyaya dair Yunan, Süryani ve Arap kaynakların yetersiz olduğunu, mevcut olan kaynakların ise sınırlı ve taraflı olduğunu düşünmesidir.[259]

Bununla birlikte Haldon, Suriye bölgesinde Irak ve Mısır'dan farklı olarak yeni şehirlerin veya askerî merkezlerin kurulmamasını, bölgede Müslümanların Roma altyapısını devam ettirmesiyle ilişkilendirmiş ve zaman içerisinde Müslümanların kendi ihtiyaçlarına uygun yeni düzenlemeler yaptıklarını belirtmiştir. Bu durum cünd sisteminin hem bir sürekliliği hem de yeni unsurları bünyesinde barındırdığını göstermektedir.[260] Haldon'un bu ifadelerinden onun da cünd sisteminde Bizans etkisinin olduğunu kabul ettiği ancak Herakleios tarafından tesis edilen *thema* sistemine dayanmadığını iddia ettiği anlaşılmaktadır. Şam cündlerine dair kapsamlı bir çalışma kaleme alan Halil İbrahim Yılmaz da cündlerin Bizans menşeli olduğunu savunanların görüşlerinin daha isabetli olduğunu belirtmiştir.[261] Ancak ileride değinileceği ve Haldon'un da belirttiği üzere zaman içerisinde değişen şartlar ve ihtiyaçlara uygun olarak cündlerde birtakım değişiklerin ve yeniliklerin olduğuna da dikkat çekmek gerekir.

---

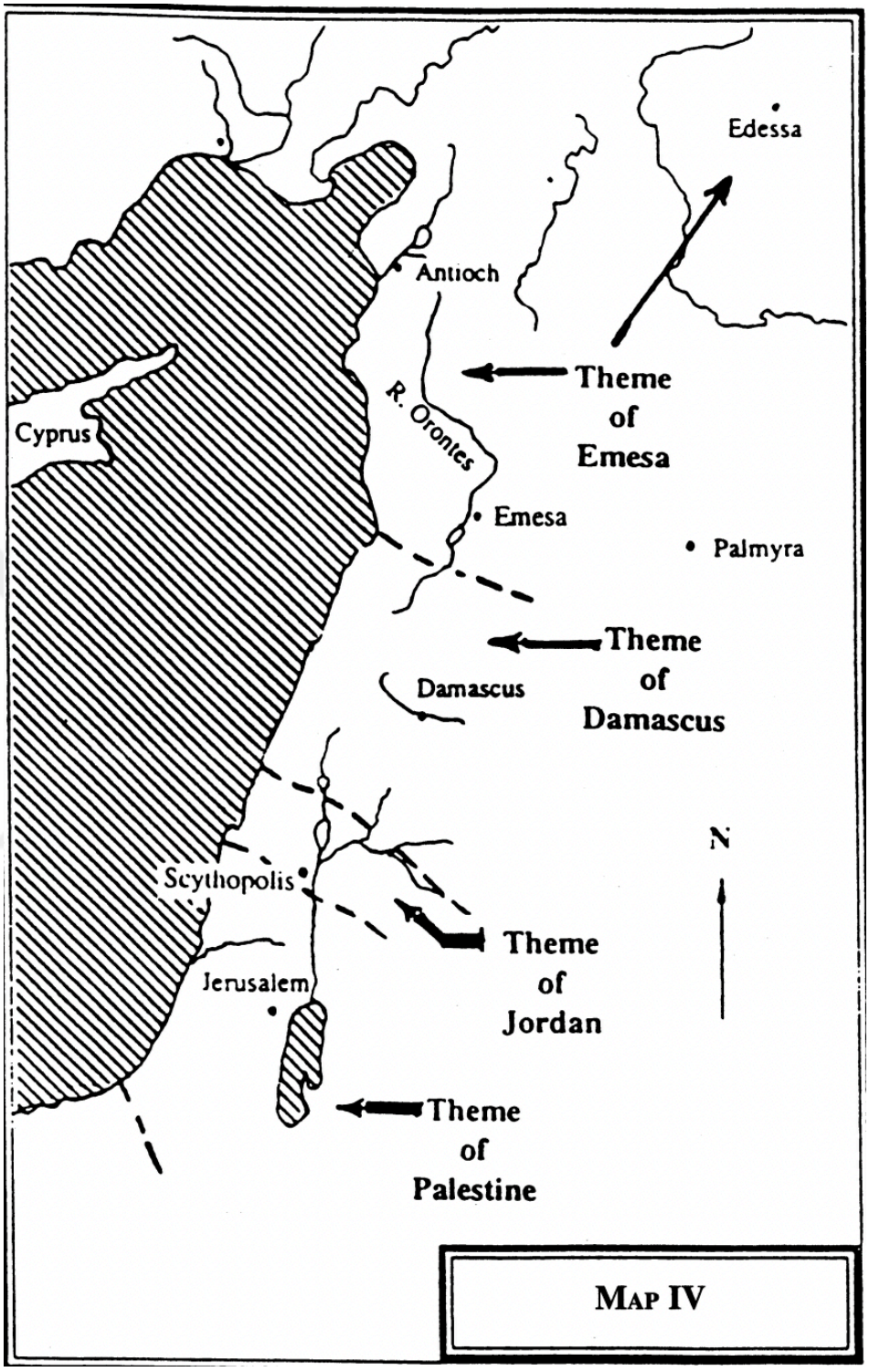
[258] Walmsley, *Early Islamic Syria: An Archaeological Assessment*, s. 72-73.

[259] John Haldon, "Seventh-Century Continuities and Transformations: The Ajnâd and the 'Thematic Myth'", ed. Averil Cameron, *The Byzantine and Early Islamic Near East* III (1995), 379-380; Halil İbrahim Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), s. 75.

[260] Haldon, "Seventh-Century Continuities and Transformations: The Ajnâd and the 'Thematic Myth'", s. 380-383.

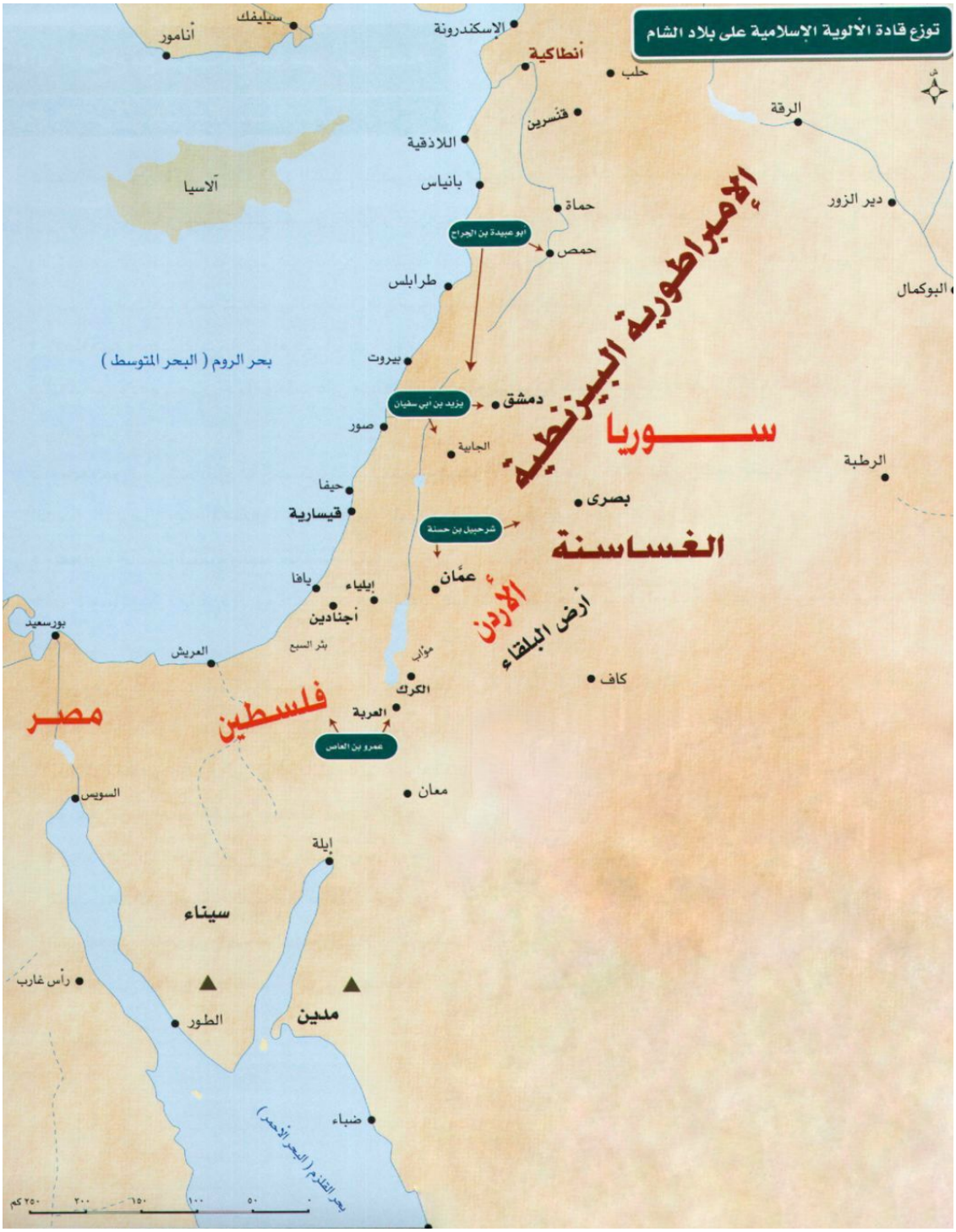
[261] Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 89-90.

Harita 2: Bizans Themaları[262]



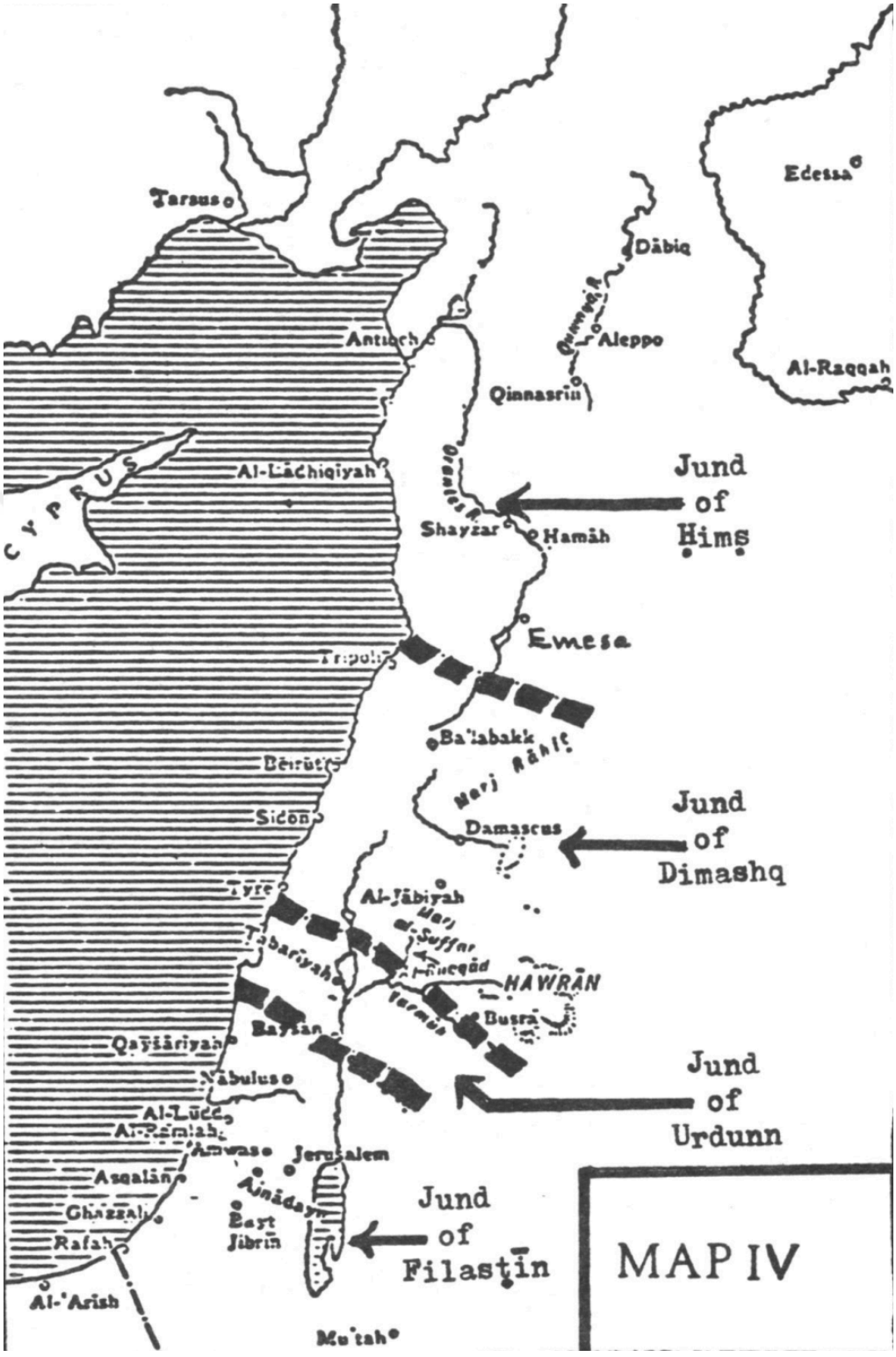
[262] Irfan Shahid, "Heraclius and The Theme System: Final Observations" *Byzantion* 72 (2002), s. 244.

Harita 3: Hz. Ebû Bekir'in Bülâdü'ş-Şam'da komutanlar tayin ettiği noktalar.[263]



[263] Sâmi b. Abdillah b. Ahmed Mağlûs, *Atlasu'l-Fütûhâti'l-İslâmiyye fî Ahdi'l-Hulefâi'r- Râşidîn* (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 2010), s. 447'de bulunan harita üzerinde düzenleme yapılmıştır.

Harita 4: Şam Bölgesindeki Dört Cünd[264]



[264] Shahid, "Heraclius and The Theme System: Further Observation", s. 230.

Walmsley, fetihten sonra Müslümanların uyguladığı bu yeni askerî-idarî sistemin, 630'larda Bizans yetkilileri tarafından kurulan ve sonrasında ilk halifeler tarafından değiştirilen askerî sistemin İslamî bir yansıması olduğunu düşünmektedir. Kökeni ve oluşum süreci hususunda tartışmalar bulunsa da İslam'ın bölgedeki ilk hâkimiyet yıllarında işleyişinin temelde aynı kaldığını, bunun sebebinin ise bürokratların Bizanslı memurların hizmetinde olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasına delil olarak ise 1937 yılında Necef'te yapılan kazı sonucunda ortaya çıkarılan, Kraemer tarafından yayınlanan Nessana papirüslerinde bulunan Arapça ve Yunanca olmak üzere iki dilli vergi belgelerini göstermektedir. Bu durumun da Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar devam ettiğini söylemektedir. Walmsley, erken İslamî dönemde Suriye bölgesinin yönetim yapısıyla ilgili diğer yazılı kaynakların en erken milâdî 9. yüzyılda mevcut olduğunu belirtmiştir.[265] Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere İslamî kaynaklarda Müslümanların Şam bölgesinde oluşturduğu askerî-idarî yönetim birimleri olan cündler hakkında bilgi veren ilk tarihçi dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Belâzürî'dir.

Cündlere dair kaynaklarda verilen bilgiler genel olarak cündlerin coğrafî konumları, gelirleri, sınırları, tarihi ve tarihî süreçte geçirdiği değişimlerle ilgilidir.[266] Şam bölgesinde fetihten sonra Müslümanlar tarafından cündlerin ne zaman kurulduğuna dair Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin naklettiği bir rivayet oldukça önemlidir. Rivayete göre hicrî 18 yılında Hz. Ömer tüm ordu komutanlarıyla Câbiye'de yaptığı toplantı esnasında cündleri oluşturmuş ve şehirleri kurmuştur *(cennede'l-ecnâd ve massara'l-emsâr).*[267] Câbiye'de yapılan bu toplantının, Kudüs halkının fetihten sonra şehri halifeye teslim etmek istemesi üzerine halifenin Dımaşk yakınlarındaki bu bölgeye gelmesi ve ashabıyla görüşmesi[268] şeklinde gerçekleştiği düşünüldüğünde Şam bölgesindeki fetihler devam ederken veya henüz tamamlanmışken halifenin hemen askerî ve idarî düzenlemeler

[265] Walmsley, *Early Islamic Syria*, s. 73.

[266] Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 76.

[267] Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî, (Dımaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), s. 178; Yılmaz, "İslâm'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", s. 85. Rivayette geçen şehirleri kurmuştur *(massara'l-emsâr)* ifadesi, Irak bölgesinde kurulan Kûfe ve Basra gibi yeni şehirlerin kurulduğu anlamına gelmemektedir.

[268] Mustafa Fayda, "Câbiye", *DİA,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/538.

yapması bölge hâkimiyetinin kontrolünü kolaylaştırmış ve fütuhatın kalıcılığına önemli katkı sağlamıştır.

Cündlere bağlı yerleşim birimlerinde görevlendirilen komutan, vali veya askerlere dair kaynaklarda tafsilatlı bilgiler zikredilmemekle birlikte Dımaşk'ın Muâviye döneminde başkent olması hasebiyle diğer cündlere kıyasla Dımaşk cündü hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmaktadır. İbn Sa'd'ın zikrettiği bir rivayete göre Yezîd b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer tarafından Dımaşk'a vali tayin edilmiş ve Amvâs tâununa kadar bu görevine devam etmiştir.[269] Belâzürî ise Ebû Ubeyde'nin vefat haberini alması üzerine Hz. Ömer'in Yezîd'i Şam vilayetinin valiliğine tayin ettiğini zikretmiştir.[270] Yezîd'in valiliği döneminde Dımaşk'ın fethinin ardından sahil şeridinde bulunan Beyrût, Cübeyl, Irka, Seydâ gibi yerler Muâviye'nin öncü kuvvetlerin kumandanlığını yaptığı bir halde fethedilmiştir. Fetihlerin devamlılık arz etmesi, hâkimiyetin kalıcılığı açısından oldukça önemli bir amildir. Bu yerler her ne kadar Hz. Ömer'in hilafetinin son, Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında Rûmların eline geçecek olsa da Muâviye, onların üzerine yürüyerek yeniden bu yerlerin kontrolünü ele geçirmiştir. Buraları yeniden inşa etmiş ve asker yerleştirerek onlara iktâ vermiştir.[271] Yezîd'in vefatının ardından da hicrî 18 yılında yine Hz. Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân'ı Dımaşk valisi olarak tayin etmiştir.[272] Onunla birlikte Ebû'd-Derdâ'yı Dımaşk'ta namazları kıldırması ve kazâ işleriyle ilgilenmesi için görevlendirmiştir.[273] Hz. Ömer, Muâviye'yi vali tayin ederken Askalan'ı, Gazze'yi ve

---

[269] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/15.

[270] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 164-165.

[271] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 147-148. Fethinden sonra bazı bölgelerin kontrolünün kaybedilmesi ancak kısa zaman içerisinde yeniden hâkimiyetin sağlanması daha önce de değinildiği üzere çalışmanın esas noktası olan fetihlerin kalıcılığıyla çelişen bir durum değildir. Çünkü çalışmada üzerinde durulan kalıcılık kısa vadeli değil, yüzyılları kapsayan bir kalıcılıktır.

[272] İsmail Yiğit, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018); Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 165. Hz. Ömer, Muâviye'yi Yezîd'in yerine tayin ettiğini açıklarken Ebû Süfyân'a "Yapıcı, uzlaştırıcı olanı görevden almak bize yakışmaz" demiştir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/18. Hz. Ömer'in önce Yezîd'i, onun vefatının ardından Muâviye'yi Dımaşk valiliğine getirmesinde daha önce de zikredildiği üzere Ebû Süfyân ve ailesinin bölgeyi yakından tanımalarının etkisi olduğu ihtimal dahilindedir. Muâviye'nin Dımaşk valiliğine ne zaman atandığına dair rivayetler ekseriyetle yukarıda zikredildiği gibi olsa da hicretin 18. yılı sonları, 19. yılının başlarında gerçekleşen Kayseriya'nın fethi sırasında Yezîd b. Ebî Süfyân'ın hayatta olduğu, hasta olduğu için de Şam'a dönüğünü belirten rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetlere göre Yezîd b. Ebî Süfyân h. 19 yılında vefat etmiş, yerine kardeşi vali tayin edilmiştir. Bkz. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 61-63. Neticede Hz. Ömer'in Dımaşk'a önce Yezîd'i, ardından Muâviye'yi vali ettiği genel kabuldür.

[273] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 165-166; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 64.

Filistin'in kalan kısımlarını fethetmesini emretmiştir.[274] Yukarıda da zikredildiği üzere Dımaşk cündünde veya ona bağlı yerleşim birimlerinde görevli asker, vali ve komutanlar hakkında ve bu cündlerdeki orduların gerçekleştirdiği askerî harekâtlara dair kaynaklarda ayrıntılı malumat olmasa da Hz. Ömer'in Muâviye'ye fetihlere devam etmesini emretmesi Dımaşk cündünde oluşturulan ordunun gücünü nispeten göstermektedir.

Muâviye'nin Dımaşk valiliği Hz. Ömer'in vefatına kadar devam etmiştir. Hz. Ömer, onu Yezîd'in yerine tayin etmiş ve Şam genel valiliğine getirmemiştir.[275] Hz. Osman halife olduğu zaman ise hicrî 25 yılında Muâviye'yi Şam genel valiliğine tayin etmiştir. Yani Dımaşk ve çevresi dışında Filistin, el-Cezîre, Humus ve Kınnesrîn'in de valisi olmuştur.[276] Hz. Osman'ın hilafeti boyunca Muâviye, Şam genel valiliğine devam etmiştir. Muâviye Şam genel valisi iken Humus'ta Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd, Kınnesrîn'de Habîb b. Mesleme, Ürdün'de Ebû'l-A'ver b. Süfyân, Filistin'de ise Alkame b. Hakîm el-Kenânî idareden; Ebü'd-Derdâ ise Şam bölgesinin kazâ işlerinden sorumluydu.[277] Ancak Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Muâviye'nin bu isimlerle ters düştüğü rivayet edilmektedir. İbn Sa'd, Muâviye'nin Şam genel valisi olunca Fedâle b. Ubeyd b. Nâfiz el-Ensârî'yi kadı olarak görevlendirdiğini zikretmektedir.[278] Bu bilgiden hareketle Bilâdüşşâm'da cündlere bölünmüş ayrı yönetim birimleri olmakla birlikte bunların Dımaşk'ta bulunan Muâviye'nin idaresi altında olduğu anlaşılmaktadır.

Muâviye valiliği süresince güçlü bir donanma ve kara ordusu oluşturarak buradan fütuhata devam etmiştir.[279] Hz. Ömer'in hilafeti döneminde deniz seferlerine çıkamamış olsa da Bizans topraklarına mutat olarak yaz ve kış seferleri düzenlemiştir. Muâviye'nin bu akınları Anadolu içlerine kadar ilerlemiştir.[280] Bu sayede Bilâdüşşâm'daki İslam hâkimiyeti güçlenmiştir. Muâviye'nin Şam hudutlarına düzenlediği yaz ve kış seferleri hakkında Bizans kaynaklarında ve İslam kaynaklarında farklı bilgiler yer almaktadır.

---

[274] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/262-263.

[275] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/23.

[276] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 148; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 68.

[277] Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/421.

[278] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/24.

[279] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan, s. 64-65*; Yiğit, *Emevîler*, s. 28.

[280] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 67.

Sınır bölgelerinde oluşan tahribat ve yıkım hakkında Bizans kaynaklarında, bu bölgelerin arkalarında sağlam kaleler ve şehirler bırakmak istemeyen Müslümanlar tarafından tahrip edildiği zikredilmektedir.[281] İslam kaynaklarında ise Herakleios'un Müslümanlarla arasında tampon bir bölge oluşturmak istediği için bu bölgeleri boşaltıp Müslümanların geçmesini engelleyecek şekilde tahrip ettiği zikredilir.[282] Ancak Muâviye'nin bu bölgeleri yeniden imar etmesi ve buralara asker yerleştirerek iktâ vermesiyle bu şehirlerin yeniden inşa edilmesi göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların yıkıcı bir tutum sergilediğini iddia etmek tutarsız olacaktır. Ancak kendilerine bir tehdit oluşturacak durumlarda müstahkem kale ve şehirleri yıkmaları ise bir eleştiri unsuru olamaz.[283]

Yukarıdaki haritadan görüleceği üzere Dımaşk cündüne bağlı yerleşim birimlerinden birçoğu sahil şeridinde yer almaktadır. Sahil şeridinde yer almayanlar da denizden gelebilecek tehlikelere oldukça açıktır. Nitekim daha önce sahil şeridinden deniz aracılığıyla gelen Bizans desteğiyle bu şehirler Müslümanlarla yaptıkları antlaşmaları bozmuşlardı. İslam orduları bu şehirleri yeniden fethetmişlerdi. Bu tehlikelerin önüne geçebilmek adına Muâviye, halife Hz. Osman'ı ikna ederek Kıbrıs'ın fethine girişmiştir. Konu dışına çıkmamak adına Kıbrıs'ın fethine dair ayrıntılara değinmesek de hazırlık sürecine dair bazı detaylar zikredilmeye değerdir. Zira Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanları ve Hz. Ali'nin (35-40/656-661) hilafeti dönemlerinde yaşanan iç karışıklıklara rağmen Şam bölgesinde önemli bir toprak kaybı veya antlaşma ihlali yaşanmamıştır.[284] Muâviye, Hz. Osman'ın izni üzerine sahil şeridinde yaşayan şehir halklarına ve yöneticilere gemilerin bakımı için emir vermiştir.[285] Hem gemilerin onarım emrinden hem de Kıbrıs'ın fethinde kullanılan gemilerin tamamının kısa bir sürede inşa

---

[281] Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arabca, Süryanice, Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e kadar*, trc. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970), s. 37.

[282] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 192.

[283] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan,* s. 70.

[284] Müslümanların iç çekişmelerle meşgul olduğu dönemlerde Şam hudutlarında önemli bir toprak kaybı yaşanmamış olmakla birlikte Muâviye'nin Hz. Ali ile iktidar mücadelesine giriştiği dönemde Bizans, Suriye toprakları için bir tehdit oluşturmuştur. Bizanslılardan gelebilecek tehditleri ortadan kaldırmak için Muâviye, Bizans'a vergi vermeyi kabul ederek bir anlaşma yapmıştır. Bkz. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 206. Müslümanların Bizans'a vergi vermesi bir kayıp gibi görünse de bu da Muâviye'nin siyasetinin bir parçasıdır. Bu anlaşmanın tarihi hususunda kaynaklarda farklı bilgiler zikredilmektedir. Belâzürî'nin zikrettiği rivayete göre Iraklılarla mücadele ettiği sırada bu anlaşmayı yapmıştır ki bu da hicrî 39 yılı olabileceği anlamına gelmektedir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 188. Halîfe b. Hayyât ise bu rivayeti hicrî 41 yılı olayları arasında zikretmiştir. Bkz. Halîfe b. Hayyat, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1985), s. 205.

[285] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/347-348.

edilmesinin zor olmasından yola çıkarak bu gemilerin daha önceden hazır olduğunu ve sahil şeridinin fethinden sonra ganimet olarak ele geçirdiklerini düşünmek mümkündür.[286] Doğrudan Dımaşk'ın askerî sistemiyle irtibatlı olmasa da şehrin ve çevresinin gelebilecek tehlikelerden korunması açısından son derede önemlidir.

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Hz. Osman'ın kanını dava etme gerekçesiyle Şam halkından biat alan Muâviye, Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmemiştir. Hz. Ali ile mücadele ettiği dönemde kuzeyden gelebilecek Bizans tehlikesine karşı onlarla anlaşma yapmış olması Suriye sınırlarının güvenliği açısından son derece önemlidir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Hz. Hasan'la askerî ve siyasî mücadeleye girişmiş, neticede ondan ve Kûfe halkından biat alarak halifelik makamına gelmiştir.[287] Dımaşk'ta 20 yıl valilik yapan Muâviye'nin hicrî 41 yılında halife olmasıyla kadim dönemlerden beri Bilâdüşşam'ın en önemli merkezi olan Dımaşk, İslam devletinin başkenti olmuştur.[288] Valilik yıllarında Dımaşk'ta kurduğu güçlü ordular ve İslam öncesinde Suriye bölgesine yerleşmiş ve bölgede söz sahibi olan Benî Kelb'den bir kadınla evlenmesi sayesinde bölgedeki iktidarını ve istikrarını güçlendirmiştir. Ayrıca o, Temimoğulları, Kaysoğulları, Esedoğulları, Rebia ve Mudar kabilelerini belirli yerlerde iskân etmiştir.[289] Zikredilen Kaysî kabileleri belirli bölgelerde iskân etmesi ve Kelbîlerle de sıhriyet bağı kurması sayesinde valilik yaptığı Şam bölgesinde Kaysî-Kelbî kabileleri arasında dengeyi sağlamıştır. Bu sayede bölgedeki gücünü arttırmıştır.

İslam öncesi dönemde Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde bölgede yaşayan halk; düzenli bir devlet sistemine, askerî ve siyasî bir disipline sahip oldukları için yine Bizans devlet sistemini yakından tanıyan ve bürokrasiye hâkim bir yönetici olan Muâviye'nin hâkimiyetini kolaylıkla benimsemiş ve ona muhalif bir tavır sergilememişlerdir.[290] Muâviye'nin Şam halkı tarafından benimsendiği ve yönetiminden memnun kalındığı Süryani kaynaklarından da çok net anlaşılmaktadır. Milâdî 7. yüzyılın

[286] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 72.

[287] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s.141-142; Yiğit, *Emevîler*, 2018, s. 30-31.

[288] Ya'kûbî, *el-büldân*, s. 19; İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Adnan Demircan (Siyer Yayınları, 2018), s. 40.

[289] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 77.

[290] İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/89.

sonlarında Doğu Kilisesi'ne mensup ve Abdülmelik b. Mervân döneminde (686-705) yaşamış bir tarihçi olan Yuhanna Bar Penkaye, *Ktobo d-Riş Mele* isimli dünya tarihi eserinde Muâviye'nin halife olması hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

> "*Onların anlaşmazlıkları devam ederken, aralarında cereyan eden çok sayıda savaşın ardından Ümeyyeoğulları dedikleri batılılar zaferi kazandılar ve onlardan Muâviye diye birisi, Perslilerin ve Bizanslıların her iki krallığını da kontrol altına almak suretiyle kral oldu. Adalet onun adıyla gelişti, kontrolü altındaki tüm bölgelerde barış hâkim oldu; o, herkese dilediği gibi yaşama imkânı tanıdı…*"[291]

> "*…Muâviye tahta çıkar çıkmaz dünyanın her tarafında ne babalarımızdan ne de büyük babalarımızdan duymadığımız veya benzeri bugüne kadar görülmemiş bir barış oldu…*"[292]

Muâviye, halifeliğinden önceki süreçte Şam bölgesinin tamamının kontrolünü elinde tutmaktaydı. Bölge valisi sıfatıyla diğer yerleşim bölgelerine vali ve yönetici atamaktaydı ve görevlendirdiği valilerin hemen hepsini Şam bölgesinden seçmekteydi. Valiliği döneminde bölgenin başkenti sayılan Dımaşk'ta ikamet etmekteydi.[293] Muâviye'nin uzun valilik döneminde bölgede idarî anlamda istikrarlı bir yapı oluşturması sayesinde[294] ve yukarıda zikredildiği üzere Şam bölgesinin yerleşik kabilelerinden olan Kelbîler'in de desteğini elde etmesiyle hilafeti döneminde ve sonrasında Dımaşk'ta siyasî istikrarı sağlamıştır. Muâviye'nin hilafet makamına gelmesiyle devletin yönetim merkezi Dımaşk olmuştur. Başkent olmadan önce de Şam bölgesinin merkezi konumunda olan Dımaşk başkent olduktan sonra stratejik konumunun yanı sıra siyasî önemi de artmıştır.

Hz. Ömer döneminde fethi tamamlanan Dımaşk şehrinin içinde bulunduğu Bilâdüşşam topraklarında geliştirilen askerî-idarî yapı olan cünd sistemi hem Müslüman orduların daha kuzeye ilerlemeleri için askerî bir üs vazifesi görmüş hem de bölgede siyasî kontrolün sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Bölgenin önemli bir merkezi olan Dımaşk şehri, cünd taksimatından sonra da merkezî konumunu korumuştur. Başkent

---

[291] Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, s.129. Duygu, kral kelimesine düştüğü dipnotta kelimenin İslamî terminolojideki karşılığının halife olduğunu ifade etmiştir.

[292] Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ,* s. 130.

[293] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 154.

[294] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 207.

olmadan önce Dımaşk cündüne atanan vali ve komutanların bölgeyi yakından tanımasının da yerli halk üzerinde kontrol sağlama sürecini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. Devam eden fetihler için askerî bir üs vazifesi görmesi yeni bölgelerin fethini kolaylaştırdığı gibi çalışma boyunca vurgulanan kalıcı hâkimiyete de önemli katkı sunmuştur. Cündler askerî yapı olmasının yanı sıra idarî birim de olması sebebiyle bu bölümde Dımaşk cündünün gelirlerinden söz edilmiş olmakla birlikte fethin ardından şehirde uygulanan yeni ekonomik düzen ayrı bir başlık altından incelenmesi gereken bir konudur. Hz. Ömer döneminde fethedilen bölgelerde uygulanan yeni bir düzenleme ilerleyen bölümde detaylarıyla ele alınacağı üzere fetihlerin kalıcılığına doğrudan katkı sunmuştur.

2. Ekonomi

Askerî-İdarî Sistem başlığı altında ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber'in vefatının ardından İslam coğrafyasının fetihler yoluyla hızla genişlemesi, beraberinde bu topraklarda hâkimiyetin istikrar kazanması adına çeşitli düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler askerî ve idarî sahada olduğu gibi fethedilen toprakların nasıl işletileceği ve bu topraklarda vergilendirmenin nasıl olacağı meselesi de ilk gündeme gelen konular arasındaydı.[295]

Hz. Peygamber döneminde savaş ganimetlerinin beşte biri beytülmâle aktarıldıktan sonra kalanı savaşan askerler arasında taksim edilmekteydi. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihler sonucunda büyük başarı gösteren İslam askerleri savaşta kazandıklarının Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi ganimet uygulamasına göre kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Ordu komutanları ise fetihler sonucunda elde edilen ganimetlerin taksimi hususunda halifeye danışmışlardır. Ganimetlerin taksimi meselesi doğrudan çalışmanın konusuyla ilgili olmasa da Hz. Ömer döneminde ganimet taksimi konusunda yapılan değişiklik doğrudan fethedilen toprakların nasıl idare edileceği, işletileceği ve vergilendirileceğiyle ilgiliydi. Kaynaklarda zikredilen Hz. Ömer'in Irak fetihleri genel komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektup, ganimet taksimi ve fethedilen bölgelerdeki toprakların durumuna dair yapılan değişikliğe açıklık getirmektedir. Mektup her ne kadar Irak bölgesi komutanına gönderilmiş olsa da Hz. Ömer bu kararının Şam ve Mısır topraklarında da uygulanmasını emretmiştir. Ebû Yûsuf'un (ö. 182/789) *Kitâbü'l-Harâc'*ında nakledildiğine göre Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebî Vakkâs'a Irak ganimetleri hususundan yazdığı mektup şu şekildedir:

> "*Mektubun bana ulaştı. Onda insanların senden ganimetleri ve Allah'ın fey olarak verdiklerini kendi aralarında taksim etmeni istediklerinden bahsetmişsin. Benim mektubum sana ulaştığında bu meseleye nazar et. İnsanların sana mal ve hayvan cinsinden getirdikleri ganimetleri topla ve orada hazır bulunan Müslümanlar arasında taksim et. Ancak arazileri ve nehirleri işleyicilerine bırak ki umum Müslümanların atıyyelerine dahil olsun. Sen onları,*

[295] Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın, 1989), s. 7.

orada hazır bulunanlar arasında taksim edersen onlardan sonra gelenlere bir şey kalmaz."[296]

Hz. Ömer bu mektubu ve içerisindeki emirleri Irak fetihleri genel komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a göndermiş olsa da kaynaklarda zikredilen diğer rivayetlerden anlaşıldığı üzere bu uygulama fethedilen tüm topraklar için geçerli olacaktır. Bilâl[297] ve arkadaşları, Allah'ın Irak ve Şam topraklarından kendilerine fey olarak verdiklerinin aralarında taksim edilmesini istemişlerdir. Ancak Hz. Ömer bunu kabul etmemiş, *"...(servet) içinizden yalnızca zenginlerin arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir..."*[298] ayetini okumuş ve onlara "*Allah sizden sonra geleceklere bu feyi ortak etmiştir, eğer onları aranızda bölüştürürsem sizden sonra gelecek olanlara bir şey kalmaz. Eğer aranızda taksim etmezsem ve kalırsa bu feyden San'a'daki çoban dahi nasibini alacaktır.*"[299] demiştir.[300]

Hz. Ömer'in fethedilen topraklardan gelecek gelirlerin sonraki nesillere kalma düşüncesinin yanı sıra bu toprakların korunması ve fetihlere devam edilmesi için Müslüman askerlerin savaşçı özelliklerini kaybetmemeleri gerektiği düşüncesine sahip olması da bu uygulamasında etkili olmuştur. Nitekim fethedilen toprakların durumu hakkında ashabıyla istişare ederken Abdurrahman b. Avf'ın "*Doğru görüş nedir? Araziler ve üzerinde yaşayan sahipleri, Allah'ın (Müslümanlara) ihsan ettiği feyden başka bir şey midir?*" sorusuna Hz. Ömer, "*Onlar senin dediğin gibidir ancak ben bu konuda böyle düşünmüyorum. Benden sonra bu kadar geniş topraklar fethedilmeyecektir ve fethedilen ülkelerin Müslümanlara külfet olması muhtemeldir. Eğer onlar işleyicileriyle birlikte taksim edilirse sınırlardaki kaleler de korunmuş olur.*" demiştir.[301] Hz. Ömer'in bu uygulaması ekonomik ve askerî saikleri birlikte taşımaktadır. Sonrasında

---

[296] Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa`d Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Muhammed Abdülhafız el-Menasir (Amman: Daru Künuzi'l-Ma'rifeti'l-İlmiyye, 2009), s.140-141.

[297] Daha sonraki rivayetlerden anlaşıldığı üzere Bilâl b. Rebâh olduğu düşünülebilir. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 148.

[298] Haşr 59/7.

[299] "San'a'daki" ifadesi ile San'a gibi uzak bir yerdeki kimsenin bile bir payının olacağı dile getirilmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilatı sayesinde İslâm topraklarında yaşayan herkes beytülmalden hissesine düşeni almıştır. Bkz. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 11.

[300] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 140.

[301] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 143-144.

kendisine itiraz eden ve bu uygulamasıyla mücahit askerlere zulmettiğini söyleyenlere karşı "*...Ben zulmün sırtına binmekten Allah'a sığınırım... Müslümanlar ve gelecek nesiller için bir fey olarak işleyenleriyle birlikte arazileri tutmayı, topraklar için harâc ve her bir baş için de cizye almayı düşündüm. Kaleleri her zaman koruyacak kuvvetli adamlara ihtiyaç vardır. Onların askerlerle korunması ve askerlere atıyye verilmesi gerekmektedir.*" demiştir.[302] Böylece hem bu toprakların işletilmesi hem gelecek nesillerin de bu topraklardan yararlanması hem de bu toprakları koruyacak ve fetihlere devam edecek askerlerin atıyyelerinin temini sağlanmıştır.

İslam şeriatı, nasla kesin olarak bir hükme bağlanmamış vergilerin belirlenmesi ve toplanması-dağıtımı, atamalar, idarî işler gibi hususlarda devlet başkanına ictihad yapma alanı tanımıştır. Bu sebeple Müslümanlar, fethettikleri coğrafyalarda insanları değişmez emirlere uymaya zorlamıyorlardı; şeriatın temel ilkeleri, halifelerin emirleri ve bölgenin örfünü bir arada uyguluyorlardı. Daha sonra zikredileceği üzere Hz. Ömer'in, fethinin ardından Şam topraklarında vergileri toprağın sulanma durumuna göre yeniden düzenlemesi de şeriatın halifeye tanıdığı yetkiye dayanır. Halifenin fethedilen topraklar üzerinde Müslümanların maslahatına uygun tasarrufta bulunma yetkisi, bu topraklar hakkında nasla sabit hüküm bulunmaması ve bu durumda halifenin ictihad yapma hakkının olmasına dayanır. Nitekim Mâverdî *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinde bu konu hakkında "cizye nasla, harâc ise ictihadla sabittir" demiştir.[303]

Kitâbü'l-Harâc'ta Şam arazilerine Müslümanlara ödenmek üzere harâc koyulduğu zikredilmiş olsa da[304] Şam topraklarında her şehir aynı şartlar altında fethedilmemiş; bazı şehirler anvaten bazı şehirler ise sulhen fethedilmiştir.[305] Farklı şekilde gerçekleşen fetihlerin bir neticesi olarak anvaten fethedilen şehirlerde arazilerin mücahit askerler arasında dağıtılmaması yeni bir düzenleme iken sulhen fethedilen toprakların fey kabul edilmesi Hz. Peygamber döneminde belirlenen bir düzenlemeydi. Bu sebeple Hz. Ömer'in fethedilen toprakları eski sahiplerinde bırakarak arazilerden

---

[302] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 146.

[303] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye*, thk. Ahmed Mübarek Bağdâdî (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989), s. 181.

[304] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 149.

[305] Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 60.

harâc vergisi alması farklı yollarla da olsa tüm Şam bölgesinde uygulanmıştır. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere sınır bölgelerinin korunması ve fetihlerin devamı için askerlerin savaşçı özelliğini kaybetmemeleri ve atıyyelerinin karşılanması, toprakların da eski verimliliğinde ziraattan anlayan eski sahipleri tarafından işletilmesi Dımaşk'ın da içinde bulunduğu Şam coğrafyasında hâkimiyetin kalıcı olması ve fetihlerin devamı açısından son derece önemlidir. Nitekim Ebû Yûsuf Hz. Ömer'in bu arazileri vergiye bağlamasını zikrettikten sonra "*Bu arazilerin gelirleri atıyyeler ve fetih masraflarında kullanılmak için insanlara vakfedilmemiş olsaydı sınırlardaki kaleler korunamaz ve ordular savaşa çıkamazdı. Askerlerinin ihtiyaçları karşılanan ordular olmasaydı küfür ehlinin İslam ülkelerine dönmeleri engellenemezdi*" demiştir.[306] Ebû Yûsuf'un bu ifadeleri, Hz. Ömer'in harâc uygulamasının fetihlerin kalıcılığı ve devamlılığına doğrudan katkı sağladığı anlamına gelmektedir.

Dımaşk'ın fethi, Hâlid b. Velîd'in şehrin baş rahibi ile antlaşma yaparak Doğu kapısından girmesiyle gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde, Câbiye kapısından savaşarak şehre girmiş olsa da baş rahibin kendisine gelip Hâlid ile yaptığı antlaşmayı göstermesi üzerine sulh antlaşmasını tasdik etmiştir. Hz. Ömer'e durumu bildirdiğinde halifenin de onayıyla şehrin sulhen fethedildiğine hükmedilmiştir.[307] Sulh antlaşmasında geçen meskenlerle ilgili rivayetler ileride zikredilecektir.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan gelen rivayete göre başlangıçta Şam halkından alınan cizye miktarı her bir kişi için bir cerîb ve bir dinardı. Ancak daha sonra Hz. Ömer altın parası olanların cizye miktarını dört dinar, gümüş parası olanlarınkini ise kırk dirhem olarak belirlemiştir.[308] İbn A'sem'in *Kitâbü'l-Fütûh*'unda geçen rivayete göre ise yüz bin dinar ve her yıl akıl bâliğ olan erkeklerden dört dinar, kadınlardan ise iki dinar cizye

[306] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 152.

[307] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143.

[308] Belâzürî'nin daha sonra bir başka râviden zikrettiği rivayette cizye miktarı aynı olmakla birlikte "sakal tıraşı gelen (ergenlik çağına gelmiş) her erkek" ifadesi geçmektedir. Ayrıca yine bu rivayette Şam ve el-Cezîre bölgelerinde her bir zımmînin Müslümanların iaşesini temin etmek için her ay iki müd buğday, üç kıst zeytinyağı ve bir miktar et yağı ve bal vermeleri zikredilmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 146. *Müd,* eski bir hacim birimi olup önü uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı miktar anlamına gelmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 31/455. *Kıst,* Latince sextarius kelimesinden gelmiş "altıda bir anlamına gelen" eski bir ölçü birimidir. Bkz. Cengiz Kallek, "Kıst", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/502.

alınması şeklinde belirlenmiştir.[309] Ayrıca Hz. Ömer insanları zenginler, fakirler ve orta halliler olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Fethinden önce zımmî olarak Hıristiyanlara harâc ödeyen Yahudiler de antlaşmaya dahil edilmişlerdir. Bir başka rivayette ise Hâlid b. Velîd'in Dımaşk halkıyla her erkek için bir dinar cizye ve Müslümanlara erzak olarak bir cerîb buğday, sirke ve zeytinyağı vermeleri üzerine antlaşma yaptığı zikredilmiştir.[310] Ayrıca Hâlid b. Velîd'in daha sonra *Deyru Hâlid* (Hâlid Manastırı) olarak bilenecek manastır halkının, kuşatma sırasında kendisine merdiven getirdikleri için harâc vergilerinin hafifletilmesini şart koştuğu da zikredilmiştir.[311] Bu durum fetih sırasında yaşanan gelişmeler sonucunda belli şartlar altında şehir halkından alınan cizye ve harâc miktarlarının değişkenlik gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Zımmîlerden alınan cizye bir tür himaye vergisi ve askerlikten muaf tutulma vergisi gibi düşünülebilir. Askerlikten muaf olan zımmîler bu sayede dindaşlarıyla savaşmak zorunda kalmıyorlardı.[312] Bu cizye karşılığında da Müslüman yöneticiler zımmîlerin canlarını ve mallarını korumakla yükümlüydü. Yermük savaşı bahsinde zikredildiği üzere Müslüman komutan ve askerler halkı koruyamacakları durumda aldıkları cizyeyi dahi geri ödemişlerdir. Zira Müslüman idareciler ve zımmîler arasında karşılıklı bir görev-hak dengesi mevcuttu. Bu da İslam'ın gayrimüslimlerin haklarını koruduğunu, Müslüman idarecilere ise onlara karşı sorumluluk yüklediğini göstermektedir.[313]

Sulh antlaşmasında belirlenen miktarların dışında, toprakların hükmü meselesine gelince Ebû Yûsuf'un *el-Harâc'*ında Hz. Ömer'in Şam arazilerini Müslüman askerler arasında taksim etmediği ve bu toprakların gelirlerinin Müslümanlara ödenmek üzere sahiplerine bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Şam

---

[309] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/127.

[310] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 145-146. Yiyecek vergisi, İslam öncesi dönemde bölgede geçerli olan Bizans vergi sisteminde de mevcuttu. Bkz. Abdülaziz Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", trc. Halil İbrahim Hançabay, *İSTEM* 17 (Aralık 2011), s. 196.

[311] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 151.

[312] Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), s. 101.

[313] Gayrimüslimlerin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*; Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", s. 105; Barış Çakan, *Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2019), s. 13-21.

bölgesinde tüm şehirler aynı şartlar altında fethedilmemiştir. Kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla Şam bölgesinde toprakları harâc arazisi kabul edilen şehirler arasında Dımaşk bulunmamaktadır.[314] Ancak sulh antlaşmasıyla fethedilen topraklardan alınan toprak vergisi de harâc türlerinden biri olarak kabul edilmiştir.[315] Yukarıda Dımaşk cündünden alınan harâc miktarı zikredilmiş olsa da bu miktar yalnızca Dımaşk şehrine ait değildir. Dımaşk şehrinden alınan harâc[316] miktarı kaynaklarda yüz bin dinar olarak geçmektedir.[317] Ayrıca Dımaşk'ta imparatorluğa ait araziler, hanedan mensuplarının ve fethinden sonra şehri terk edip Herakleios'un yanına Antakya'ya giden kişilerin toprakları da savâfî kabul edilmiştir. Hz. Ömer döneminde sahipli arazilerin eski sahiplerinde bırakılması kararı sırasında savâfî toprakları yeniden gündeme gelmiş ve ganimet olarak dağıtılması istenmişse de Hz. Ömer bu toprakların mülkiyetinin devlete ait olup satışının yasaklanmasını kararlaştırmış ve elde edilecek gelirin gazilere dağıtılması için 'Savâfi'l-Esfâr' denilen özel bir divan kurmuştur.[318]

Hz. Ömer Câbiye'ye gelmeden önce askerî birliklerin tayini ve askerlerin ihtiyaçlarının vergi olarak yüklenmesi ile ilk düzenlemeler başlamıştır.[319] Rivayetlerde zikredilen antlaşma şartları da fethin hemen ardından yapılan ilk düzenlemelere işaret ederken Hz. Ömer'in Câbiye'de yaptığı toplantıdan sonra bir takım yeni düzenlemeler yapılmıştır. Dımaşk'ın fethinin gerçekleştiği 14 yılından Câbiye toplantısının yapıldığı 17 yılına kadar ve Hz. Ömer'in merkezî denetim adına yeni kurumlar ihdas etmesine kadar bölgede eski Bizans vergi sisteminden yararlanıldığı düşünülebilir. Nitekim Filistin bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan Nessana Papirüslerinden de İslam'ın ilk yıllarında Şam bölgesindeki köylerden vergi tahsilinin Bizans vergi

---

[314] Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 60-61.

[315] Kallek, "Haraç", s. 72. Şâfiî fakihi Mâverdî, yukarıda bahsedilen dârülahd statüsündeki topraklardan alınan verginin de cizye hükmünde olduğunu kabul etmektedir. Bkz. Kallek, "Haraç", s. 72.

[316] Abdülaziz ed-Dûrî, üzerine anlaşılan miktarın harâc değil cizye olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", s. 200.

[317] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1-2/127; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 61.

[318] Mustafa Demirci, "Savâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/184-185.

[319] Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", s. 205.

sisteminde olduğu gibi köy meclisleri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.[320] Bununla birlikte Bizans'ın vergi sisteminden yararlanmanın kısmen gerçekleştğini düşünmek daha doğru olacaktır.[321] Dûrî, Hz. Ömer'in Suriye bölgesindeki şehirlerin ödemesi gereken cizyeyi gözden geçirdiğine dair işaretlerin bulunduğunu ifade etmektedir.[322] Buna sebep olarak Şam bölgesindeki ziraat arazilerinin Sevâd toprakları gibi düzenli su kanallarına değil, yağmur sularına bağlı olmasını zikretmiştir. Ayrıca o, Belâzürî'de geçen Hz. Ömer'in insanları zengin, fakir ve orta halliler olarak üç sınıfa tasnif ettiğine dair rivayeti daha sonra yapılan düzenlemeler arasında kabul etmektedir.[323] Bu durum halifenin zımmî halkın topraklarını işletme şartlarını göz önünde bulundurarak zamanla vergilerde düzenlemeler yaptığını göstermektedir. Zımmîlerden alınan vergilerin onların güçlerini aşmayacak şekilde belirlenmesine dair Ebû Yûsuf *el-Harâc*'ında Hz. Peygamber'in bir hadisinde şöyle buyurduğunu zikretmiştir: *"Her kim antlaşmalı bir zımmîye zulmeder ve ona gücünün yettiğinden fazla bir yükümlülük yüklerse o kişinin hasmıyım"*.[324]

Hz. Ömer'in yaptığı idarî ve ekonomik düzenlemelerin ardından Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetleri dönemlerinde toprakların işletilmesi ve vergilerle ilgili ciddi bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır.[325] Bununla birlikte Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılında başlayan, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şehit edilmelerine kadar süren iç karışıklıklardan tüm İslam topraklarının ekonomik anlamda olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür. Kaynaklarda bu dönemlerin malî ve iktisâdî yapısına dair kayda değer bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Muâviye'nin hilafete gelmesiyle siyasî birlik ve istikrar yeniden sağlanmıştır. Uzun valilik yıllarında yönetim konusunda tecrübe kazanan

---

[320] Casper J. Kraemer, *Excavations at Nessana: Non-Literary Papyri* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958), s. 30.

[321] Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", s. 198. Önceki bölümde de zikredildiği üzere erken İslamî döneme dair Suriye bölgesindeki arkeolojik çalışmalarıyla bilinen Alan Walmsley, Nessana papirüslerindeki Yunanca-Arapça iki dilli vergi belgelerinin, Müslümanların başlangıçta Bizans sisteminden yararlandığına işaret ettiğini söylemektedir. Bkz. Walmsley, *Early Islamic Syria* s. 72-73.

[322] Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", s. 205.

[323] Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler", s. 199.

[324] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 405

[325] Hz. Osman döneminde Emevî ailesine mensup veya Kureyşin ileri gelenlerine iktâ olarak toprak verilmesi, savâfî topraklarını takas imkânı sunulması gibi örnekler Dımaşk dışında gerçekleştiği için çalışmanın sınırları dışındadır. Bkz. Demirci, "Savâfî", s. 184. Muâviye'nin valilik yıllarında Hz. Osman'dan kendisine tahsis edilmesini istediği toprakların Suriye bölgesinde olduğu bilinmekle birlikte tam olarak Dımaşk içinde olup olmadığı bilinmemektedir. Bkz. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 231.

Muâviye bu siyasî istikrar sayesinde de İslam fütuhatına devam etmiştir. Onun hilafete gelmesiyle başkent olan Dımaşk, devletin merkezi olma statüsü sayesinde harp ganimetlerinin ve harâcın toplandığı yer haline gelmiştir. Nitekim başkentin Dımaşk'e intikalinden sonra Hicaz bölgesinin iktisâdî olarak zayıflamaya başlaması da bu durumu doğrulamaktadır.[326] Başkent olma avantajının yanı sıra İslam öncesi dönemden beri önemli bir ticaret merkezi olan Dımaşk Hz. Ömer döneminde de bu özelliğini korumuş, Rûm ve Nabatî tüccarların pazar kurduğu şehirler arasında olmaya devam etmiştir. Muâviye hilâfeti döneminde Dımaşk'ta malî işlerin yürütülmesi için bir divan kurmuş ve bu kurumun başına Dımaşk Hıristiyanlarından Sercûn b. Mansûr'u getirmiştir.[327] Bu durum ekonominin kurumsallaştığını göstermektedir. Muâviye dönemi ve sonrasında ise Dımaşk'ın altın çağlarını yaşadığını söylemek mümkündür.[328] Devletin merkezi olması dolayısıyla harp ganimetleri ve harâc gelirlerinden yararlanma imkânı, ticaret yolları için önemli bir stratejik konumda bulunması ve nispeten verimli topraklara sahip olması sayesinde Dımaşk'ın ekonomisi Muâviye döneminde daha da gelişmiştir.

Bununla birlikte Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Suriye bölgesinde yaşayan insanların bir kısmının Müslüman olmasıyla araziler öşür arazisine dönüşmüştür. Bu topraklarda yaşayan insanların bir kısmının kuzeye göç etmesiyle boş kalan topraklara da Müslümanlar yerleştirilmiş ve Müslüman fatihlere iktâ olarak verilmiştir. Muâviye döneminde bu bölgede gayrimüslim olarak varlığını sürdürenlerden cizye ve harâc alınmaya devam etmiştir.[329]

Hz. Ömer ve Hz. Osman hilafetleri kadar erken bir dönemde ihtidaların başlamasını, cizye vergisiyle ilişkilendirmek bir bakıma doğru gibi görünse de esasında zannedilenin aksine güçleri oranında ödedikleri cizye gayrimüslimler için uğruna dinlerinden dönmelerini gerektirecek ağır bir mâlî yük teşkil etmemekteydi. Ayrıca

---

[326] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 222.

[327] Muhammed Ferid b Abdirrezzak b Muhammed Muhammed Kürd Ali, *Medinetü's-sıhr veş-şi'r* (Kâhire: Müessetü'l Hindâvi Lit Tʿlim ves-Sikâfe, 2012), s. 13. Bu kişi aynı zamanda şehrin fethi sırasında Hâlid b. Velîd'e doğu kapısında yardım eden Mansûr b. Sencûn'un oğludur. Mansûr, fethinden önce şehrin maliyesinden sorumluydu. Emevîler döneminde bu görevine devam ettiği ve Muâviye'nin onu bu memuriyetin üst kademelerinde görevlendirdiği bilinmektedir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/580.

[328] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 228.

[329] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 223.

Müslümanların gayrimüslimlere İslam'a girmeleri durumunda cizyeden muaf olma hakkı tanımalarına rağmen cizye muafiyetinden vazgeçmeleri onların dinlerine ne derece bağlı olduklarını da göstermektedir. [330]

Cizye ve harâc düzenlemeleri dışında Dımaşk'ın ekonomik durumuyla ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus Dımaşk'ta mevcut olan ekonomik faaliyetlerdir. Verimli topraklara ve sulak arazilere sahip olması sayesinde Dımaşk'ta ziraat ve hayvancılık, yaygın geçim kaynaklarındandı. Dört mevsimin hâkim olduğu Dımaşk'ta çeşitli tahıllar, baklagiller ve pek çok meyve ağacı yetişmekteydi. Dımaşk'ta yetişen ürünler arasında hurma, muz, portakal, pamuk, keten, tütün, şeker kamışı, ipek, buğday ve daha pek çok çeşit saymak mümkündür. Ayrıca şehirde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık da yaygındı.[331] Yukarıda da değinildiği üzere Dımaşk, önemli bir ticaret merkeziydi ve çevre bölgelerden gelen tüccarların uğrak yeriydi. İslam öncesi dönemden beri ticaretin merkezi olan Dımaşk, fethinden sonra bu özelliğini korumuş hatta bilhassa Muâviye döneminde önemi daha da artmıştır.

Hz. Ömer'in Irak ve Şam topraklarının fethinin ardından Müslüman askerlerin savaşçı özelliklerini kaybetmemeleri, fethedilen toprakların verimli bir şekilde işletilmesi ve gelecek nesillerin de bu topraklardan istifade edebilmeleri için getirmiş olduğu haraç uygulamasının tüm bu faydalarının yanı sıra Ebû Yûsuf'un da belirttiği üzere haraç gelirlerinin orduların atıyyelerinde ve fetih masraflarında kullanılması sayesinde ordular fetihlere devam edebilmiştir. Çalışma boyunca mükerreren zikredildiği üzere Dımaşk şehrinin fethi müstakil bir fetih olmayıp Şam bölgesi fetihlerinin bir parçası olması ve Şam ve Irak fetihlerinin eş zamanlı bir şekilde devam etmesi sebebiyle sulhen fethedilen Dımaşk şehrini doğrudan etkilemese dahi haraç uygulaması hem Irak ve Şam bölgelerinde fethedilen toprakların idaresinde ve işletilmesinde hem de fetihlere devam edilmesinde son derece önemli katkı sağlamıştır.

Sulhen fethedilen Dımaşk şehrinde haraç, yeni bir uygulama olmamakla birlikte fethin ardından şehri terk edip Herakleios'un yanına gidenlerin meskenlerinin ve imparatorluğa ait arazilerin ganimet olarak dağıtılmayıp savâfî kabul edilmesi Hz.

---

[330] Ebulfazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, trc. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), s. 304-305.

[331] Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nûri, 1983), 1/14-15.

Ömer'in uygulamaya koyduğu olduğu bir düzenlemedir. Hz. Ömer, toprakların gelirlerinin dağıtılması için 'Savâfi'l-Esfâr' adıyla yeni bir kurum ihdas etmiş, boşalan evlere ise Müslümanları yerleştirmiştir. Şehri terk eden kişilerin meskenlerine daha sonra Müslümanların yerleştirilmesi doğrudan ekonomi ile ilgili olmayıp iskân konusunun bahsidir. Bu sebeple fethin ardından Dımaşk'a yerleşen Müslümanlar "İskân" başlığı altında ele alınacaktır.

3. İskân

İslam'ın ilk asrındaki fetih hareketlerinin doğurduğu sonuçlardan biri de fethedilen topraklara Müslümanların iskânı olmuştur. Çünkü fethedilen bölgelerin merkeze uzaklığı ve fetihlerin devam etmesi, fethedilen bölgelerde askerî üsler kurulması ihtiyacını doğurduğu gibi Müslüman Arapların bu bölgelere yerleştirilmesini de gerekli kılmıştır. Ayrıca fetihlerin esas amacı olan İslam'ı tebliğ etmek de ancak Müslümanların fethedilen bölge halklarıyla birlikte yaşamalarıyla mümkündü. Her ne kadar fetihler, İslam'ı tebliğ etmek ve yaymak amacıyla gerçekleşmiş olsa da bu, Müslümanların hâkimiyetine giren insanların İslam'a girmeye zorlanmaları anlamına gelmemekteydi. Tam da bu sebeple Müslümanlar, fethettikleri memleketlerde insanların İslam'ı öğrenerek ve kendi tercihleriyle kabul etmeleri ve bu coğrafyaların tam anlamıyla İslamlaşması için fetih sonrasında bölgede iskân etmişlerdir. Fethin hemen akabinde gerçekleşen iskân faaliyetleri Müslümanların İslam'ı tebliği ve halkın İslam'a girmesi için doğal bir zemin oluşturmuştur. Ayrıca Müslümanların bölgedeki iskânı neticesinde zaman içerisinde gerçekleşen evlilikler yoluyla da bilhassa ikinci nesilde Müslüman nüfusunda önemli bir artış gerçekleşmiştir.[332]

İslam'ın mesajını insanlara ulaştırmak gayesiyle Arap yarımadasından yola çıkan Müslümanlar farklı vazifelerle görevlendirilerek fethedilen coğrafyalara yerleşmişlerdir. Suriye bölgesine gelen sahabeden bir kısmı valilik ve komutanlık vazifesiyle, bir kısmı kadılık ve eğitim vazifesiyle, bir kısmı ise vergi memurluğu vazifesiyle bölgeye yerleşmiştir.[333] Bunlar dışında bazı grupların ise yalnızca iskân politikası gereği fethedilen coğrafyalara yerleştirildiğini söylemek mümkündür. Nitekim Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleri döneminde özellikle bedevi toplulukların fethedilen yerlere göç etmeye teşvik edildikleri görülmektedir.[334] Bedevî toplulukların yanı sıra Hz. Osman döneminde önemli bir Kays nüfusu da Şam bölgesine gelmiştir. Ayrıca ensardan ve tabiinden pek çok aile de Şam'a yerleşmişti. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başlayan iskân faaliyeti Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde de devam etmiştir. Sıffîn savaşı sırasında

---

[332] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* s. 298.

[333] Akbaş, *Sahâbenin İslâm'ı Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 55.

[334] Hüseyin Akgün, *Sahâbe Coğrafyası* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), s. 36.

önemli başarı gösteren Yemenî kabilelerin de ilerleyen yıllar içerisinde idare üzerinde nüfuzları artınca Şam'a iskân edilmişlerdir. "Askerî-İdarî Sistem" başlığı altında değinildiği üzere Muâviye kendi döneminde yönetim merkezi olan Şam'da iskân eden kabileler arasında denge siyasetini çok iyi yönetmiştir. Bu durum Dımaşk'ın hem Kaysî kabilelerin hem de Kelbî kabilelerin yerleştiği bir yer olduğunu, bu sebeple fethinden sonra şehre Müslüman göçünün yoğun olduğunu göstermektedir.

Fred Donner, göçebe kabilelerin fethedilen bölgelerde iskân edilmesinin onları daha kolay kontrol altında tutma ve devletin genişlemesinde onlardan istifade edilebileceği düşüncesiyle olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca iskân politikasının aslında siyasî ve ekonomik gerekçelere dayandığını iddia etmektedir.[335] Donner, bedevi kabilelerin iskanı konusunda bir bakıma haklı olsa da fetihler ve fetih sonrası kalıcı hâkimiyet sağlamak adına atılan adımlar yalnızca siyasî ve ekonomik nedenlere dayanmamaktadır. Tıpkı fetihler gibi hâkimiyeti kalıcı kılma çabası da temelde İslam'ı yayma hedefine dayanmaktadır.

Klasik kaynaklarda fethinden sonra Dımaşk'a yerleşen sahâbîlere dair zikredilen bilgiler kısıtlı olmakla birlikte tabakat türü eserlerde Dımaşk'a yerleşenler kısmen de olsa tespit edilebilmektedir. Ancak herkesin tabakat türü eserlerde zikredilmediği göz önünde bulundurulsa ismi zikredilenlerin dışında çok sayıda Müslüman'ın Dımaşk'a yerleştiğini söylemek mümkündür. Dımaşk'a gelen sahâbenin hemen hepsinin ailesiyle birlikte geldiği ancak ailedeki herkesin kaynaklarda zikredilmediği düşünülürse yalnızca ismi tespit edilenlerden yola çıkarak bile yüksek bir sayıya ulaşılabilir. Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ında zikrettiğine göre, Dımaşk'a valilik vazifesiyle gelen Muâviye, ailesiyle birlikte Şam'a gelmiştir. Sonraları Şam'da evlenerek öylesine çoğalmışlardır ki aileden çoğu kişi birbirini tanımaz olmuştur.[336] Nitekim İbn Sa'd *et-Tabakât'*ında "Resûlullâh'ın ashabından Şam'a Yerleşenlerin İsimleri" başlığı altında yalnızca yüz on üç isim zikretmiştir.[337] İbn Sa'd bu başlık altında Dımaşk'a yerleşenleri ayrıca belirtmemiştir. İbn Asâkir de yine aynı şekilde Şam bölgesine gelenlere dair genel bir ifadeyle *"Resûllah'ı*

---

[335] Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1981), s. 267.

[336] Ya'kûbî, *el-Büldân* ,s. 18-19.

[337] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/388-442.

gören on bin göz Şam'a girdi" şeklinde bir rivayet zikretmiştir.[338] Bu da beş bin kadar sahâbînin Şam bölgesine geldiğini göstermektedir.[339] Yine Velîd b. Müslim'den gelen bir rivayete göre de Şam bölgesine gelen sahâbe sayısı 5000 civarındadır.[340] Bu rivayetler, genel olarak Şam bölgesine giden sahâbenin sayısına dair bir fikir verse de Dımaşk özelindeki durumu tespit edebilmek ancak satır arası okuma yoluyla mümkündür.

Sahâbenin gittikleri coğrafyaları ve gitme sebeplerini tespit etme üzerine kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Hüseyin Akgün, Şam bölgesine gelen 357 sahâbenin ismini tespit etmiştir. Ayrıca Akgün, Dımaşk'a gelen sahâbeden 48 tanesinin ismini tespit etmiş olmakla birlikte nereye yerleştiği bilinmeyen ancak kaynaklarda Şam'a geldiği ya da Şamlılardan sayılan 105 sahâbenin de ismini tespit etmiştir[341] ki bu kişiler arasında Suriye'nin merkezi olan Dımaşk'a gelmiş olanların da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Suriye bölgesinde sahâbenin tebliğ faaliyeti üzerine bir çalışma yapmış olan Mehmet Akbaş'ın da tespit ettiği isimlerle birlikte Dımaşk'a yerleşen sahâbenin sayısı 84'e ulaşmaktadır.[342] Ancak şehir belirtilmeden Şam'a geldiği zikredilenler arasında Dımaşk'a gelenlerin de olduğu düşünülürse Dımaşk'a gelenlerin sayısının 84'ün üzerinde olduğunu söylemek yanlış olmaz.[343]

Yukarıda da belirtildiği üzere bazı sahâbîler, halife tarafından valilik, kumandanlık, kadılık veya İslam'ı öğretmek gibi çeşitli vazifelerle görevlendirilerek fethedilen şehirlerde iskân etmişlerdir. Şam bölgesinin fethi için Hz. Ebû Bekir tarafından tayin edilen komutanlar aynı zamanda fetihten sonra bölgelerin valileri olarak tayin edilmişlerdi.[344] Bu sebeple önceki bölümlerde zikredildiği üzere Yezîd b. Ebî Süfyân,

---

[338] İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 1/327.

[339] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 55.

[340] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, s. 65.

[341] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, Ek-5.

[342] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 98-105.

[343] *Fütûhu'l-büldân'*da zikredilen bir rivayete göre Ebû Süfyân, Yermük Savaşı'ndan sonra karısıyla birlikte Şam'a oğlunun yanına gelmiştir. Bu rivayette Ebû Süfyân'ın Şam'a geldiği zikredilmiş olsa da Yezîd b. Ebî Süfyân'ın Dımaşk'ta bulunduğu bilinmektedir. Bu durumda rivayette genel bir ifadeyle Şam'a gittiği belirtilen Ebû Süfyân, esasında Dımaşk'a gitmiştir. Bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 157. İbn Sa'd'ın, Ebü'd-Derdâ ile ilgili zikrettiği bilgiler arasında onun Şam'a gittiği, orada kadılık yaptığı ve orada vefat ettiği geçmektedir. Ancak başka kaynaklardan onun Dımaşk'a gidip orada kadılık yaptığı bilinmektedir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/395-397. Bu gibi örnekler Şam'a gittiği rivayet edilen sahâbîlerin Dımaşk'a gitmiş olabileceğini göstermektedir.

[344] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 57.

Dımaşk valisi olarak şehirde kalmıştır. Yezîd'in vefatı üzerine Dımaşk valisi olan Muâviye, halife olduktan sonra Dahhâk b. Kays'ı Dımaşk ordugâhının kumandanı olarak tayin etmiştir.[345]

Valilik ve kumandanlık gibi askerî-idarî görevler dışında gerek ihtida eden şehir halkının gerekse fethinden sonra şehre yerleşen Müslümanların yetiştirilmesi için sahâbeden belli kişilerin vazifelendirilmesi gerekmekteydi. Hz. Peygamber'in hayattayken İslam'ı öğretmeleri için Muâz b. Cebel'i ve Hz. Ali'yi Yemen'e; Amr b. el-Âs'ı Umân'a gönderdiği gibi Hz. Ömer de fetihlerin ardından aynı amaçla bazı sahâbîleri muhtelif şehirlere göndermiştir.[346] Şam bölgesinde Kur'ân'ın öğretilmesi ve dinin anlaşılması için eğitim faaliyetleri ilk olarak Dımaşk valisi Yezîd b. Ebî Süfyân'ın halifeye Şam ehlinin çoğaldığı ve insanlara İslam'ı ve Kur'ân'ı öğretecek kişilere ihtiyaç duyulduğunu bildirmesiyle başlamıştır. Henüz Hz. Ömer dönemi gibi erken bir dönemde dahi şehirde İslam'ı öğretecek kişilere ihtiyaç duyulması, Müslüman iskânının yoğunluğuna ve İslamlaşmanın çok erken bir dönemde başladığına bir işarettir. Hz. Ömer, Yezîd'in mektubu üzerine Kur'ân'ı iyi bilen beş kişiden Ebû Eyyûb el-Ensârî yaşlı olduğu, Übey b. Ka'b ise hasta olduğu için diğer üçünü; Muâz b. Cebel, Ubâde b. Sâmit ve Ebû'd-Derdâ'yı Şam'ın farklı şehirlerine göndermiştir. Fethinden sonra Humus'a yerleşen Ebû'd-Derdâ, Hz. Ömer'in görevlendirmesi üzerine Dımaşk'a gelmiş ve ölünceye kadar burada kalmıştır.[347] Dımaşk'ta kalan Ebû'd-Derdâ yalnızca Kur'ân'ı öğretmekle görevli olarak değil aynı zamanda şehrin kadısı olarak tayin edilmişti.[348] Kur'ân muallimliği nedeniyle "Dımaşk mukrîi" olarak anılan Edû'd-Derdâ, sistemli ve yoğun bir şekilde talebe yetiştirmiş ve halkalar oluşturmuştur.[349] Kaynaklarda Sıffîn savaşından sonra veya 32 yılında vefat ettiğine dair rivayetler bulunmakla birlikte Hz.

---

[345] Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 8/409; Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 64.

[346] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, s. 29.

[347] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gabe fî ma'rifeti's-sahabe*, ed. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcut (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/159; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 47/137; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985) 2/344; Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 69.

[348] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 165-166.

[349] Abdullah Aydınlı, "Ebü'd-Derdâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/310-311.

Osman'ın hilafeti döneminde vefat ettiği yönündeki rivayetler daha doğrudur.[350] Fethinin üzerinden henüz 20 yıl dahi geçmemişken Dımaşk'ta Kur'ân eğitiminin ve İslam tebliğinin belli bir düzene oturmuş olması ve sayıları 1600'ü bulan kıraat halkalarının oluşması;[351] fetih sonrası iskân faaliyetlerinin rastgele değil, belli bir hedef doğrultusunda ve belli hususiyetler göz önünde bulundurularak gerçekleştirildiğini göstermektedir. Şehirde İslam hâkimiyetinin kurulması ve İslam'ın hızla yayılması için hemen her alanda işinin ehli insanlar görevlendirilerek şehre yerleştirilmişlerdir.

Ebü'd-Derdâ dışında Abdurrahman b. Ganm da Dımaşk'ta İslam'ın öğretilmesine katkıda bulunmuş hatta Şam'daki tâbiînin çoğunu o yetiştirmiştir.[352] Onun Dımaşk'a Hz. Ömer tarafından dini öğretmekle görevli olarak gönderildiğine dair bir rivayet de mevcuttur.[353] Fethinin ardından Dımaşk'a yerleşen Fedâle b. Ubeyd ve Nu'mân b. Beşîr ise Muâviye döneminde Dımaşk kadılığı yapmışlardır.[354] Onlardan sonra ise Ebû'd-Derdâ'nın oğlu Bilâl, Dımaşk'ta kadılık yapmıştır.[355] Hz. Ömer'in Ebû'd-Derdâ'ya verdiği görevin ondan sonra da devam etmesi kadılık müessesinin fethin hemen ardından şehirde istikrar kazandığını göstermektedir.

Yukarıda zikredilenlerin dışında kaynaklarda kendisi hakkında bilgi bulunan ancak Dımaşk'ta resmî bir görevi olmadan burada iskân eden veya kendisi hakkında malumat bulunmayan ancak Dımaşk'a yerleştiği tespit edilen çok sayıda sahâbe bulunmaktadır. Mehmet Akbaş'ın çalışmasında Dımaşk'ın fethinden sonra şehre yerleştiği tespit edilen sahâbîlerden bazıları şunlardır:

---

[350] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/397; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gabe fî ma'rifeti's-sahabe*, 4/622.

[351] Aydınlı, "Ebü'd-Derdâ", 10/311.

[352] İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gabe fî ma'rifeti's-sahabe*, 3/482.

[353] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 77.

[354] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 74.

[355] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabat: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973), 4/64.

Saîd b. Zeyd[356], Ma'n b. Yezîd[357], Ebû Râşid[358], Bilâl b. Rebâh, Hâlid b. Rebâh, Ebû Eyyûp el-Ensârî, Sa'd b. Ubâde, Vâsile b. Aska' el-Kinânî, Temîmü'd-Dârî, Dihye el-Kelbî, Kays b. Abâye, Sehl b. Hanzaliyye, Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa, Abdullah b. Sa'd b. el-Ensârî, Evs b. Evs es-Sekafî, Sâriye b. Züneym, Dırâr b. Hattâb, Ebû Sa'lebe el-Huşenî, Amr el-Bikâlî, Beşir b. Akrabe el-Cühenî, Yezid b. Esved el-Cüreşî, Sa'd b. Temîm es-Sekûnî, Abdulmuttalib Rebîa el-Hâşimî, Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî, Leclâl el-Âmirî, Urve b. Ca'd el-Ezdî, Sebre b. el-Fatik el-Esedî, Hutât b.Yezîd, Zümel b. Amr, Abbas b. Mirdâs, Cündeb b. Nu'man el-Ezdî, Mâlik b. Avf, Vâsile b. Hattâb, Ebû Aziz el-Ezdî, Enes el-Cühenî, Esved b. el-Muhâribî, Ümeyye bint Rukayka, Cüveyriye bint Ebî Süfyân, Ümmü Muhammed el-Ensâriyye[359].

Fetihten sonra Dımaşk'ta iskân eden Müslümanlar öncelikle Bizanslılardan boşalan evlere yerleşmişlerdir. Bu hususta Belâzürî'nin *el-Fütûh'*unda geçen Heysem b. Adiy'den gelen rivayete göre Dımaşk halkıyla evlerinin ve kiliselerinin yarısı karşılığında antlaşma yapıldığı zikredilmiş olsa da Belâzürî bu rivayetin hemen ardından İbn Sa'd'ın Vâkıdî'den aldığı rivayeti zikretmiştir. Vâkıdî, Hâlid'in Dımaşk halkıyla yaptığı antlaşmayı okuduğunu; evlerin ve kiliselerin yarısı diye bir ifade görmediğini söylemiştir. Ayrıca Dımaşk fethedildiğinde halkının pek çoğunun Antakya'da bulunan Herakleios'un yanına gittiklerini ve onlardan boşalan evlere Müslümanların yerleştiğini belirtmiştir.[360] Bu iki rivayetten önce de Hâlid b. Velîd'in Dımaşk kuşatması sırasında şehrin başpapazı ile yaptığı antlaşmada kiliselerin, manastırların, şehrin surlarının ve evlerin yıkılmayacağı ve iskân edilmeyeceğine dair şehir halkına eman verildiği zikredilmiştir.[361] Fethinden sonra Dımaşk halkının çoğunluğunun Antakya'ya Herakleios'un yanına gittiği, Bizans kaynaklarında da zikredilen bir bilgidir. Bu durumda fetihten sonra şehre yerleşen Müslümanların, onlardan boşalan evlere girdiği bilgisi daha tutarlıdır. Müslümanlar, Bizanslılardan boşalan evlere yerleştikten sonra evlerin yetersiz kalması üzerine

[356] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 64.

[357] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 76.

[358] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, 77.

[359] Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 98-105. Daha kapsamlı liste için bkz. Ek-4.

[360] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 143-144.

[361] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 142.

kerpiçten evler inşa etmeye başlamışlardır. Ancak Hz. Ömer'in evlerin kerpiçten yapılmasını yasaklaması üzerine evler ağaçtan ve taştan yapılmaya başlanmıştır. Dımaşk'ın fethinde bulunan komutanlardan bazıları da kendileri için evler inşa etmişler.[362]

Evlerin yanı sıra fetihten sonra şehirde bir takım imar ve bayındırlık faaliyetleri de görülmüştür. Muâviye, valiliği döneminde Kubbetü'l-Hadrâ adıyla bilinen İslam mimarisinin ilk saray örneğini Dımaşk'ta inşa etmiştir. Halife olduktan sonra şehrin nüfusunun artması dolayısıyla Gûta gibi bölgeleri yerleşime açmıştır.[363] Ayrıca o, evler yapılırken, dar olan sokakları yıktırarak daha geniş sokaklar yaptırmıştır.[364] Yezîd b. Muâviye de Dımaşk ve çevresinde kanallar açtırarak şehirde tarımın gelişmesini sağlamıştır.[365] Babasından güçlü ve istikrarlı bir yönetim devralan I. Velîd döneminde, İslam fetihlerinin yeniden hız kazanması üzerine Dımaşk'ta şehrin yapılanması büyük bir değişiklik geçirmiştir. Hicrî 1. asrın sonuna gelmeden şehrin Müslüman nüfusu ciddi oranda artmıştır. Şehirde artan Müslüman nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması için şehrin sembolü haline gelecek olan Emeviyye Camii inşa edilmiştir. Emevîler döneminde şehrin yapılaşması daha ziyade I. Velîd'in inşa ettirdiği Emeviyye Camii'nin çevresinde yoğunlaşmıştır.[366] Şehrin merkezinde böylesi ihtişamlı ve büyük bir cami inşa eidlmesi o dönemde Müslümanların hâkimiyetinin kalıcı olacağını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ömer b. Abdülaziz döneminde şehre gelen bir Bizans elçisi, Emeviyye Camii'ni görünce üzüntüden başını öne eğmesi üzerine kendisine bu üzüntüsünün nedeni sorulmuştur. Elçi, kendisi ve arkadaşlarının Arapların şehirde uzun süre kalmayacaklarını düşündüklerini ancak Emevîlerin inşa ettiklerini gördüklerinde bu umutlarının suya düştüğünü söylemiştir. Elçinin verdiği cevap inşa edilen yapıların Müslümanların hâkimiyetinin kalıcı olacağına işaret ettiğini göstermektdir. Dımaşk'ta kültürel, sosyal ve

[362] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, 5/246. İbn Asâkir, eserinde Dımaşk'a yerleşenlerin evleri hakkında ayrıntılı bilgiler zikretmektedir. bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 2/360-365.

[363] Tomar, "Şam", 38/311.

[364] Mehmet Nur Gökçe, *Fethinden Abbasilere Kadar Dımaşk (636-750)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 42.

[365] Yiğit, *Emevîler*, 2018, s. 53; Tomar, "Şam", 38/311.

[366] Gökçe, *Fethinden Abbasilere Kadar Dımaşk (636-750)*, s. 43.

mimari alanlarda büyük adımlar atmış olan I. Velîd, ayrıca İslamî dönemde Dımaşk'ta ilk hastaneyi kurmuştur.[367]

Dımaşk'ı fetheden Müslümanlar, şehrin dokusuna zarar vermeden ve şehrin kimliğini değiştirmeden şehirde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için çeşitli alanlarda adımlar atmışlardır. Müslümanların belli bir resmî görevle veya görevi olmaksızın şehre yerleşmesi de şehirde İslam'ın yayılması ve hâkim kılınması için atılan adımlardandır. Onların şehre yerleşmesi sayesinde şehirde yaşayan gayrimüslim halk, İslam'ı bizzat Allah Resulü'nün terbiyesinden geçmiş sahâbenin yaşantısı ve tebliğiyle öğrenmiştir. Hatta Ebü'd-Derdâ gibi sahâbe içerisinde İslam'ı ve Kur'ân'ı öğretme ile temayüz etmiş kişilerden öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

Yukarı da belirtildiği üzere Suriye bölgesinde fethedilen yerleşim birimlerinin sakinleri, genelde şehirlerini boşaltıp kuzeye, Bizans'ın hâkim olduğu topraklara gitmekteydi. Ancak onların bu göçlerinde herhangi bir zorlama söz konusu değildi. Şehirlerini terk etmeyip yerlerinde kalanlar yapılan antlaşma gereği vergilerini ödedikten sonra hürriyet içinde yaşantılarını devam ettirmekte ve dinî ibadetlerini yerine getirebilmekteydiler. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar için yeni evlerin inşası başlamıştı. Muâviye valiliği döneminden başlayarak Suriye'de boşaltılmış şehirleri tamir ve inşa ettikten sonra buralara asker yerleştirmekte, iktâ yoluyla topraklar vererek yerleşimi teşvik etmekteydi.[368]

Şehirde kalan gayrimüslim halk ve şehre yerleşen Müslüman halkın şehirde istikrarlı bir düzen oluştuktan sonra, can ve mal güvenlikleri sağlanmış ve inanç hürriyeti tanınmış bir ortamda birbirleriyle etkileşimlerinin iyi bir şekilde yürüdüğünü düşünmek zor olmasa gerek. Böylesi bir ortamda şehri fethetmek ve şehre yerleşmekteki temel hedefi İslam'ı yaymak olan Müslümanların hem yaşayarak hem de anlatarak İslam'ı yaymaları kısa süre içerisinde olumlu sonuçlar vererek henüz ikinci nesilde bile şehirde Müslüman nüfusun ciddi oranda arttığı görülmüştür.[369]

---

[367] Mevlüd Koyuncu, "Velîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/31.

[368] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 149.

[369] Tomar, "Şam", 38/311.

4. İhtidalar

İslam fetihlerinin en temel gayesi Allah Resulü'nün de bildirdiği üzere i'lâ-yi kelimetullahtır.[370] Ancak bu, fethedilen yerlerdeki insanların zorla İslam'a girmeleri veya Müslümanlaştırılmaları anlamına gelmemektedir. Zira İslamiyet'te fethedilen ülkelerde Müslümanların siyasî hâkimiyetine girmiş olan insanların İslam'a girmeye zorlanmalarını doğru değildir. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de de "*Dinde zorlama yoktur.*"[371] ayetiyle açıkça ortaya konulmuştur. Fetihlerle ilgili rivayetlerde sayısız örneğine rastlanılan ve önceki bölümlerde de sıkça zikredildiği üzere Müslüman askerler bir şehri veya bölgeyi fethedecekleri zaman bölge halklarına İslam'a girme, cizye ödeme veya savaşmak üzere üç seçenek sunmuşlardır. Müslüman olmaları veya cizye ödeyerek kendi dinlerinde kalmaları halinde, her iki durumda da İslam devletinin himayesi altında yaşama hakkına sahiplerdi ve Müslüman idareciler de Müslüman olsun ya da olmasın İslam hâkimiyetine girmiş her insanı korumak ve himaye etmek zorundaydı.[372] Daha önce zikredildiği üzere koruyamayacakları durumda gayrimüslim halktan aldıkları cizyeyi dahi geri vermişlerdir.

İslam fetihlerinin kalıcı olmasını sağlayan etkenlerden biri de hiç şüphesiz İslam dininin fetihlere yüklediği anlam ve koyduğu sınırlardır. İslam devletinin hâkimiyetine giren insanlara verilen kendi dinlerinde kalma hürriyeti ve bu insanlara karşı takınılan örnek tavır, fethinden önce üzerinde bir tek Müslümanın dahi yaşamadığı toprakların asırlarca İslam coğrafyası olarak kalmasını sağlamıştır.[373] Gösterilen dinî müsamaha da bu topraklarda İslam fethinden önce var olan dinlerin günümüze kadar varlıklarını korumalarına imkân vermiştir.[374] Ancak bu durum, fethedilen bölge halklarının tamamının eski dinlerinde kaldıkları veya İslam'ın bölgede yayılmadığı anlamına da gelmemektedir.

---

[370] *Sahîh-i Buhârî*, Cihâd, 15.

[371] Bakara 2/256.

[372] Fayda, "Fetih", 12/468.

[373] Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın, 1989), s. 7.

[374] Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661),* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014), s. 10.

Müslümanların Dımaşk'ın fethine müyesser olmasıyla bölgede askerî ve siyasî hâkimiyet sağlandıktan sonra İslam dininin tebliği sonucunda şehirde İslam'ın intişarı da gerçekleşmiştir. Tüm bu süreç bölgenin İslamlaşması olarak görülebileceği için bu bölümün başlığında "Dımaşk'ın İslamlaşması" ifadesi kullanılmıştır. İslamlaşmanın en önemli basamağı olan yerli halkın bireysel olarak İslam dinine girmeleri ve şehirde Müslüman nüfusun artması ise "İhtida" kavramıyla ifade edilmiştir.[375] Dolayısıyla bu bölümde Dımaşk'ın İslam öncesi dini durumuna kısaca değindikten sonra fetih sonrası süreçte şehri terk eden Hıristiyanlar, şehre yerleşen Müslümanlar ve şehirde kalıp zaman içerisinde Müslüman olanlara dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Dımaşk'ın içinde bulunduğu Suriye bölgesi, I. Theodosios'un (379-3995) ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi sonucu Doğu Roma'nın (Bizans) hâkimiyetinde kaldı.[376] Theodosios'un döneminde 381 yılında İstanbul'da düzenlenen II. Genel Konsil'de alınan karar ile Hıristiyanlık, İmparatorluğun resmî dini haline gelmişti.[377] Resmî din olduktan sonra Hıristiyanlık, Suriye bölgesinde Süryânîler ve Araplar arasında hızla yayılmıştır.[378] Zaman içerisinde bölgedeki Hıristiyanlar arasında parçalanmalar yaşanmış ve Nestûrîler ve Ya'kûbîler olmak üzere iki ana kola ayrılmışlardır.[379] Konu dışına çıkmamak adında Nestûrî ve Ya'kûbîler'in[380] tarihçelerini zikretmek yerine İslam fethinin hemen öncesinde bilhassa Herakleios'un çabalarıyla

---

[375] Irak bölgesi üzerine benzer bir çalışma ortaya koyan Hüseyin Gökalp, çalışmasında İslâmlaşma kavramı üzerinde durmakta ve bu kavramın oldukça modern bir tanımlama olduğunu belirtmektedir. Müslümanlaşma kavramının ise Müslümanların dini pratikleri konusunda niteliksel ilerlemelerini ifade ettiğini söylemektedir. Ayrıca İslâmlaşmanın Batı'da İslâmofobik çevrelerde olumsuz bir çağrışım uyandırdığına da değinmiştir. Gökalp'in kavram hakkında daha detaylı açıklamaları için bkz. Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 18-19. Modern dönemde İslâmlaşma ve Müslümanlaşma kavramlarının kazandığı anlamlar, bu kavramların kullanıldığı bağlama göre değişiklik arz etmektedir. Yukarıda da izah edildiği gibi bu çalışmada, bölgede İslâm'ın hâkim güç olma süreci "İslâmlaşma", bölge halklarının bireysel bir tercih sonucu İslâm dinine girmeleri ise "Müslümanlaşma" olarak ifade edilmiştir.

[376] Işın Demirkent, "Bizans", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/231; Fatih Özyılmaz, *İslâm'ın Suriye'ye Yayılışı (Emevîler Dönemi Sonuna Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2010), s. 16.

[377] Demirkent, "Bizans", 6/231.

[378] Özyılmaz, *İslâm'ın Suriye'ye Yayılışı*, s. 22. Dımaşk'ın içinde bulunduğu Bilâdüşşam bölgesinde Hıristiyanlar dışında Sâmirîler, Yahudiler; fethinden sonra ise Müslümanlar da bulunmaktaydı ve bölgede din, ırk ve soyun üstündeydi. Bkz. Mustafa Öztürk, "Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Dönüşüm", *Sakarya Üniversitesi Yayın*, (2007), 407. Bu durumun fetih sonrası bölgede din değişikliğinin yavaş olmasında etkisinin olduğunu düşünmek mümkündür.

[379] Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), s. 79.

[380] Suriye bölgesinde Ya'kûbîliğin güç kazanma sürecinde Arap Gassânî prenslerinden V. Hâris'in çaba ve destekleri için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), s. 378.

bölgede yaygınlık kazanan Melkî Kilisesi ve Melkitlerden bahsedilecektir. Ancak Ya'kûbîler'in Mısır ve Suriye'nin Müslümanların hâkimiyetine girmesini büyük bir memnuniyetle karşılamaları doğrudan çalışmanın konusuyla ilgili olduğu için burada zikredilmesi gerekmektedir.[381] Ortadoğu tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Aziz Suryal Atiya, Doğu Hıristiyanlığına dair yazdığı eserinde Ya'kûbîlerin Bizans yönetimi altında hiçbir zaman sahip olamadıkları özgürlüğe Müslüman yönetimi altında kavuştuklarını söylemektedir. Hatta Nestûrî ve Ya'kûbîlerin halifenin sarayında önemli mevkilerde görev aldıklarını belirtmektedir.[382] Bu durum ayrıca fethinden sonra Hıristiyan nüfusun tamamının şehri terk etmediğine de işaret etmektedir. Fetihten önce şehirde yoğun Hıristiyan nüfusun yanı sıra Yahudi toplulukların varlığından da söz edilebilir. Nitekim Ebû Ubeyde'nin yaptığı antlaşmada fetihten önce zımmî olarak Hıristiyanlara vergi ödeyen Yahudilerin antlaşmaya dahil edilmesi doğrudan Yahudilerin varlığına işaret etmektedir.[383] Suriye bölgesinde Ba'lebek, Humus, Antakya gibi bazı şehirlerde Hıristiyan ve Yahudi nüfusun yanı sıra Mecûsîlerin varlığından[384] da söz edilse de tespit edilebildiği kadarıyla Dımaşk'a dair böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

Dımaşk'ın fethi öncesinde bilhassa Herakleios'un çabalarıyla Suriye bölgesinde güç kazanan Melkîlik, İslam fethinin ardından gücünü kaybetmiştir. Suriye bölgesinde Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerde yaşayan Bizanslı ailelerin şehirleri terk etmeleri sonucunda bölgedeki Melkî nüfusta ciddi bir azalma olmuştur.[385] Dımaşk özelinde Melkî nüfusun hareketine dair kaynaklarda doğrudan bilgi verilmemiş olsa da "Dımaşk'ın Fethi" başlığı altında zikredilen bir rivayete göre şehir Müslümanlar tarafından fethedildiğinde şehir halkının pek çoğu şehri terk ederek Antakya'da bulunan Herakleios'un yanına gitmişlerdir. Bu rivayette zikredilen şehir halkının Öztürk'ün işaret ettiği Melkî gruplardan olması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte Melkî nüfusta ciddi bir azalma olmuşsa da bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir.[386] Nüfusun bir kısmı

---

[381] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* s. 378.

[382] Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, trc. Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), s. 216-217.

[383] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 145-146.

[384] Özyılmaz, *İslâm'ın Suriye'ye Yayılışı*, s. 27.

[385] Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar,* s. 82.

[386] Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 82.

şehri terk etmiş olsa da İslam dinine girmeden Müslümanlarla yaptıkları antlaşma şartları çerçevesinde şehirde kalmayı tercih eden Hıristiyan Arap kabileleri de olmuştur.[387] Kaegi'nin bahsettiği Hıristiyan Arap kabileleri dışında Bizans kökenli Hıristiyanlardan ve Yahudilerden de şehirde yaşamaya devam edenler olmuştur.

Müslüman fatihler, yukarıda da ifade edildiği üzere İslam dininin savaş ve barış hukukuna dair koyduğu sınırlar çerçevesinde gayrimüslim halkın haklarını muhafaza ederek dinlerini yaşama hakkı tanımıştır. Muâviye'nin halife olduğu zaman Yuhanna Kilisesi'ni Dımaşk'taki camiye eklemek istemesine rağmen Hıristiyanların itirazı sonucunda bundan vazgeçmesi gayrimüslimlere tanınan din hürriyetinin ve onların haklarının korunduğunun en somut delilidir.[388] Tanınan din özgürlüğünün yanı sıra i'lâ-yi kelimetullahın bir gereği olarak şehre yerleşen Müslümanlar gayrimüslimleri tevhid inancına davet etmişlerdir. Dımaşk şehrinin Müslümanlar tarafından fethinin ardından şehirdeki dönüşümleri, mekânsal hafızanın yeniden inşası olarak ele alan Nancy Khalek, Müslümanların şehirde gerçekleştirdiği dönüşümü şehirde geçmiş izlerin kasıtlı bir şekilde silinmesi olarak yorumlamaktadır.[389] Ancak yukarıda zikredildiği üzere kiliselerin yıkılmaması ve yerli halkın kutsal mekanlarına duyulan saygı, Khalek'in Müslümanların geçmişin izlerini kasıtlı bir şekilde sildikleri yönündeki iddiasının doğru olmadığını göstermektedir.

Hz. Ömer, Hıristiyanlığın yaygın olduğu ve çok sayıda kilisenin bulunduğu Şam bölgesinde İslam'ın yayılması için bölgede kilise bulunan her yere mescid yapılmasını emretmiştir. Mescid ve camilerin yalnızca namaz kılınacak mekânlar olmayıp ilim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler de olması bölgede tebliğ faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Camilerin etrafına alim ve öğrenciler için odalar yapılmış, yabancı öğrenciler için yatılı kalacakları yerler inşa edilmiştir. Camilerde verilen derslere düzenli devam eden öğrenciler olduğu gibi halktan ve esnaftan da belirli saatlerde bu derslere devam edenler vardı.[390] Bu cami ve medreseler sayesinde İslam şehirlerinin kendine has özellikleri

---

[387] Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 144.

[388] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 146. Muâviye'nin kiliseyi mescide ekleyerek mescidi genişletmek istemesinin şehrin Müslüman nüfusunda bir artış sebebiyle olması ihtimal dahilindedir.

[389] Nancy Khalek, *Damascus After the Muslim Conquest: Text and Image in the Early Islam* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 138.

[390] Mustafa Öztürk, "Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Dönüşüm", *Sakarya Üniversitesi Yayın*, (2007), s. 411.

oluşmaya başlamaktaydı. Khalek'in, Müslümanların şehirde İslamî hafıza oluştururken geçmiş izleri silmeye çalıştıkları yönündeki iddiaları eleştiri unsuru olsa da cami ve medreseler Müslümanların fethin ardından şehirde mekânlar aracılığıyla İslamî hafıza oluşturmalarına örnek olarak zikredilebilir. Camilerde verilen dersler vasıtasıyla İslam kültürü halk arasında yaygınlaşmaktaydı.[391]

"İskân" başlığında zikredildiği üzere bazı sahâbîler, halife tarafından valilik, kumandanlık, kadılık veya İslam'ı öğretmek gibi çeşitli vazifelerle görevlendirilerek Dımaşk şehrine gönderilmiştir. Gönderilenler arasında bilhassa Ebû'd-Derdâ şehirde İslam'ın öğretilmesi ve sistemli bir şekilde ilmî faaliyetlerin yürütülüp ilim halkaları oluşmasında büyük çaba harcamıştır. Ebû'd-Derdâ dışında Muâviye döneminde Dımaşk'ta İslam'ı öğretilmesinde Mugîre b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî[392] de zikredilebilir. Bu isimlerin yetiştirdiği Bilâl b. Sa'd[393], Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye[394], İbn Âmir[395] gibi talebeler ve Mekhûl b. Ebû Müslim[396] gibi isimler de Dımaşk'ta önemli ilmî faaliyetler yürütmüşler ve bu ilmî faaliyetler kapsamında gerçekleştirilen tebliğ yoluyla İslam, yerli halk arasında da yayılmıştır.

Fethin ardından şehir halkının çoğunluğunun şehri terk etmesiyle boşalan evlere yerleşen Müslümanların şehirde kalan gayrimüslim halkla iç içe yaşamaları, onların doğal bir süreç içerisinde İslam'ı yaşayarak tebliğ etmelerine zemin hazırlamıştır. Bu doğal süreç içerisinde gerçekleşen tebliğ sonucunda -çok hızlı bir şekilde olmasa da- şehirde ihtidalar gerçekleşmiştir.[397] Fetih sonrası Bilâdüşşam'da yaşanan İslamlaşma ve kültürel

---

[391] Öztürk, "Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Dönüşüm", s. 412.

[392] Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/308.

[393] Hasan Kâmil Yılmaz, "Bilâl b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/153.

[394] Ayşe Esra Şahyar, "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/3176-317.

[395] Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/308.

[396] Eyüp Said Kaya, "Mekhûl b Ebû Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/552-553.

[397] Dımaşk'ın da içinde bulunduğu Suriye bölgesinde ihtidalar Irak bölgesine göre daha geç gerçekleşmiş olsa da Bizans yönetiminden kurtulmak isteyen Suriye halkı Müslüman fatihlere direnç göstermemiş hatta zaman zaman Müslümanlara şehirlerin fethi sırasında yardım etmişlerdir. Nitekim çalışmanın konusu olan Dımaşk da halkın yardımıyla fethedilmiştir. Bkz. Özyılmaz, *İslâm'ın Suriye'ye Yayılışı*, s. 49-50. Bölgede ihtidaların Irak'a oranla daha geç

dönüşüm üzerine makale kaleme alan Mustafa Öztürk, fethin ilk yıllarında Müslümanlaşmanın çok hızlı olmamasının yapılan emannamede Müslümanların yerli halkla aralarına keskin bir mesafe koymalarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Ancak bu iddiasının devamında Müslümanların gayrimüslim halkla bir arada yaşamaları sonucunda yerli halkın Müslümanları tanıma fırsatı bulduğunu ve tebliğ faaliyetleri sonucunda ihtida oranının arrttığını söylemektedir.[398] Öztürk'ün iddia ettiği üzere Müslümanlar emanname ile yerli halkla aralarına keskin bir mesafe koymuş olsalardı tebliğ faaliyetlerinin de sonuç vermesi mümkün görünmemektedir.

Gökalp'in Irak bölgesi üzerine yapmış olduğu çalışmada ifade ettiği üzere Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamaları sonucunda gerçekleşen evlilikler yoluyla da ikinci nesilden itibaren Müslüman nüfusunda ciddi bir artış yaşandığını söylemek mümkündür.[399]

Fethinden sonra Dımaşk'ta gerçekleşen ihtidalar hakkında net bir sayı veya nicel veriler sunmak oldukça zordur. Zira burada izi sürülen konu, erken dönem müelliflerinin temel meseleleri arasında yer almamıştır. Ayrıca Orta Çağ İslam dünyasında ihtidalar Hıristiyan dünyasındaki vaftiz kayıtları gibi resmî ve kurumsal bir şekilde kaydedilmemiştir.[400] Esasında ihtidaların kayıt altına alınmaması İslam dünyası için oldukça tabii bir durumdur çünkü yeni Müslümanlarla eski Müslümanlar arasında bir ayrım söz konusu değildir, hiç kimse İslam'a giren kişinin geçmişiyle ilgilenmemektedir.[401] Bu sebeple kaynaklarda Müslümanlaşmaya dair bilgiler yok denecek kadar azdır, var olan bilgiler ise ancak dolaylı şekilde veri sağlamaktadır. İslam kaynaklarında konuya dair yeterli malumat bulunmamasının yanı sıra milâdî 7. yüzyılın başlarında Suriye şehirlerinin nüfuslarına dair doğru istatiksel bilgiler de mevcut değildir. 600 yılında 1,9 milyon olduğu tahmin edilen Suriye-Filistin bölgesinin nüfusu 630 yılına

---

gerçekleşmesine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitave History* (Cambridge: Hardvard University, 1979), s. 105.

[398] Öztürk, "Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Dönüşüm", s. 410-411.

[399] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 298.

[400] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 4,33.

[401] Fetihten sonra İslâm'a giren kişilerin tespiti ancak vergi kayıtlarından mümkündür. Fakat dîvân kayıtları İbnü'l-Eş'as ayaklanması sonucu yaşanan Deyrülcemâcim olayında yandığı için Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemleri için kesin rakamların verilmesi imkânsızdır. Bkz. Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 340.

gelindiğinde veba salgını ve savaşlar sebebiyle %20 ile %40 arası bir oranda azalmıştır.[402] Dımakş'ın bölgenin önemli bir şehri olduğu düşünülürse toplam nüfusun içerisinde ciddi bir oranın Dımaşk'a ait olduğu söylenebilir. Ancak özel olarak Dımaşk'ın nüfusuna dair bir veri bulunmaması ve fetihten önce ve sonra şehrin nüfusunda ciddi bir azalma olması sebebiyle zikredilen sayılar ancak tahmin düzeyindedir. Bu sebeple Dımaşk'ta ihtida oranınlarına dair bir veri sunmak veya tespitte bulunmak ancak satır arası okuma ve mevcut bilgilerden çıkarım yapma yoluyla mümkündür.

Fethedilen bir bölgede İslam'ın kabulü genel olarak fetih sırasında Müslüman olanlar ve fetihten sonra Müslüman olanlar olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Gökalp, fetihle birlikte Müslüman olanları da dört gruba ayırmaktadır: Teslim olup Müslüman olanlar, savaş esnasında Müslümanların yanına geçerek Müslüman olanlar, esir düştükten sonra Müslüman olanlar ve gayrimüslim esirlerinden doğan Müslüman çocuklar.[403] Kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla Dımaşk'ta fetih sırasında ihtida gerçekleşmemiştir. Ayrıca Dımaşk antlaşma yoluyla fethedildiği için esir alınma durumu da gerçekleşmemiştir. Bu durumda Dımaşk'taki ihtidaların bütünüyle fetih sonrası süreçte tebliğ faaliyetleri veya evlilikler yoluyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Orta Çağ'da Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda yaşanan ihtidalar üzerine nicel bir çalışma yapan Richard W. Bulliet, başlangıçta Müslümanların fethettikleri topraklarda her ne kadar hâkim güç olsalar da sayıca azınlık durumunda olduklarından bahsetmektedir. Zaman içerisinde bu Müslüman toplumların diğer dinler karşısında durumunun ve kendi iç yapısının değişime uğradığını, bu değişimlerin ise büyük oranda ihtidalar yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir.[404] Bulliet'in bu ifadeleri değişimin bir süreç içerisinde gerçekleştiğine dolayısıyla Suriye'deki ihtidaların da zamanla gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Bulliet, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) hicri 2. yüzyıldan 11. yüzyıl başına kadar meydana gelen olayları ele aldığı *Şezerâtü'z-Zeheb* isimli vefeyât türü[405] eserinde zikredilen isim bilgisinden köken bilgisi tespit edilebilen 6113 biyografinin isim ve künye

---

[402] Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.110.

[403] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 300-301.

[404] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 2.

[405] Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/95.

analizlerini yaparak ihtida oranını hesaplamaya çalışmıştır.[406] Çalışmasının metodunu daha ziyade İran bölgesi üzerinden açıklayan Bulliet, İran'ın başlangıçta Arapların dinini benimsediğini ancak dillerini benimsemediğini ifade etmektedir. Arapça, İran'da İslam'a girenler tarafından din dili olarak kullanılmaktaydı ancak günlük konuşma dili değildi. Bu iki dillilik mühtediler için çocuklarına hangi ismi verecekleri konusunda bir ikilem oluşturmaktaydı. Bulliet, İran coğrafyasına ait incelediği biyografilerin isimleri üzerine yaptığı bir inceleme sonucunda bu isimlerin neredeyse hiçbirinin Farsça olmadığına ancak biyografisini incelediği kişilerin üst nesillerinde Farsça isimlerin bulunduğunu fark etmiştir. Buradan yola çıkarak Müslümanlaşmanın hangi nesilde gerçekleştiğini tespit etmeye çalışmıştır. Örneğin Muhammed b. Ahmed b. Rüstem isimli kişinin dedesinin isminin Farsça babasının isminin Arapça olması ihtidanın Rüstem'in neslinde gerçekleştiğine işaret etmektedir.[407]

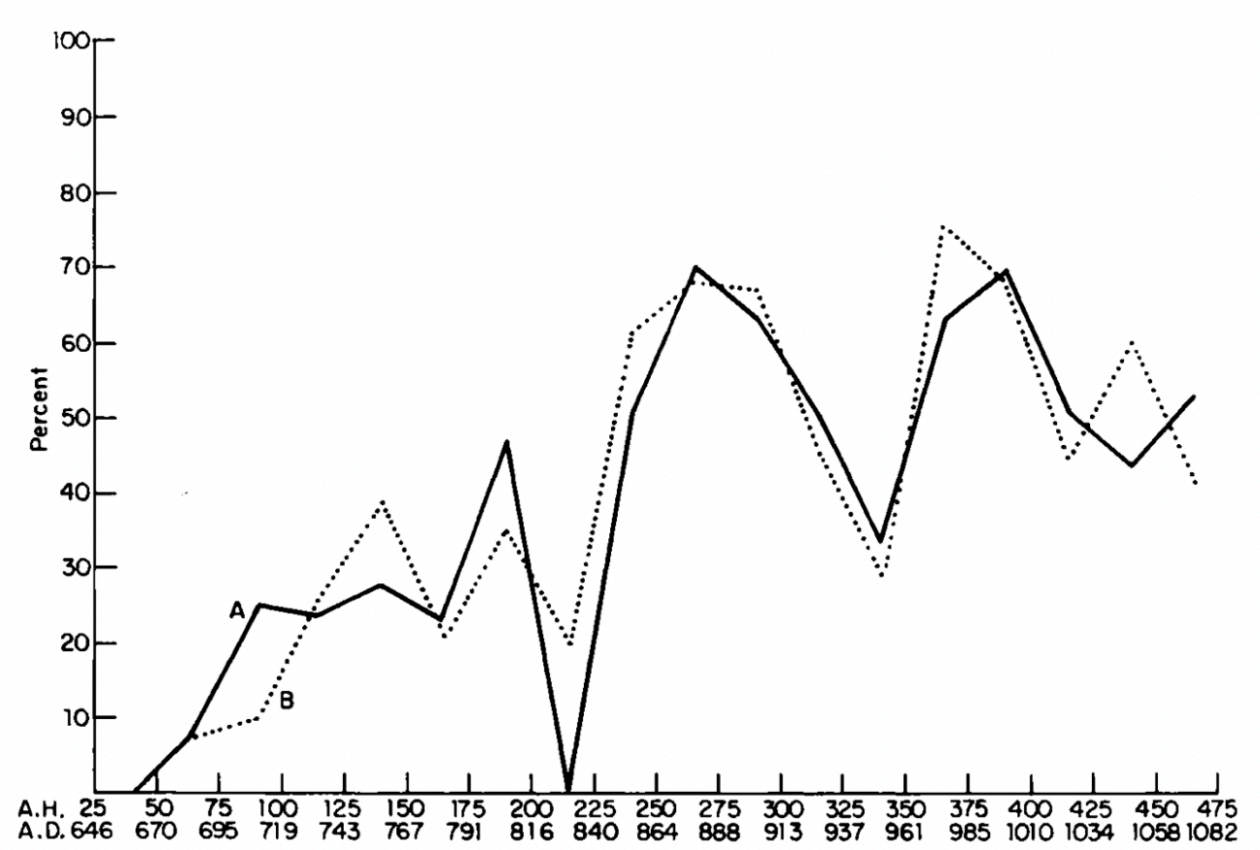
Bulliet'in çalışması fethedilen coğrafyalarda Müslümanlaşma oranına dair önemli ölçüde fikir verse de pek çok noktada kendisinin de ifade ettiği üzere ulaşılan sonuçların test edilmesi mümkün değildir. Zira İslam'a girmiş olan herkes tabakât kitaplarına girecek kadar ün kazanmamıştır. Ayrıca Şamlı veya Dımaşklı olmadığı halde *Şâmî* ya da *Dımaşkî* nisbesi alan ve Müslüman olduğu halde Arapça isim kullanmayan kişilerin ayrıştırılamaması ve yeni Müslüman olmuş ilk neslin tabakât kitaplarına girecek kadar başarı gösterememiş olmaları, ulaşılan veriler değerlendirilirken göz önünde bulundurulmalıdır.[408]

---

[406] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 9-10. Bulliet, çalışmasının metodunu açıklarken temel kaynağı olan İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-Zeheb* isimli biyagrafi derlemesi gibi diğer tabakât veya vefeyât türü biyografi eserlerinde müelliflerin mezhepsel ya da siyasî önyagılarla eserlerini şekillendirmediğini ifade etmektedir. Bu iddiasını desteklemek için öncelikle İbnü'l-İmâd'ın kendisinden önce önemli olan hemen her biyografi sözlüğüne başvurduğunu zikretmiş, sonrasında ise Hanbelî olan İbnü'l-İmâd'ın eseriyle kendisinden yaklaşık üç asır önce yaşamış Şâfiî olan Zehebî'nin *Kitâbül-ʿİber fî haberi men gaber* isimli eseri arasındaki farklılığının %2'yi geçmediğini belirtmiştir. Bulliet, çalışmasının çeşitli yerlerinde Müslümanlaşma eğrisini İbnü'l-İmâd'ın eseriyle Zehebî'nin eserini karşılaştırarak grafikleştirmiştir.

[407] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 18-19.

[408] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, s. 343-344.



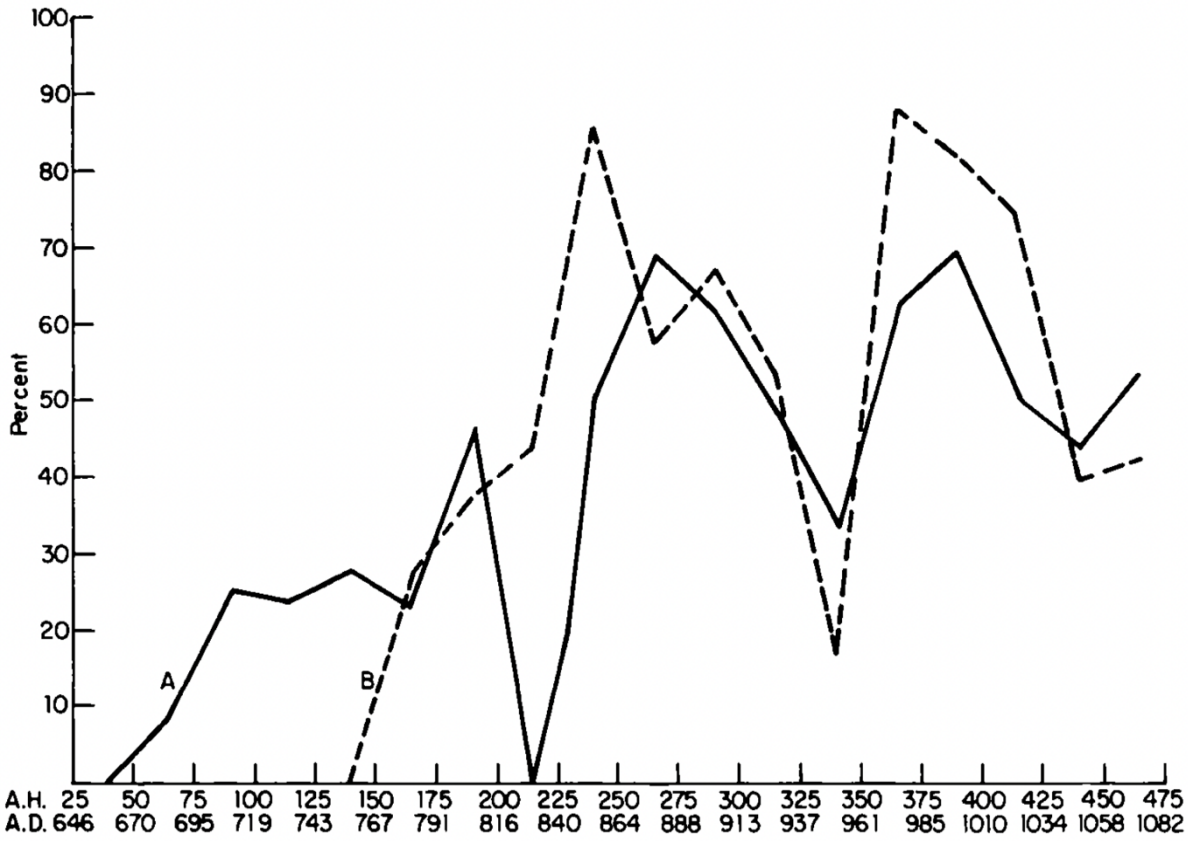
Grafik 1: İbnü'l-İmâd ve Zehebî'nin biyografi derlemelerine göre Suriye'de Müslümanlaşma eğrisi (A: İbnü'l-İmâd, B: Zehebî)[409]

Her bölge için ihtida eğrisini gösteren bir grafik hazırlayan Bulliet, Irak-İran, Mısır, Suriye ve Tunus bölgelerinin ihtida eğrilerinde iki zirve yaşandığını ve dört bölgede de bu zirvelerin aynı dönemlerde olduğunu fark etmiştir. Suriye bölgesinde ihtida oranını gösteren grafikte milâdî 9. yüzyılın ikinci yarısında görülen ilk zirvenin fetih sonrası Arapların göçlerinden kaynaklandığını söylemektedir. 10. yüzyıl sonlarında yaşanan ikinci zirvenin ise yerel nüfusun İslam'a geçişini gösterdiğini belirtmektedir.[410] Ayrıca Bulliet, dört bölgenin ve daha önce ele aldığı İran bölgesinin grafiklerini karşılaştırdığında ihtidaların Irak, Suriye, Mısır ve Tunus'ta çoğunluğu Zerdüşt olan İran'a göre daha geç gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bulliet'in bu tespiti, fethedilen bölgelerin fetih öncesi inanç sistemlerinin Müslümanlaşmalarında etkili olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Ancak mevcut verilerle Dımaşk şehri için bu soruya net bir cevap bulmak oldukça güçtür. Bununla birlikte fetih sonra şehir halkının pek

[409] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 75. (A.H.: Hicrî, A.D.: Milâdî. Percent: İslamlaşma Yüzdesi)

[410] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 78. Bkz. Grafik 1.

çoğunun şehri terk etmesi, Dımaşklıların eski dinlerine ya da İmparatorlarına bağlı olduklarına işaret ettiği düşünülenilir. Yukarıda zikredildiği üzere fetihten sonra şehirde kalmayı tercih eden Dımaşk halkı, Muâviye, Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik dönemlerinde Yuhanna Kilisesi'nin oldukça yüksek bir miktar karşılığında dahi Dımaşk'ta bulunan camiye eklenme girişimlerine karşı çıkmışlardır. Muâviye ve Abdülmelik dönemlerinde Hıristiyanlar kiliseyi teslim etmemişlerdir. Ancak Velîd döneminde yaşanan tartışmada söylenen bir söze öfkelenen halife, kiliseyi camiye eklemiştir. Ömer b. Abdülazîz halife olduğunda ise Velîd'in camiye eklediği kilise karşılığında Gûta bölgesinde savaşla ele geçirilmiş tüm kiliseleri şehir Hıristiyanlarına teslim etmiştir.[411] Bu durum hem Müslümanların dinî müsamahasına hem de şehir halkının Hıristiyanlığa bağlı olduklarına işaret etmektedir.



Grafik 2: Suriye ve Mısır bölgelerindeki Müslüman isimlerin oranının karşılaştırılması. (A: Suriye'deki Müslüman isimlerin oranı, B: Mısır'daki Müslüman isimlerin oranı)[412]

[411] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 146.

[412] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 104.

Bilhassa hicri 1. yüzyıldan sonra oldukça paralellik arz eden Suriye ve Mısır'ın ihtida eğrisini mukayese eden Bulliet, ilk yüzyılda Suriye'nin Mısır'dan daha hareketli bir eğriye sahip olmasının 661-750 yılları arasında Müslüman İmparatorluğunun başkentinin bu bölgede olmasından kaynaklandığını düşünmektedir.[413] Başkent'in Suriye bölgesinde bulunması, bu coğrafyada Müslüman nüfusun artışına önemli katkı sunduğu gibi Suriye bölgesinde Dımaşk şehrinin de diğer şehirlere kıyasla daha hareketli bir yapıya sahip olmasına neden olduğunu söylemek mümkündür. Şehirde ihtidaların erken dönemde gerçekleştiğini söylemek için yeterli veri bulunmasa da "İskân" başlığında değinildiği üzere Dımaşk'ın yönetim merkezi olması, göç alarak şehirde Müslüman nüfusun artışına katkı sağlamıştır. Hicrî 2. yüzyılda Şâm bölgesindeki hadis halkaları üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Adem Sari, çalışması sırasında bölgedeki sahâbe tabakasını da incelemiştir. Çalışmasında bölgedeki sahâbe tabakasını, yerli olanlar ve dışarıdan gelenler şeklinde ikiye ayırmış; dışarıdan gelen sahâbenin Dımaşk'ta diğer şehirlere kıyasla daha yoğun olduğunu tespit etmiştir. Bunun sebebi olarak da yukarıda belirtildiği üzere, şehrin başkent olmasını ve stratejik açıdan önemli bir konumda bulunmasını göstermiştir.[414] Sari, ayrıca hicrî ilk iki asır içerisinde Şam bölgesinde hadis rivayetiyle ilgilenen 446 râvinin cündlere göre dağılımını ele aldığında 446 râvinin 203'ünün Dımaşk'ta yaşadığını tespit etmiş, bunun ise ilmî hareketliliğin merkezî nitelikteki yerlerde daha fazla olduğuna işaret ettiğini düşünmektedir. Dışarıdan göç almasında olduğu gibi ilmî faaliyetlerde de öne çıkması, şehrin başkent olmasıyla doğrudan ilgilidir. Şehirde ihtidalar erken dönemde başlamamış olsa da şehre gelen sahâbenin tebliğ faaliyetlerinin zaman içerisinde meyvesini verdiği düşünülürse Dımaşk şehrinin Müslüman göçü almasının ve ilmî hareketlerin burada yoğun olmasının son derece önemli olduğu görülecektir.

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından onun gösterdiği yol üzere İslam'ı yayma gayesiyle yola çıkan Müslümanlar, oldukça kısa bir süre içerisinde geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altında almış olsa da İslam dininin fethedilen bölgelerde yaşayan halklar tarafından benimsenmesi ve ihtidaların gerçekleşmesi aynı ölçüde hızlı olmamıştır. Müslümanların siyasî hâkimiyeti tesis etmesiyle ihtidaların gerçekleşme

---

[413] Bulliet, *Conversion to Islam*, s. 105.

[414] Adem Sari, *Hicri II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

hızları aynı ölçüde olmadığı gibi ihtidaların gerçekleşmesi de her bölgede aynı hızda olmamıştır. Fethinden önce nüfusun büyük çoğunluğunun Hıristiyan olan Dımaşk antlaşma yoluyla fethedilmiştir. Fetih esnasında İslam dinini kabul etmeleri ya da esir alınma durumları gerçekleşmediği için yukarıda da zikredildiği üzere Dımaşk'ta yerli halkın bireysel tercih sonucu İslam dinine girmeleri daha ziyade tebliğ faaliyeti sonucunda ya da evlilikler yoluyla gerçekleşmiştir. Bu tebliğ faaliyetleri ve evlilikler ise fethin ardından şehre yerleşen Müslümanlar yoluyla gerçekleşmiştir. Bundan dolayı şehirdeki ihtidalarda Müslümanların Dımaşk'a iskân edilmesinin önemli bir rolü vardır. Tebliğ faaliyetlerinin şehre iskân eden Müslümanlar vasıtasıyla doğal bir süreç içerisinde gerçekleşmesi yerli halkın Müslümanları yakından tanımlarına imkân verdiği için ihtidalar üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmuştur. Ancak tüm bunlarla birlikte şehirde ihtidaların yavaş ve sınırlı olduğu göz ardı edilmemelidir. Fethinden günümüze değin yerli halk İslam dinine girmiş olsaydı bugün zikredilen topraklarda gayrimüslim nüfusun varlığından söz edilemezdi.

Müslümanların fetihlerinin ardından İslam medeniyetinin teşekkülü üzerine Hoylanda, bir asrı aşkın bir mücadelenin neticesinde Müslümanlar'ın Atlantik Okyanus'undan Aral Gölü'ne kadar geniş bir bölgeyi hâkimiyetleri altına almayı başardıklarını, bir noktadan sonra doğal sınırlarla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir. Bu noktadan sonra askerî ve siyasî ilerleyiş yavaşlamış olsa da İslamiyet yayılmaya devam etmekte olduğunu ancak orduların değil yerel hanedanlıkların ve tebliğ yapan Müslümanların eliyle gerçekleştiğini söylemektedir. Hoyland'ın ifadesi oldukça yerindedir.[415] Dımaşk şehri üzerine ulaşılan veriler neticesinde de İslamiyetin şehirde yerli halk arasında ikinci asırdan itibaren tebliğ faaliyetleri neticesinde yayıldığı görülmektedir. İhtidalar nispeten daha geç başlamış olsa da ihtidaları sağlayan en önemli unsur olan tebliğ faaliyeti ve Müslümanların ilmî hareketleri fethin hemen ardından başlamıştır. Bu noktada önceki başlıklarda zikredilen fethi müteakiben bölgede askerî-idarî sistem geliştirilmesi, ekonomik düzenlemeler ve iskân faaliyetlerinde olduğu gibi tebliğ faaliyeleri de İslam'ın bölgede kökleşmesine ve kalıcı hale gelmesine önemli katkı sunmuştur. Tebliğ faaliyetlerinin meyveleri vermesinin ise ikinci nesilde başladığını, yani

[415] Hoyland, *Allah Yolunda*, s. 237.

ihtidaların İslamî hâkimiyetin tesisinden bir süre sonra gerçekleşmeye başladığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin inkâr edilemez en büyük gerçekliklerinden birisi savaştır. Temelde savaşlar, bir toplumun başka bir toplum üzerinde hâkimiyet kurma hedefi veya gücünü gösterme çabası gibi nedenlerle meydana gelmiş olsa da toplumların kurmak istedikleri hâkimiyetin veya gücün hizmet ettiği hedefler birbirinden farklıdır. Modern dünyada Avrupa-merkezli bakış açısının etkisiyle savaşların yalnızca maddî sebeplerle yapıldığı düşünülmektedir. Ancak bu bakış açısından sıyrılarak insanlık tarihi ele alındığında siyasî veya ekonomik gibi maddî sebeplerin ötesinde ideolojik ve dinî sebeplerle de savaşların gerçekleştiği rahatlıkla görülecektir.

Savaşların sebepleri gibi doğurduğu sonuçlar ve etkileri de birbirinden farklı olmuştur. Tarihte meydana gelen savaşların sonuçları kimi zaman yalnızca dar bir coğrafyada siyasî sınırların değişmesiyle sınırlı kalırken kimi zaman ise oldukça geniş coğrafyalarda toplumların siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî yapılarında kalıcı dönüşümlere neden olmuştur. İskender'in seferi veya Moğol istilaları gibi tarihte büyük askerî hareketler arasında sayılabilecek olaylar, çok geniş coğrafyaları etkilemiş olsa da bu etkiler kalıcı olmamıştır. Milâdî 7. yüzyılda Arap yarımadasında başlayan askerî hareketlilik ise yaklaşık yarım asır içerisinde Hazar Denizi'nin doğusundan Kuzey Afrika'ya kadar oldukça geniş bir coğrafyanın siyasî yapısını değiştirdiği gibi bu coğrafyalarda yüzyıllar süren sosyal, kültürel ve dinî dönüşümlere de sebep olmuştur.

Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in vefatının ardından Arap yarımadasında ortaya çıkan irtidad hadiselerini bastırdıktan hemen sonra Şam ve Irak bölgelerine ordular göndermesiyle hem İslam tarihinde hem de dünya tarihinde bir dönüm noktasının başlangıcı yaşanmıştır. Dönemin iki önemli gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının da dâhilî ve haricî sorunlarla mücadele ettiği bir süreçte gerçekleşen İslam fetihleri sonucunda Bizans doğu sınırlarındaki hâkimiyetini tamamen kaybetmiş, Sâsânî İmparatorluğu ise yıkılmıştır.

Hz. Ebû Bekir'in başlatmış olduğu fetihler Hz. Ömer döneminde hız kesmeden devam etmiş, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde bazı iç karışıklıklar nedeniyle bir kesintiye uğramış olsa da Muâviye'nin İslam dünyasında siyasî birliği sağlaması sonrasında yeniden hız kazanmıştır. Erken dönem İslam fetihlerinin tarihte bir dönüm noktası olmasını sağlayan özelliği, hızlı olmasıyla birlikte kalıcı olmasıdır. Fetihlerin

ardından sağlanan kalıcı hâkimiyet hiç şüphesiz fetih sonrası süreçte yapılan askerî, idarî, ekonomik ve sosyal pek çok düzenleme sayesinde olmuştur. Bununla birlikte fetihler sonucunda gerçekleşen ihtidalar ise hem fethin sebebi hem de sonucudur. Zira Müslümanlar, Hz. Peygamber'in ardından fetihlere İslam'ın intişarı için başlamışlardır. Müslümanların geniş toprakların fethinde müyesser olmasıyla da bu coğrafyalarda İslam dinini yayılmış ve köklü bir medeniyetin kaynağı olmuştur.

Çalışmaya konu olan Dımaşk şehrinin fethi Hz. Ebû Bekir döneminde Şam bölgesine ordu gönderilmesiyle başlamış ve Hz. Ömer döneminde tamamlanmıştır. Ancak çalışmada asıl vurgulanan husus olan kalıcılık, fetih sonrası şehirde yapılan askerî-idarî, ekonomik ve sosyal düzenlemeler yoluyla sağlanmıştır. Müslümanların fetih sürecindeki en önemli motivasyonları olan İslam dini aynı zamanda fetihlerin kalıcı olmasını da sağlayan en temel unsur olmuştur. Zira Müslümanlar fetihlere hangi amaçla çıktıysa yine aynı amaçla fethettikleri bölgelerde hâkimiyetlerini güçlendirmek için çeşitli adımlar atmışlardır. Bununla birlikte Müslümanların milâdî 7. yüzyılda dünyada yükselen bir güç haline gelmesi, güçlü askerî yapısı, istikrarlı iktisadi yapısı, tesis ettiği sosyal adalet düzeni gibi etmenler de hiç şüphesiz hem fetih sürecini hem de fetih sonrası yerel halkın İslam dinini kabul etmelerini kolaylaştırmıştır.

Dımaşk'ın da içinde bulunduğu Şam bölgesinin fethinin ilk adımları Hz. Peygamber döneminde diplomatik ve askerî yollarla atılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce hazırladığı Üsâme ordusunu Hz. Ebû Bekir'in halife olur olmaz sefere göndermesi, onun Hz. Peygamber'in yolunu takip edeceğini açıkça göstermektedir. Aynı doğrultuda Şam bölgesine orduları gönderirken verdiği talimatlar da fetihlerin Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu İslam dininin yayılması için yapılacağını ve Hz. Peygamber'in göstermiş olduğu çizgiden gidileceğini açıkça ifade etmekteydi. Bununla birlikte bazı bedevî Arap kabilelerini ganimet vaadiyle cihada teşvik etmesinin de bedevîlerin enerjilerini doğru yere yönlendirerek fetihlerde kullanmak için izlediği bir strateji olarak değerlendirilmesi mümkündür. Hz. Ebû Bekir, fetih sürecinde pek çok durumu aynı anda göz önünde bulundurarak komutanları tayin etmesinde, orduları dört farklı bölgeye göndermesinde ve komutanlarına verdiği geniş yetkide fetih sürecini son derece başarılı bir şekilde yönettiğini göstermiştir. Hz. Ebû Bekir, komutanları tayin ederken, onları farklı bölgelere gönderirken ve ihtiyaç haline Hâlid b. Velîd'in Şam bölgesine intikal etmesini emrederken başarılı bir fetih siyaseti yürütmüştür. Komutanlarına tanımış olduğu geniş yetki alanı sayesinde ise komutanlar ani kararlarla

hızlı hareket etme imkânı elde etmiş ve Şam cephede gelişen şartlara hızla ayak uydurarak başarılı bir fetih süreci gerçekleştirmişlerdir. Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından hilafete gelen Hz. Ömer döneminde fetihler hız kesmeden devam etmiştir. Hatta Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan pek çok bölgenin fethinin Hz. Ömer döneminde tamamlandığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte komutanlara tanıdığı yetki konusunda Hz. Ebû Bekir'den farklı bir politika izleyen Hz. Ömer, komutanlarıyla sıkı bir iletişim halinde olmuştur. Bu sebepledir ki Hz. Ömer, cephede geniş yetki kullanarak ve hızlı hareket etme adına kimi halifeden haber gelmeden hareket eden Hâlid b. Velîd yerinde Şam ordularının başkumandanlığına Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı getirmiştir. Böylece Hz. Ebû Bekir'in Şam bölgesine ordular gönderilmesiyle başlayan Dımaşk'ın fethi onun vefatının ardından Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde kumandanlığında tamamlanmıştır. Dımaşk şehrinin fethinden sonra Müslümanların kuzeye ilerlemesi karşısında paniğe kapılan Bizans İmparatoru Herakleios, eşine az rastlanacak büyüklükte bir ordu hazırlatmıştır. Yermük'te karşı karşıya gelen Bizans ve İslam orduları arasındaki en kanlı savaşın Müslümanların kesin galibiyetliyle sonuçlanmasıyla Bizans'ın bölge üzerinde yeniden hâkimiyet kurma umutları son bulmuştur. Müslümanların hem fethettikleri bölgelerde hâkimiyetleri güçlenmiş hem de yeni bölgelerin fethi kolaylaşmıştır. Yermük Savaşı sonrasında Dımaşk'ta herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan yeniden hâkimiyeti sağlayan Müslümanlar, şehirde İslamlaşmanın tesisi için çeşitli adımlar atmışlardır.

Hz. Ömer, fethin hemen akabinde ivedilikle bölgede İslam hâkimiyetini kalıcı kılmak adına askerî, idârî, ekonomik ve sosyal düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerden en önemlileri askerî-idarî yönetim birimi olan cünd sisteminin oluşturulması ve bölgenin vergilendirmesinde harâc uygulamasına gidilmesidir. Dımaşk şehrinin içinde bulunduğu Şam bölgesinde oluşturulan cünd sistemi bölgenin askerî ve idarî anlamda kontrolünü kolaylaştırmıştır. Nitekim Hz. Ömer Irak bölgesinde de fethedilen yerlerin kontrolünü kolaylaştırmak ve yeni bölgelerin fethi için askerî üs vazifesi gören garnizon şehirler kurmuştur. Aynı amaçla Şam bölgesinde kurulan cündlere tayin edilen komutan ve valilerin başarılı bir şekilde yönetimi sağlamaları sayesinde Müslümanların bölgedeki siyasî hâkimiyeti güçlenmiştir. Şam bölgesinin merkezi konumunda bulunan Dımaşk cündüne bölgeyi İslam öncesi dönemden beri yakından tanıyan Yezîd b. Ebî Süfyân'ın, ardından Muâviye'nin vali tayin edilmesi ve bilhassa Muâviye'nin yerli halk tarafından benimsenen bir yönetici olması, Muâviye'nin halife olmasıyla başkent olan Dımaşk'ta siyasî istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur.

Irak bölgesinde kurulan garnizon şehirlere karşın Şam bölgesinde oluşturulan cünd sistemiyle bölgenin askerî-idarî kontrolü sağlanmakla birlikte, Hz. Ömer döneminde fethedilen toprakların vergilendirilmesinde ilk kez haraç uygulamasına gidilmesi ise ziraattan anlayan yerli halkın toprağı işlemeye devam etmesi sayesinde elde edilen yüksek gelirler orduların atıyye ve teçhizatı karşılanmasında ve Müslüman askerin savaşçı özelliklerini kaybetmeden fethilere devam etmelerinde önemli katkı sağlamıştır. Şehirde askerî ve idarî alanda yapılan düzenlemeler ve ekonomik alanda haraç uygulamasının getirilmesi dışında fetihlerin devam ediyor olması da kalıcılık üzerinde büyük etkiye sahiptir. Bilhassa Suriye sahil şeridinin fethi ve kuzeye doğru ilerleyişin devam etmesi, Bizans'tan gelebilecek yardımların önünü kesmiştir.

Askerî-idarî ve ekonomik alanlarda yapılan düzenlemeler dışında, Hz. Ömer döneminde başlayıp Hz. Osman ve Muâviye dönemlerinde devam ederek Dımaşk şehrinde Müslümanların iskânı da şehirde sosyal yapının şekillenmesi ve fetihlerin temel gayesi olan İslam dininin intişarı için önemli bir adımdır. Şam bölgesinde yerleştirilen bedevi kabileler ve aileler dışında Dımaşk'a ya da Şam bölgesinin diğer şehirlerine eğitim, yönetim, kadılık gibi belirli görevlerle belli isimlerin gönderilmesi İslam'ın öğretilmesi ve tebliğ sürecini kolaylaştırmıştır.

Fethin akabinde şehre yerleşen Müslüman nüfusun dışında zaman içerisinde tebliğ faaliyetleri ve Müslümanlarla bir arada yaşama tecrübesi sayesinde yerli halkın da İslam dinine girmesiyle şehirde İslam'ın siyasî hakimiyetinin yanı sıra sosyal, dinî ve kültürel hâkimiyet de sağlanmış ve kalıcı hale gelmiştir. Bununla birlikte çalışmanın "İhtidalar" başlığında zikredildiği üzere Dımaşk şehrinde yerli halkın İslam dinine girmesi siyasî hâkimeyetin tesisi ve güçlenmesi kadar hızlı olmamıştır. Elde edilen bulgular ışığında ihtidaların hicrî ikinci asırdan itibaren başladığını ve belli bir ivme kazandığını söylemek mümkündür.

Dünya tarihinde bir dönüm noktası olan İslam fetihlerinin önemli bir parçası olan Dımaşk'ın fethinin ve İslamlaşma sürecinin ele alındığı çalışmada ulaşılan veriler sonucunda fetihlerin Batılı araştırmacıların iddia ettiği üzere yalnızca ganimet ve verimli toprakların hâkimiyeti gibi ekonomik nedenlere dayanmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte ganimetin hem kimi göçebe bedevî Arap kabilelerini teşvik edici bir unsur olduğunu hem de fethin tabiî bir sonucu olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca çalışmada fetihlerin temel motivasyonunun İslam dini olduğu ve fetihlerin başarılı ve kalıcı olmasına ise pek çok farklı faktörle birlikte etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada yapılması hedeflenen çalışmalardan biri de tabakât, vefeyât, ensâb kitaplarının detaylı bir taraması sonucu Dımaşk'ta yerli halk arasında ihtidaların kaçıncı nesilde başladığını ve hız kazandığını tespit etmekti. Ancak süre ve kapsam sınırlılığı sebebiyle bu konuda yapılmış modern çalışmalardan istifade etmekle iktifa edilmiştir. Zira çalışmanın ilgili bölümünde de zikredildiği üzere Dımaşk'ta yaşayan ve ihtida eden herkes tabakât kitaplarına girecek kadar ün kazanmamıştır ya da Dımaşklı olduğu halde Dımaşkî nisbesi almamış kişilerin varlığı söz konusudur. Ayrıca Müslüman olduğu tespit edilen kişinin ailesinin kaçıncı üst nesilde İslam'a girdiğini tespit etmek de oldukça güçtür. Tüm bu noktalardan hareketle bu çalışma sırasında yapılması hedeflenen Dımaşk'ta ihtida sürecinin tespiti meselesi müstakil bir çalışma olarak yapılmalıdır. Benzer çalışmaların fethedilen diğer şehir ve bölgeler için de yapılması İslam fetihlerinin temel gayesi olan İslam dininin intişarının fethedilen coğrafyalarda nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından İslam dinini yayma gayesiyle yola çıkan Müslümanların gerçekleştirdiği İslam fetihlerinin ve bu fetihlerin sonuçlarının Dımaşk şehri özelinde incelendiği bu çalışmanın ilim dünyasına ufak da olsa bir katkısının olması duasıyla. Gayret bizden, tevfîk Allah'tan.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürrezzâk es-San‘ani, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman A‘zamî. Beyrut: el-Meclisü’l-İlmî, 1983.

Ağırakça, Ahmet. “Gassânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/397-398. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Ahatlı, Erdinç. “Şücâ‘ b. Vehb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/246-247. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

Akbaş, Mehmet. *Sahâbenin İslam Tebliği (Suriye Bölgesi)*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2009.

Akgün, Hüseyin. *Sahâbe Coğrafyası*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.

Algül, Hüseyin. “Mûte Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/385-387. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Ali, Muhammed Ferid b Abdirrezzak b Muhammed Muhammed Kürd. *Medinetü’s-sıhr veş-şi’r*. Kâhire: Müessetü’l Hindâvi Lit Tʿlim ves-Sikâfe, 2012.

Altıkulaç, Tayyar. “İbn Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/308-310. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4.basım., 2019.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hz. Muhammed [sav] Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 25.baskı., 2021.

Atar, Fahrettin. “Sefer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/294-298. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Emevîler”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler*. thk. Adnan Demircan. 3/656. Siyer Yayınları, 2018.

Atiya, Aziz S. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. trc. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.

Avcı, Casim. *İslâm-Bizans ilişkileri: 610-847*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayınları, 2015.

Avcı, Casim. "Tebük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/227-228. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Aydınlı, Abdullah. "Ebü'd-Derdâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/310-311. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Aydınlı, Osman. *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Aykaç, Mehmet. "Hâris b. Umeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/202. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebu Bekir*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Balcı, İsrafil. *İlk İslâm Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi*. Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 2007.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *el-Büldân ve Fütûhuhâ ve Ahkâmuhâ (Fütûhu'l-büldân)*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.

Belazüri, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Fütûhu'l-Büldan*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.

Bulliet, Richard. *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitave History*. Cambridge: Hardvard University, 1979.

Çakan, Barış. *Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2019.

Çil, Halit. "Hz. Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)". *Dini Araştırmalar* 12/35 (Haziran 2009), 87-106.

Demirci, Abdurrahman. "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı". *Artuklu Akademi* 1/1 (2014), 5-31.

Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Demirci, Mustafa. “Savâfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/184-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Demirkent, Işın. “Bizans”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/230-244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Demirkent, Işın. “Herakleios”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/210-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Donner, Fred McGraw. *The Early Islamic Conquests*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1981.

Dûrî, Abdülaziz. “Hz. Ömer’in Mâlî Düzenlemeleri: Şâm Bölgesindeki Vergiler”. çev. Halil İbrahim Hançabay. *İSTEM* 17 (Aralık 2011), 195-207.

Duygu, Zafer (ed.). *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*. Ankara: Divan Kitap, 1. baskı., 2016.

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî. *Sahîh-i Buhârî*. Bulak: el-Matbaatü’l-Kübra’l-Emiriyye, 1895.

Ebû Yûsuf, Ya’kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa`d Kûfî. *Kitâbü’l-Harâc*. thk. Muhammed Abdülhafız el-Menasir. Amman: Daru Künuzi’l-Ma’rifeti’l-İlmiyye, 2009.

Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī. *Târîh*. ed. Şükrullah b. Ni‘metullah el-Kūcânî. Dımaşk: Mecmau’lLugati’l-Arabiyye, 1980.

Ed. “Marḥala”. *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*. Brill. Erişim 22 Nisan 2025. https://referenceworks.brill.com/display/entries/EIEO/SIM-4963.xml

Erkal, Mehmet. “Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri”. *Seferîlik ve Hükümleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.

Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah. *Fütûhu’ş-Şam*. ed. İsam Mustafa Ukla - Yusuf İmad Beni Yasin. İrbid: Müessesetü Hamade, 2011.

Ezrakî, Ebü’l-Velid Muhammed b Abdullah el-. *Ahbâru Mekkete’l-Müşerrefe*. Göttingen: Medresetü’l-Mahruse, 1858.

Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Ced”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/90. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

Fayda, Mustafa. *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*. İstanbul: Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5.baskı., 2014.

Fayda, Mustafa. "Busrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/470-472. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Fayda, Mustafa. "Câbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Fayda, Mustafa. "Cebele b. Eyhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/184-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Fayda, Mustafa. "Fetih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/467-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)*. İstanbul : Kubbealtı Neşriyatı, 2014.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın, 1989.

Gabrieli, Francesco. *Muhammad and the Conquests of Islam*. London: World University Library, 1968.

Gökalp, Hüseyin. *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.

Gökçe, Mehmet Nur. *Fethinden Abbasilere Kadar Dımaşk (636-750)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Gözübenli, Beşir. "Day'a". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/57-58. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Günaltay, Şemsettin. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Güner, Ahmet. "Dûmetülcendel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/1-2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Haldon, John. "Seventh-Century Continuities and Transformations: The Ajnâd and the 'Thematic Myth'". ed. Averil Cameron. *The Byzantine and Early Islamic Near East* III (1995), 379-423.

Halîfe b. Hayyat. *Târîh*. ed. Ekrem Ziya el-Ömerî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1985.

Hamevî, Yâkût el-. *Muʿcemü'l-büldân*. Beyrut: Dârû Sâdır, 1977.

Hamidullah, Muhammad. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, ts.

Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eserleri*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan, 2004.

Hamîdullah, Muhammed. "Hudeybiye Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/297-299. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Hamidullah, Muhammed. "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri". trc. Abdullah Aydınlı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 327-345.

Harman, Ömer Faruk. "Yuhannâ ed-Dımaşkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/580-582. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.

Hitti, Philip K. *History of The Arabs*. London: Macmillan&Co. Ltd, 5., 1953.

Honigmann, Ernest. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arabca, Süryanice, Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar*. trc. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

Hoyland, Robert G. *Allah Yolunda: Arap Fetihleri ve İslâm İmrapatorluğu'nun Kuruluşu*. trc. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap, 2025.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.

İbn A'sem el-Kûfî. *Kitâbü'l-Fütûh*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991.

İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü's-Sikât*. Haydarabat: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed Ali Kutub - Muhammed Delibalta. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.

İbn Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. thk. M. J. de Goeje. Leiden: Brill,

1889.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Dâru Hicr, 1997.

İbn Rüste. *el-A'lâku'n-nefîse*. thk. M. J. de Goeje. Leiden: Brill, 1892.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr*. Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b.Muhammed b.Abdülkerim. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahabe*. ed. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcut. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Beyrut: Darû'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani. *Kitâbü'l-Büldan*. ed. Yusuf Hâdi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1997.

İstahrî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. thk. M. J. de Goeje. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.

İzzetî, Ebulfazl. *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. Koytak Cahit. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.

Kaegi, Walter Emil. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Kalaycı, İsa - Kızılkaya, Oktay. "Osmanlı Devleti'nin İskan Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/18 (2012), 361-378.

Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/71-88. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Kallek, Cengiz. "Kıst". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/502-504. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Kaya, Eyüp Said. "Mekhûl b Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/552-553. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Kaya, Mesut. *Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'a Hizmetleri ve Tefsirdeki Yeri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.

Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2.baskı, 2020.

Kennedy, Hugh. *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live in*. Philadelphia: Da Capo Press Inc, 2007.

Khalek, Nancy. *Damascus After the Muslim Conquest: Text and Image in the Early Islam*. New York: Oxford University Press, 2011.

Koç, Yunus. "İskân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/659-662. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Koyuncu, Mevlüd. "Velîd I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Kraemer, Casper J. *Excavations at Nessana: Non-Literary Papyri*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958.

Mağlûs, Sâmi b. Abdillah b. Ahmed. *Atlasu'l-Fütûhâti'l-İslâmiyye fî Ahdi'l-Hulefâi'r- Râşidîn*. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 2010.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye*. ed. Ahmed Mübarek Bağdâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989.

Mehmet Mahfuz, Söylemez. "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 99-124.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Kâhire: Dârü's-Sâvî, t.y.

Muhammed Kürd Ali, Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed. *Hıtatü'ş-Şam*. Dımaşk: Mektebetü'n-Nûri, 1983.

Muir, Sir William. *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall: From Original*

Sources. London: Darf Publishers Ltd., 1984.

Müslim b. Haccâc el-Kûşeyrî en-Nisâburî. *Sahîh-i Müslim*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1955.

Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Öztürk, Mustafa. "Dört Halife Döneminde Bilâd-ı Şam'da İslamlaşma ve Kültürel Dönüşüm". *Sakarya Üniversitesi Yayın*, 403-418.

Öztürk, Yücel. "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi" 31/31 (Mayıs 2012), 157-208.

Özyılmaz, Fatih. *İslam'ın Suriye'ye Yayılışı (Emevîler Dönemi Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Sarıkçıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.

Sari, Adem. *Hicri II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Sebeos. *Sebeos' History*. trc. Robert Bedrosian. New York: Sources of the Amarican Tradition, 1985.

Shaban, M. A. *Islamic History: A New Interpretation I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Shahîd, Irfan. *Byzantion*. "Heraclıus and the Theme System : Further Observations" 59 (1989), 208-243.

Shahîd, Irfan. "Heraclius and The Theme System: Final Observations". *Byzantion* 72 (2002), 192-249.

Shahîd, Irfan. "Heraclius and The Theme System: Further Observation". *Byzantion* 59 (1989), 208-243.

Shahîd, Irfan. "Heraclius and The Theme System: New Light From The Arabic". *Byzantion* 57 (1987).

Shahîd, Irfan. "The Jund System in Bilâd al-Shâm". 45-52. Amman: The Cooperative Printing Press Workers Society, 1986.

Şafak, Ali. "Akar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/221. İstanbul:

Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Şahyar, Ayşe Esra. "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/316-317. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-. *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1969.

Theophanes. *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History (AD 284-813)*. çev. Cyril Mango - Roger Scott. New York: Oxford University Press, 1999.

The Armenian History Attributed to Sebeos. trc. R.W. Thomson. Part 1: Translation and Notes Cilt. Liverpool: Liverpool University Press, 1999.

Tomar, Cengiz. "İbnü'l-İmâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/95-96. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Tomar, Cengiz. "Şâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfi, 2010.

Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Fütûhu'ş-Şâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Meğâzî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

Walmsley, Alan. *Early Islamic Syria: An Archaeological Assessment*. London: Bristol Classical Press, 2012.

Ya'kūbî. *el-Büldân*. ed. M. Emîn Dannâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Yardım, Ali. "Dihye b. Halîfe el-Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 9/294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Dahhâk b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/409-410. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Yılmaz, Halil İbrahim. *Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) Göre Şâm Bölgesi Fetihleri (m. 634-640)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

Tezi, 2018.

Yılmaz, Halil İbrahim. "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 69-102.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Bilâl b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. baskı., 2018.

Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/228-230. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Yurdanur, Tayfur. *İslâm Tarihi Kaynaklarında Yermük Savaşı (VII-X. yy)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. ed. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zeydan, Corci. *el-'Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.

EKLER

Ek-1

İbn Sa‘d’ın *et-Tabakātü’l-kübrâ*’sında Şâm’a Giden Sahâbe Listesi[416]	
1.	Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh
2.	Bilâl b. Rebâh
3.	Ubâde b. Es-Sâmit b. Kays
4.	Mu‘âz b. Cebel b. Amr
5.	Sa‘d b. Ubâde b. Düleym
6.	Ebü'd-Derdâ
7.	Şürahbîl b. Hasene
8.	Hâlid b. Velîd el-Muğîre
9.	İyâd b. Ğanm b. Züheyr
10.	Sa‘îd b. Âmir b. Hizyem
11.	Fazl b. Abbas
12.	Ebû Mâlik b. Eş‘arî
13.	Avf b. Mâlik el-Eşca‘î
14.	Resûlullâh'ın mevlâsı Sevbân
15.	Sehl b. Hanzaliyye
16.	Şeddâd b. Evs b. Sâbit
17.	Fedâle b. Ubeyd b. Nâfiz
18.	Ebû Übey
19.	Abdurrahman b. Şibl
20.	Umeyr b. Sa‘d b. Şüheyd b. En-Nu‘mân
21.	Amr b. Abese b. Hâlid
22.	Hâris b. Hişâm b. Muğîre
23.	İkrime b. Ebû Cehil
24.	Süheyl b. Amr b. Abdüşşems

[416] İbn Sâ‘d, *et-Tabakât*, 9/388-443.

25.	Ebû Cendel b. Süheyl b. Amr
26.	Yezîd b. Ebû Süfyân
27.	Muâviye b. Ebû Süfyân
28.	Ebû Hâşim b. Utbe
29.	Abdullah b. es-Sâ‘dî
30.	Dırâr b. El-Hattâb
31.	Vâsile b. el-Eskâ b. Abdüluzza
32.	Temîm b. ed-Dârî
33.	Büsr b. Ebû Ertât
34.	Habîb b. Mesleme el-Fihrî
35.	Dahhâk b. Kays
36.	Kabâs b. Eşyem
37.	Ebû Ümâme el-Bâhilî
38.	el-İrbâd b. Sâriye es-Sülemî
39.	Amr b. Mürre
40.	Utbe b. En-Nüdder es-Sülemî
41.	Utbe b. Abd es-Sülemî
42.	Abdullah b. Büsr el-Mâzinî
43.	Abdullah b. Havâle
44.	Ka‘b b. Mürre el-Behzî
45.	Ka‘b b. Âsım el-Eş‘arî
46.	Ka‘b b. İyâd
47.	el-Mikdâm b. Ma‘dikerîb el-Kindî
48.	Abdullah b. Kurt el-Ezdî
49.	el-Hakem b. Umeyr es-Sümâlî
50.	Abdullah b. Aîz es-Sümâlî
51.	Ebû Sa‘lebe el-Huşenî
52.	Ebû Kebşe el-Enmârî
53.	Abdullah b. Katâde es-Sülemî
54.	Nu‘aym b. Hebbâr el-Gatafânî
55.	Abdurrahman b. Ebû Âmire el-Müzenî
56.	Ebû Seyyâre el-Muta‘î
57.	Vahşî b. Harb el-Habeşî

58.	Osman b. Osman es-Sekâfî
59.	Müslim b. el-Hâris
60.	Mâlik b. Hübeyre es-Sülemî
61.	Abdullah b. Muâviye el-Gâdirî
62.	Amr el-Bekâlî
63.	Sinân b. Garefe
64.	Ebû Hind ed-Dârî
65.	Muâviye el-Hüzelî
66.	Nehîk b. Suraym es-Sekûnî
67.	Süfyân b. Esîd el-Hadrâmî
68.	Ebü'l-Büceyr
69.	Ebü'l-Esed es-Sülemî'nin dedesi
70.	Sevbân b. Bücdüd
71.	Mâzin b. Hayseme
72.	Ebû Haneş el-Ensârî
73.	Zu Mihmer
74.	Ebû Hayre es-Subâhî
75.	Ebû Reyhâne
76.	Abdullah es-Sunâbihî
77.	Kays el-Cüzâmî
78.	Büsr b. Cehhâş el-Kureşî
79.	Seleme b. Nüfeyl el-Hadrâmî
80.	Yezîd b. Eses b. Kürz
81.	Gutayf b. el-Hâris el-Kindî
82.	Beşir b. Akrebe el-Cühenî
83.	el-Leclâl
84.	Atıyye b. Amr es-Sa'dî
85.	Utbe b. Amr es-Sülemî
86.	en-Nevvâs b. Sim'ân el-Kilâbî
87.	İsme
88.	Garefe b. el-Hâris el-Kindî
89.	Şürahbîl b. Evs
90.	Hâbis b. Sa'd et-Tâî

91.	Cebele b. el-Ezrak
92.	İbn Mes‘ade
93.	Umâre b. Za‘kere
94.	Ebû Selmâ
95.	Arîb
96.	Ebû Rühm b. Kays el-Eş‘arî
97.	Sehm b. Amr el-Eş‘arî
98.	Amr b. Mâlik el-Akkî
99.	Rifâ‘a b. Zeyd el-Cüzâmî
100.	Ferve b. Amr el-Cüzâmî
101.	Abdullah b. Süfyân el-Ezdî
102.	Ebû İnebe el-Havlânî
103.	Ebû Süfyân Medlûk
104.	Hânî el-Hemdânî
105.	Ebû Meryem el-Gassânî
106.	Ebû Meryem
107.	Ebdurrahman b. Âiş el-Hadrâmî
108.	Ebû Rühm es-Semâ‘i
109.	Rebî‘a b. Amr el-Cüreşî
110.	Abdullah b. Sidân es-Sülemî
111.	Hâlid b. el-Havârî
112.	Umeyr b. Câbir b. Gâdire
113.	Haşrec

Ek-2

Mehmet Akbaş'ın *Sahâbe'nin İslâm Tebliği* eserinde Dımaşk'a Yerleşen Sahâbe Listesi[417]	
1.	Abbas b. Mirdâs
2.	Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî
3.	Abdullah b. Sa'd b. el-Ensârî
4.	Abdulmuttalib Rebîa el-Hâşimî
5.	Amr el-Bikâlî
6.	Beşir b. Akrabe el-Cühenî
7.	Bilâl b. Rebâh
8.	Cündeb b. Nu'man el-Ezdî
9.	Cüveyriye bint Ebî Süfyân
10.	Dırâr b. Hattâb
11.	Dihye el-Kelbî
12.	Ebû Aziz el-Ezdî
13.	Ebû Eyyûp el-Ensârî
14.	Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa
15.	Ebû Râşid
16.	Ebû Sa'lebe el-Huşenî
17.	Enes el-Cühenî
18.	Esved b. el-Muhâribî
19.	Evs b. Evs es-Sekafî
20.	Hâlid b. Rebâh
21.	Hutât b.Yezîd
22.	Kays b. Abâye
23.	Leclâl el-Âmirî
24.	Ma'n b. Yezîd
25.	Mâlik b. Avf
26.	Sa'd b. Temîm es-Sekûnî

[417] Akbaş, *Sahâbenin İslam Tebliği (Suriye Bölgesi),* s. 57-105.

27.	Sa‘d b. Ubâde
28.	Saîd b. Zeyd
29.	Sâriye b. Züneym
30.	Sebre b. el-Fatik el-Esedî
31.	Sehl b. Hanzaliyye
32.	Temîmü’d-Dârî
33.	Urve b. Ca‘d el-Ezdî
34.	Ümeyye bint Rukayka
35.	Ümmü Muhammed el-Ensâriyye
36.	Vâsile b. Aska‘ el-Kinânî
37.	Vâsile b. Hattâb
38.	Yezid b. Esved el-Cüreşî
39.	Zümel b. Amr
Dımaşk’a Yerleşmeyip Sadece Gidenler	
1.	Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh
2.	Hâlid b. Velîd
3.	Fazl b. Abbâs
4.	Rebî‘a b. Ma‘bed
5.	Talha b. Ubeydullah
6.	Osman b. Affan
7.	Ebû Süfyân
8.	Ömer b. Hattâb

Ek-3

Hüseyin Akgün'ün *Sahâbe Coğrafyası* Eserinde Dımaşk'a Gidenler Listesi[418]	
1.	Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî
2.	Abdullah b. Büsr en-Nasrî
3.	Abdullah b. Mis'ade b. Hakeme
4.	Abdullah b. Sa'd el-Ensârî
5.	Abdülmuttalib b. Rebîa el-Hâşimî (ö. 61)
6.	Amr b. Mürre b. Abs
7.	Amr b. Tâî
8.	Avf b. Mâlik el-Eşcâî (ö. 73)
9.	Ca'fer b. Ebî Süfyân b. el-Hâris
10.	Dahhâk b. Kays el-Fihrî (ö. 53)
11.	Ebû Hureyre (ö. 58)
12.	Ebû Kuhâfe b. Afîf
13.	Ebû Sa'lebe el-Huşenî (ö. 75)
14.	Ebû'd-Derdâ -Uveymir- (ö. 32)
15.	Enes b. Mâlik b. en-Nadr (ö. 91)
16.	Fedâle b. Sa'd el-Abdî (ö. 53)
17.	Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî (ö. 53)
18.	Hakem b. Mîna el-Ensârî
19.	Handeb b. en-Nu'mân el-Ezdî
20.	Hâni' b. Mâlik (ö. 68)
21.	Harmele b. el-Velîd b. el-Muğîre
22.	Kabbâs b. Eşyem el-Leysî
23.	Katâde b. Nu'mân
24.	Leclâc el-Âmirî
25.	Ma'n b. Yezîd es-Sülemî
26.	Mâlik b. Avf (ö. 20)

[418] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, s. 155-223.

27.	Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60)
28.	Muttalib b. Rebîa el-Hâşimî
29.	Nâfi’ b. Keysân es-Sekafî
30.	Nu’mân b. Beşîr el-Ensârî (ö. 65)
31.	Sa’d b. Temîm es-Sekûnî
32.	Sehl b. el-Hanzala
33.	Sürâka b. Mirdâs es-Sülemî
34.	Süveyd b. Külsûm el-Fihrî
35.	Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî (ö. 58)
36.	Ümeyme bint Rebî’a
37.	Vâsile b. el-Eska’ (ö. 85)
38.	Vâsile b. el-Hattâb
39.	Yezîd b. Ebî Süfyân
40.	Yezîd b. Nubeyşe
41.	Zinbâ’ b. Selâme

Ek-4

Akgün ve Akbaş'ın Çalışmalarında Ortak Olarak Tespit Edilen Dımaşk'a Giden Sahâbe Listesi[419]	
1.	Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî
2.	Abdullah b. Büsr en-Nasrî
3.	Abdullah b. Mes‘ade el-Fezârî
4.	Abdullah b. Mis’ade b. Hakeme
5.	Abdullah b. Sa’d el-Ensârî
6.	Abdülmuttalib b. Rebîa el-Hâşimî
7.	Alkame b. Mücezziz
8.	Alkame b. Ulâse
9.	Âmir b. Hasme
10.	Âmir b. Rebîa el-Anzî
11.	Amr b. Küleyb
12.	Amr b. Mürre b. Abs
13.	Amr b. Tâî
14.	Amr el-Bikâlî
15.	Avf b. Mâlik el-Eşcaî
16.	Beşir b. Akrabe el-Cühenî
17.	Bilâl b. Rebâh
18.	Ca’fer b. Ebî Süfyân b. el-Hâris
19.	Cündeb b. Nu‘man el-Ezdî
20.	Cüveyriye bint Ebî Süfyân
21.	Dahhâk b. Kays el-Fihrî
22.	Dırâr b. Hattâb
23.	Dihye el-Kelbî
24.	Ebû Aziz el-Ezdî
25.	Ebû Eyyûp el-Ensârî
26.	Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa

[419] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, s. 155-223; Akbaş, *Sahâbenin İslam Tebliği (Suriye Bölgesi)*, s. 57-105.

27.	Ebû Hureyre
28.	Ebû İlâs el-Leysî
29.	Ebû Kuhâfe b. Afîf
30.	Ebû Râşid
31.	Ebû Sa'lebe el-Huşenî
32.	Ebû Süfyân
33.	Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh
34.	Ebû'd-Derdâ -Uveymir-
35.	Enes b. Mâlik b. en-Nadr
36.	Enes el-Cühenî
37.	Esved b. el-Muhâribî
38.	Evs b. Evs es-Sekafî
39.	Fazl b. Abbâs
40.	Fedâle b. Sa'd el-Abdî
41.	Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî
42.	Hakem b. Mîna el-Ensârî
43.	Hâlid b. Rebâh
44.	Hâlid b. Velîd
45.	Handeb b. en-Nu'mân el-Ezdî
46.	Hâni' b. Mâlik
47.	Harmele b. el-Velîd b. el-Muğîre
48.	Hutât b.Yezîd
49.	Kabbâs b. Eşyem el-Leysî
50.	Katâde b. Nu'mân
51.	Kays b. Abâye
52.	Leclâc el-Âmirî
53.	Ma'n b. Yezîd es-Sülemî
54.	Mâlik b. Avf
55.	Muâviye b. Ebî Süfyân
56.	Muttalib b. Rebîa el-Hâşimî
57.	Müdrik b. Ziyâd
58.	Nâfi' b. Keysân es-Sekafî
59.	Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî

60.	Osman b. Affan
61.	Rebîa b. Ma'bed
62.	Sa'd b. Ubâde b. Düleym el-Ensâri
63.	Sa’d b. Temîm es-Sekûnî
64.	Saîd b. Zeyd
65.	Sâriye, b. Züneym
66.	Sebre b. el-Fatik el-Esedî
67.	Sehl b. el-Hanzala
68.	Sürâka b. Mirdâs es-Sülemî
69.	Süveyd b. Külsûm el-Fihrî
70.	Talha b. Ubeydullah
71.	Temîmü’d-Dârî
72.	Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî
73.	Urve b. Ca‘d el-Ezdî
74.	Ümeyme bint Rebî’a
75.	Ümeyye bint Rukayka
76.	Ümmü Muhammed el-Ensâriyye
77.	Üsâme b. Zeyd
78.	Vâsile b. el-Eska’
79.	Vâsile b. el-Hattâb
80.	Yezîd b. Ebî Süfyân
81.	Yezid b. Esved el-Cüreşî
82.	Yezîd b. Nubeyşe
83.	Zinbâ’ b. Selâme
84.	Zümel b. Amr b. Anz
Dımaşk Çevresine Gelenler	
Cabiye	
1.	Alkame b. Mücezziz (ö. 20)
2.	Ebû İyâs el-Leysî
3.	Zeml b. Amr b. Anz (64)
4.	Âmir b. Rebîa el-Anzî (ö. 32)
5.	Ömer b. el-Hattâb (23)
Mizze	

6.	Üsâme b. Zeyd b. Hârise
Havrân (Şam)	
7.	Alkame b. Ulâse (ö. 20)
8.	Sa’d b. Ubâde b. Düleym el-Ensârî (15)
Râviye	
9.	Müdrik b. Ziyâd
Sana'	
10.	Osman b. Osman es-Sekafî
11.	Sümâme b. Adî el-Kureşî

Ek-5

Hüseyin Akgün'ün *Sahâbe Coğrafyası'*da Geçen Şâm'a Giden Sahâbe[420]	
1.	Abbâd b. Mürre el-Ensârî
2.	Abdullah b. Ebî Mirdâs
3.	Abdullah b. Isâm el-Eş'arî
4.	Abdullah b. Ka'b el-Hımyerî (ö. 58)
5.	Abdullah b. Sa'dî
6.	Abdullah es-Sunâbihî
7.	Abdullah b. Üneys el-Cühenî (ö. 54)
8.	Abdurrahmân b. Şibl
9.	Âiz b. Kurt es-Sekûnî
10.	Âmir b. Ebî Âmir el-Eş'arî
11.	Âmir b. Mâlik ez-Zührî
12.	Âmir b. Abdi'l-Esed -Ebû Ubeyde- (ö. 18)?
13.	Amr b. el-Hamık (ö. 50)
14.	Amr b. Hârice
15.	Arîb el-Müleykî
16.	Arzeb el-Kindî
17.	Atiyye b. Urve es-Sa'dî
18.	Bilâl b. Rabâh el-Habeşî (ö. 20)
19.	Bişr el-Ğanevî
20.	Cuveyn b. en-Nâbiğa
21.	Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî (ö. 80)
22.	Damre b. Sa'lebe
23.	Dırâr b. el-Hattâb (ö. 12)
24.	Ebân b. Saîd (ö. 13)
25.	Eberehe b. Şürahbîl

[420] Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, s. 155-223.

26.	Ebû Âmir el-Eş'arî -Ubeyd b. Vehb
27.	Ebû Cüma' el-Ensârî
28.	Ebû Hâşim b. Utbe el-Kureşî
29.	Ebû Hıdâş el-Lahmî
30.	Ebû Kebşe mevlâ Rasûlullah (ö. 13)
31.	Ebû Mâlik el-Eş'arî
32.	Ebû Mersed el-Ğanevî
33.	Ebû Rühm
34.	Ebû Saîd el-Enmârî
35.	Ebû Seyyara el-Müteâ
36.	Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö. 18)
37.	Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86)
38.	Ebû Züheyr en-Nümeyrî
39.	Ebû'l-Ğâdiye el-Cühenî (ö. 83)
40.	Esved b. Asrem el-Muhâribî
41.	Fadl b. Abbâs
42.	Fâtıma bint el-Velîd b. el-Muğîre
43.	Fedâle, mevlâ Rasûlullah (s.a.)
44.	Ğaziyye b. el-Hâris
45.	Ğudayf b. el-Hâris
46.	Habîb b. Mesleme (ö. 42)
47.	Hâbis b. Sa'd b. Münzir (ö. 37)
48.	Haccâc b. Âmir
49.	Hakem b. Saîd b. el-Âs
50.	Hâlid b. el-Velîd (ö. 21)
51.	Hâlid b. Hakîm b. Hızâm
52.	Hâlid b. Saîd b. el-Âs (ö. 14)
53.	Hâlid b. Zeyd - Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 50)
54.	Hamik el-Huzâî
55.	Hâris b. Abdi Şems
56.	Hâris b. Amr Tâî
57.	Hâris b. Hişâm el-Kureşî (ö. 18)
58.	Hâzim b. Hırâm el-Cüdâî

59.	Hubeyb b. Mesleme b. Mâlik (ö. 42)
60.	Hutât b. Zeyd
61.	Ka‘b b. Âsım -Ebû Mâlik-
62.	Ka‘b b. Iyâd el-Eş’arî
63.	Ka‘b b. Mâlik el-Ensârî (ö. 50)
64.	Kays b. Zeyd b. Cebbâr el-Cüzâmî
65.	Lakît b. Ertâh
66.	Mâlik b. Ahmer
67.	Mâlik b. Mürâre
68.	Medlûk el-Ğazârî
69.	Mersed b. Vedâa el-Hımyerî
70.	Mikdâm b. Ma’dikerib (ö. 87)
71.	Muâz b. Cebel (ö. 17)
72.	Muhammed b. Ebî Amîre
73.	Müdrik b. el-Hâris el-Ğâmidî
74.	Mürre b. Ka‘b el-Behzî (ö. 57)
75.	Nâfi’ b. Alkame
76.	Nevvâs b. Sem’ân
77.	Nuaym b. Hemmâr
78.	Ömer b. Avf en-Nahaî
79.	Rabâh
80.	Râfi’ b. Umeyr
81.	Rebîa el-Cürşî (İbn Amr)
82.	Saîd b. el-Hâris el-Hâşimî
83.	Sebre b. Ma’bed el-Cühenî
84.	Sudey b. Aclân b. el-Hârîs
85.	Süheyl b. Hanzala
86.	Süleymân b. Ebî Süleymân eş-Şâmî
87.	Şerîk b. Sehmâ’
88.	Talha es-Sülemî
89.	Ubâde b. Evfâ en-Nümeyrî
90.	Ubeyd b. Vehb el-Eş’arî
91.	Urs b. Amîra el-Kindî

92.	Urve b. el-Ca'd
93.	Urve b. Mu'teb el-Ensârî
94.	Utbe b. Abd es-Sülemî (ö. 87)
95.	Utbe b. en-Nüder (ö. 84)
96.	Utbe b. Süheyl
97.	Ümmü Ebân bint Utbe b. Rebî'a
98.	Ümmü Süleym bint Milhân
99.	Ümmü'd-Derdâ'
100.	Üseyd b. Uhayha b. Ümeyye
101.	Yezîd b. Şecere (ö. 58)
102.	Zû Mıhber el-Hubşî
103.	Züheyr b. Surad es-Sa'dî
104.	Zü'l Cevşen ed-Dubâbî
105.	Zürâra b. Cez' el-Kilâbî